MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

BAND CLIII

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ТОМ CLIII

ПРАЦІ ФІЛОЛОГІЧНОЇ СЕКЦІЇ

ЗА РЕДАКЦІЄЮ

ЯРОСЛАВА ГОРДИНСЬКОГО

Цей том видано за допомогою Міністерства В. і О. у Варшаві.

ЛЬВІВ 1935

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ЗМІСТ CLIII ТОМУ

INHALT DES CLIII BANDES

Хто ж автор т. зв. Літопису Самовидця?

Написав *М. Возняк.*

I.

У перших двох третинах більше прагматичного, а в останній літописного характеру історичний твір, що отримав від Панька Куліша назву Літопису Самовидця, зберігся у відписах без зазначення, хто був його автор. Зацікавлення авторством згаданого твору побільшувала його цінність. Тому й самозрозуміла річ, що низка дослідників старалась указати клясову приналежність автора, схарактеризувати його світогляд, а навіть назвати його імення.

Перший видавець Літопису Самовидця, Осип Бодянський, уважав його автора за козака. Свій висновок зробив він на підставі оповідання про похорон наказного гетьмана Івана Золотаренка, яке „показує, що автор нашого літопису був родом ледве чи не з Корсуня, або ж його полку".[1])

Помічення Бодянського заслуговує на признання. Своє оповідання про похорон Івана Золотаренка починає Самовидець ось-як: „О томъ зась тѣлѣ албо трупѣ того Івана Золотаренка взмѣнку положу, що ся стало на погребѣ оного; напишу, бомъ самъ тамъ былъ и набралемъся страху немалого".[2]) А подаючи причину пожару церкви, писав він таке: „А тая скарбниця загорѣлася з неосторожности витрикуша, же тамъ свѣчки клавъ на полицѣ, не загасивши добре, и с того занялася, бо я самъ на тое смотрѣлъ в той скарбницѣ, якъ еще огонь не расширилъся былъ. Але знать, же особливій гнѣвъ Божій былъ, же в скоромъ часѣ от такъ малои рѣчи уся церковъ занялася и у единомъ квадрансѣ зъгорѣла, же людъ не моглъ вийти, але згорѣло людей живыхъ чотириста и тридцять з наддачею в той церквѣ, и священниковъ два браты рожоныхъ, во всѣхъ аппа-

---

[1]) Летопись Самовидца о войнах Хмельницкого. Москва, 1846, с. 107.

[2]) Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. Київ, 1878, с. 42

ратахъ, якъ служили, которые аппарата коштовали на килка тисячей".[1])

І коли наведені речення могли б походити й не від корсунця, а від людини, що припадково або з якогось обов'язку опинилася на похороні, то відчуваються слова корсунця або людини, що вже жила якийсь час у Корсуні, в цьому міркуванні автора над наслідками різдвяного нещастя для корсунців: „И такъ, вмѣсто радостного праздника, мало хто знайшолъся в томъ мѣстѣ, жеби не плакалъ своихъ пріятелей, такъ въ скоромъ часѣ срокгою смертію погибшихъ: хто отца, хто матки, хто сина, брата, сестри, дочки".[2])

З козаків виводили автора Літопису Самовидця й Михайло Максимович і Микола Костомарів. Перший уважав за його автора „задніпрянського козака",[3]) або „козака",[4]) „грамотного, бувалого й розумного, але не книжного, такого, що писав за живою усною традицією, яка ходила серед козацтва про події того часу".[5]) Другий, говорячи про літературу до „Гетманства Юрия Хмельницкого", висловив думку, що „Літопис Самовидця написав чоловік козацького стану й учасник описуваних подій, і при цьому з безсторонністю".[6])

З такою думкою Костомарова не погоджувавсь його критик Геннадій Карпов. Наскільки річ іде про події Хмельниччини в Літописі Самовидця, Карпов думав, що його „написав може сучасник подій (а може він уложений тільки з оповідань сучасників), що бував очевидцем при подібних випадках, як похорон якогонебудь полковника". Не годився також критик із тим, що Самовидець походив із козацького стану й був безсторонній, бо „особистий погляд автора на події, самостійність, деяку сторонничість можна постійно бачити в літописі й це все надає йому особливої ціни". На підставі симпатій Карпов уважав Самовидця скоріше за духовну особу, або громадянина, бо „козак, і до цього, як кажуть, учасник доби Богдана Хмельницького,

---

[1]) Там само, с. 43.

[2]) Там само.

[3]) М. А. Максимович. Собрание сочинений, I, сс. 398, 403, 434, 462, 468, 469, 473, 659 і 660. Слова „задніпрянський" уживав Максимович у значінні „правобічний".

[4]) Там само, сс. 459 і 465.

[5]) Там само, с. 462.

[6]) Н. И. Костомаров. Собрание сочинений. Книга пятая. Спб. 1905, с. 96.

ледве чи почав би так безоглядно й жорстоко ставитися до своїх же товаришів козаків"; щобільше, „оповівши сущу правду про те, що перед тим терпіло козацтво від ляхів, далі він говорить про козаків так, що ми не читали нічого більше холоднокровно, зле й розумно написаного про їх подвиги, коли вони стали господарями на Україні. Видко, автор відчув на собі панування цих визвольників".[1])

Думку про очевидця подій повторив Костомарів і в літературі до „Мазепы". Тут торкнувся він і особи автора Літопису Самовидця, пишучи ось-що: „Щодо загадкової особи Самовидця, то мається правдоподібність припускати, що автором цього літопису був Федір Коробка. Це виводиться ось із чого. Згадуючи під 1660 р. про комісію, що була в Борисові, літописець подає, що він був там із козаками: „Въ Борисовѣ на початку року починается коммисія, на которую и насъ козаковъ затягано, и билисмо" (с. 61). Та з актів цієї комісії ми довідуємося, що там були: ніженський полковник Золотаренко, Федір Коробка, Роман Ракушка й 53 козаки. А що про Василя Золотаренка й Романа Ракушку той же літописець в інших місцях свого літопису говорить у третій особі, то й стає правдоподібним, що автором Літопису Самовидця, який був у борисівській комісії, був Федір Коробка, якщо, розуміється, не допускати, що автором Літопису Самовидця міг бути хтонебудь не з трьох сановитих, а з п'ятдесятьох трьох простих рядових козаків, що були разом із посольством. Останнє ледве чи правдоподібне"[2]).

Слушно відкидав Костомарів авторство Василя Золотаренка й Романа Ракушки тому, що про них говорить Самовидець у третій особі: про Золотаренка більше разів, а про Ракушку двічі, раз як про Ракушку,[3]) а другий раз як про Ракушу,[4]) при чому ціль його посольства від київського митрополита Тукальського до Царгороду подана тут невірно[5]). А втім Василь Золотаренко поніс смерть у 1663 р.[6]). Щождо визначного дипломата часів

[1]) Г. Карпов. Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого. Москва, 1873, с. 232 — 234.

[2]) Н. И. Костомаров. Собрание сочинений. Книга шестая. Спб. 1905, с. 381 — 382.

[3]) Летопись Самовидца, 1878, с. 54.

[4]) Там само, с. 108 — 109.

[5]) М. Андрусяк. До питання про авторство Літопису Самовидця (Записки НТШ. CXLIX, с. 191 — 193).

[6]) В. Л. Модзалевский. Малороссийский Родословник. Т. II. Київ, 1910, с. 177.

Хмельниччини й Руїни, Федора Коробки, можна тільки сказати, що від 1670 р. не маємо друкованих звісток про нього. Таким робом наперекір сумнівові Костомарова треба шукати будучого автора Літопису Самовидця поза трьома сановитими делеґатами на борисівську комісію.

Першу окрему працю про Літопис Самовидця отримала українська історіографія щойно з появою студії Ореста Левицького „Опыт исследования о Летописи Самовидца" на вступі до нового видання „Летописи Самовидца по новооткрытым спискам" у Києві 1878 р. Ствердивши, що Літопис Самовидця дійшов до нас без зазначення ймення автора, а так само часу й місця його уложення, писав Левицький тут таке: „Чи загубили ці вказівки пізніші переписувачі, або ж літопис у такому безіменному вигляді вийшов із рук самого автора, — вирішити не можливо; в усякому разі навіть і дві нововідкриті його копії, як і інші, не містять ніяких указівок на ймення автора, або хоч час і місце, де літопис уложено. Таким робом вирішення цих питань, які мають для того, хто користується літописом, дуже важне значення, можливе тільки при помочі аналізи деяких місць і висловів літопису та групування добутих цим шляхом указівок. Іншого способу для цього немає, доки щасливий випадок не приведе, може, в майбутньому до відкриття такої копії, в якій просто буде назване й імення автора літопису й час і місце його уложення"[1]).

Переходячи до дослідження „найважнішого, хоч і найтруднішого питання, хто був автор Літопису Самовидця", Левицький уважав „усяку спробу розкрити цей таємничий анонім за цілком безплідну". Поставивши так безвиглядно справу з „таємничим анонімом", він признавав, що „для докладнішого вивчення літопису та свідомого користування ним далеко важніще знати особистість автора, себто означити: яке місце й становище займав він у сучасній йому суспільності, яку участь брав він особисто в подіях, що їх описував, які були його погляди, симпатії, ступінь освіти тощо"[2]). Та й тут бачив дослідник немалі труднощі, бо „небагато можна вказати історичних праць старого часу, які відзначалися б такою чисто епічною об'єктивністю, як Літопис Самовидця, в якому особистість автора сливе завжди зостається

---

[1]) Ор. Левицкий. Опыт исследования о Летописи Самовидца. (Летопись, 1878, с. 22).

[2]) Там само, с. 36.

цілком укрита для читача. У цілому літописі єсть усього три-чотири місця, де літописець висловляється про себе в першій особі; а в інших випадках треба особливої уважности, щоб із того чи іншого деталю, з окремого вислову, навіть слова, відкрити присутність автора. З такими самими труднощами злучена спроба означити погляди, думки, почування автора з приводу тих, або інших подій, які він описує"[1]).

Визнавши походження автора Літопису Самовидця з освіченого стану за безсумнівне, Левицький не знайшов в останньому доказів на те, що його автор походив із духовенства, освіченого міщанства, або родового козацтва, зате запримітив, що поруч із „неприхильністю автора до козаків у літописі досить явно пробивається його спочування до долі шляхти, панів і загалом „значних" людей, що їх козацька чернь і „гультяйство" грабує й убиває". На підставі цього й виводив дослідник, що „літописець був щодо свого походження шляхтич із числа тих місцевих шляхтичів руської крови й православної віри, що в часі повстання Хмельницького стали по боці козаків і по прилученні краю зберегли свої права та привілеї"[2]).

На думку Левицького автор Літопису Самовидця „був на військовій службі, але займав у ній досить скромне місце. Правда, з літопису видко, що він брав участь деколи навіть у посольствах, дипломатичних комісіях, був із козацькими військами в походах, був близький до гетьманського уряду, та не видко, щоб на нього припадали якісь важні доручення, або взагалі якась показна роля". Дослідник здогадувався, що Самовидець, як і Самійло Величко, служив у військовій канцелярії, беручи, як і він, участь „не тилко въ дѣлехъ писарскихъ, але и войсковихъ нужнѣйшихъ", чим і пояснюється їх близька знайомість із ходом політичних і громадських подій на Україні. Свій здогад уважав дослідник за тим правдоподібніший, що служба військового канцеляриста була неначе практичною школою, яку переходили, як свідчить Шафонський, усі шляхетські діти, приготовляючися до вищих посад[3]).

Розглядаючи всі місця Літопису Самовидця, де єсть якісь указівки щодо особистости автора та його участи в подіях, які описував, Левицький бачив очевидця-автора в описі конотоп-

[1]) Там само, с. 34 — 35.
[2]) Там само, с. 38.
[3]) Там само, с. 39 — 40.

ського „чуда“ в 1652 р.[1]), схилявся признати його особисту участь у московсько-козацькій облозі Смоленська в 1654 р.[2]), підкреслював його присутність на похороні Івана Золотаренка[3]), уважав його за безсумнівного свідка воєнної акції під Ригою в 1656 р.[4]), здогадувався його присутности на чигиринській раді, скликаній по смерті Богдана Хмельницького для вибору нового гетьмана, на підставі протоколярного характеру її опису[5]), як із такої ж причини його присутности при побаченні Виговського з Карамбеєм у 1658 р.[6]), відмічував його присутність між козаками в борисівській комісії в 1660 р., у поході Ромодановського против Юрія Хмельницького в 1662 р.[7]), на ніженській чорній раді в 1663 р., припускав його присутність у ніженському, або чернігівському полку в 1664 р. в часі походу Яна Казіміра на Лівобережжя й указував на його присутність у битві відділу Брюховецького з військами Яблоновського в 1665 р.[8]), на виборі Многогрішного на гетьмана в 1669 р.[9]), у другому чигиринському поході в 1678 р.[10]), нарешті в першому з 1687 р.[11]) й другому з 1689 р. кримському поході. Правда, й малюнок поразки російських військ над Нарвою в 1700 р. велів дослідникові бачити в авторі очевидця, але „деталі цієї війни цікавий автор міг довідатися від інших — її учасників“[12]).

Хоч дослідник ніде не знайшов якогось доказу в користь своєї думки щодо службового становища автора Літопису Самовидця як військового канцеляриста, усе таки він тримався такого свого погляду, бо „жадне приватне, або громадське становище людини в той час на Україні не підпомагало в такому ступні історично-літературним зайняттям, як саме служба у військовій канцелярії. З одного боку вона приучувала людину володіти пером, вироблювала в ній деяку літературну звичку, а з другого давала їй повну змогу своєчасно й докладно до-

1) Там само, с. 41.
2) Там само, с. 42.
3) Там само, с. 43.
4) Там само, с. 43 — 44.
5) Там само, с. 46.
6) Там само, с. 47.
7) Там само, с. 48 — 49.
8) Там само, с. 50.
9) Там само, с. 51.
10) Там само, с. 53.
11) Там само, с. 53 — 54.
12) Там само, с. 55.

відуватися про всі події в краї"[1]). Саме „канцелярія, як найвища урядова інституція в краї, яка існувала безпосередньо при особі гетьмана, служила природним центром, куди різними шляхами сходилися з усіх боків політичні й інші новинки"[2]).

Левицький не погоджувався з думкою Максимовича про автора Літопису Самовидця як „розумного, але не книжного", „бо в такому разі зостанеться цілком незрозуміле, як цей невчений простак показувався здатний цікавитись явищами громадського й політичного життя інших европейських держав"[3]). Він підкреслював знання географії Европи та звістки про політичний лад і відносини тодішніх европейських держав, справедливо запримічуючи, що „це знання такого роду, що сама „розумна" людина не здобуває їх без книжок". Тому уважав автора Літопису Самовидця за начитаного й припускав, „що він був знайомий із польською й навіть латинською мовою, а послідовно й з багатьома творами польської літератури, які були дуже поширені серед освічених українців"[4]), хоч писав свою річ на підставі особистих спостережень і спогадів, бажаючи „зберегти правдиві оповідання про ті події, свідком яких довелось йому бути, або про які він знав докладно. Послідовно він не мав навіть причини запускатись у зайву балаканину з єдиною метою заблиснути вченістю й начитаністю". Здогадуючися, що Хмельниччина перервала науку Самовидця в якійсь латинській школі, дослідник стверджував, що незакінченість шкільної освіти Самовидця відбилася деякими корисними наслідками на його літописі: простотою й природністю оповідання без риторичних хитрощів[5]).

З уваги на те, що місце написання Літопису Самовидця тісно в'яжеться з його авторством, треба зазначити, що, на думку Левицького, Літопис Самовидця написав переселенець із Правобережжя на Сіверщині[6]), бо „починаючи від 1676 р. й далі, в літописі поруч звісток про політичні події щораз частіше зустрічаються замітки, а деколи й детальні оповідання про приватні випадки, які мають тільки місцевий інтерес. Дуже замітна річ, що всі ці звістки торкаються випадків однієї околиці, а саме

[1]) Там само, с. 58.
[2]) Там само, с. 59.
[3]) Там само, с. 61.
[4]) Там само, с. 62.
[5]) Там само, с. 63.
[6]) Там само, сс. 22 — 27.

Сіверщини, і якщо судити з деталів, записав їх місцевий мешканець". А навівши низку згаданих звісток із Сіверщини, зробив дослідник ось-який висновок: „На підставі цих усіх оповідань можемо без помилки твердити, що приблизно від 1676 р. й, може, до кінця свого життя літописець проживав у Стародубі, або в іншій найближчій місцевості Сіверщини, а що початок уложення літопису в теперішній редакції відноситься приблизно до того ж часу, то ця обставина служить новим ствердженням думки... про те, що місцем уложення Літопису Самовидця була Сіверщина", зокрема Стародуб, бо дальший відступ починається словами: „Проживаючи в Стародубі, наш літописець, як видко, й у цей період часу продовжував свою давню службу у військовій канцелярії, і в літописі по-давньому зустрічаються події, в яких він брав участь"[1]).

Тому, що звістки Літопису Самовидця про випадки в Стародубі, почавши від 1676 р., відіграли головну ролю в дотеперішніх дослідах над його авторством, треба їх тут розглянути. Перша з них із 1676 р. така: „Того жъ року полковникъ стародубовскій, Петро Рославець, которій, през килканадцять лѣтъ полковникомъ будучи, аже не захотѣвши бити под послушенствомъ гетмана своего, пойшолъ на Москву у килкадесять коней, хотячи поддати Стародубъ, жебы зоставалъ якъ городи украинніе московскіе: Суми и Рибное; але тая надѣя оного оминула, бо на тое не позволено; любо зраду оного принято, але напотомъ за посланцями гетманскими за сторожу оного взято и отослано з Москви на Украину до гетмана и отдано на судъ войсковій; которій окованъ у гетмана сидѣлъ и на зез'дѣ суженъ зосталъ усею старшиною на горло у Батуринѣ; а протопопу нѣжинского Симеона в монастиръ, которій з онимъ былъ на Москвѣ и из собою в одной радѣ"[2]).

Кожному, хто уважно прочитає цю звістку, впадає в очі, що швидше, ніж стародубець, міг подати її батуринець, або мешканець якоїсь місцевости недалеко Батурина, бо йому легше було довідатись і про сидіння Рославця в арешті у гетьмана й про суд над ним, через це й про його провину, а тим більше про ніженського протопопу Семена. А втім гетьман Іван Самійлович посилав у справі вибору нового полковника до Стародуба генерального осавула Івана Лисенка, що звіщав гетьмана

[1]) Там само, с. 51 — 53.
[2]) Там само, с. 132.

в листі з 5 серпня (26 липня) 1676 про свій приїзд до Стародуба й видання відповідних розпорядків[1]). Звістка про полковника Рославця й попа Семена внесена в Літопис Самовидця під 1676 р., хоч суд розпочався 18 (8) січня 1677 р.[2]).

Не походить від стародубця-очевидця й опис пожежі стародубських церков під р. 1677, хоч як вона картинно змальована, з початком: „Того жъ року, мѣсяца мая семогонадцять дня, в четвертокъ, в обѣдной годинѣ, по службѣ божой в полгодини можетъ, занялася церковъ Рождества Христова, стоячая в ринку, близко коморъ крамнихъ, в Стародубѣ", а з закінченням, що „найпервій тая церковъ загорѣлася святого Николая, в которой проклятіе читано пастирское при службѣ божой и свѣчки гашено на проклятіе Шубою, священникомъ чернѣговскимъ, зосланнимъ от архиепископа, и от тоей церкви усе мѣсто вѣгорѣло"[3]). Початок і кінець тексту, присвяченого пожежі стародубських церков, суперечать собі, отже не можуть походити від стародубця - очевидця, тим більше, що Самовидець, приписуючи пожежу божій карі, наводив, як то грішили „в том мѣстѣ", а так не міг писати стародубець. Не промовляють за автором-попом слова тексту „священники межи собою, осмъ на двохъ немалъ цалій рокъ турбовались", бо де він ні був би, між вісьмома, чи двома, робив і себе особисто винуватим у „божій карі". А втім проф. Петровський ставиться до звістки про пожежу з деяким застереженням і пояснює її такий, а не інший вигляд у Літописі Самовидця не усним зачерпненням і перекрученням звістки з другої руки, чи призабуттям її листовної передачі, але помстою Романа Ракушки, що його уважає за автора Літопису Самовидця, яка вилилася в „навмисне видумане оповідання про події, що не мали місця"[4]).

Про дрібніші стародубські справи можна було знати в Батурині та його околиці листовним шляхом, бо Батурин і Стародуб мали правильні поштові зносини, й із усної передачі наслідком живих військових і економічних зносин Батурина з Стародубом. Нема чого й розводитися над тим, що так само добре було відомо, як у Стародубі, так і в Батурині й околиці про

[1]) В. Модзалевский. Материалы для биографии Стародубского полковника Тимофея Алексеевича (Труды Черниговской Губернской Ученой Архивной Коммиссии, XII, ч. 1, с. 40 — 41).

[2]) М. Петровський. Нариси історії України. Харків, 1930, с. 326.

[3]) Летопись Самовидца, 1878, сс. 134 — 136.

[4]) М. Петровський. Нариси, с. 332.

відібрання всіх сіл від Гомля до Рославля по Сож від поляків на приказ Івана Самійловича та прилучення їх до стародубського полку в 1684 р.[1]), або про смерть гетьманича Семена в 1685 р., на четвертому році його стародубського полковництва[2]).

А вже звістка про сарану коло Стародуба в р. 1690 просто заперечує тому, щоб автор Літопису Самовидця був стародубець. Починається вона словами: „Того жъ року великая саранча била на Украинѣ и коло Стародуба на Сѣвери“ й оповідає про декілька її розгалужень, при чому „тая, що ишла на Кіевъ, то пойшла в Полщу ку Шліонску и по за Днѣстромъ (sic) и тамъ на Волиню коло Гродня и Берестя Литовского; а инная тутъ на Украинѣ коло Нѣжина и Чернѣгова и на Сѣвери коло Стародуба зазимовала“[3]). Навіть, коли уважати слово „тут“ за протиставлення слову „там“, отже Лівобережжя Правобережжю, то вже з самого початку звістки, де Україну (на Украинѣ) поставлено на першому місці, а Стародуб (коло Стародуба на Сѣвери) на другому, виходить ясно, що Самовидець жив „тут на Україні коло Ніжена й Чернігова“, а не „на Сівері коло Стародуба“ чи в Стародубі.

Словом, розглянувши звістки, зв'язані з Стародубом, зокрема про сарану в 1690 р., треба прийти до цілком протилежної думки поглядові Левицького, а саме, що від 1676 р. проживав Самовидець не в Стародубі й не в тій околиці, яку він називав Сівером, а далі на полудне, в якійсь місцевості, яка, згідно з його номенклятурою, входила в межі України.

Володимир Антонович думав, що автор Літопису Самовидця належав до військового стану, був козаком, або шляхтичем, що вступив до козацтва[4]), а написав свій твір під кінець життя[5]).

З інших істориків одні приймали погляди Ореста Левицького про Самовидця[6]), інші уважали його за козака[7]), за якого мав його три роки перед своєю працею про Літопис Самовидця

[1]) Летопись Самовидца, 1878, сс. 134 — 136.

[2]) Там само, с. 163.

[3]) Там само, сс. 178 — 179.

[4]) В. Антонович. Источники для истории Юго-западной России. Лекции. 1881, с. 20.

[5]) Там само, с. 28.

[6]) В. Иконников. Опыт русской историографии. Т. II, кн. 2. Київ, 1908, сс. 1562 — 1563; Дм. Дорошенко. Огляд української історіографії. Прага, 1923, с. 24.

[7]) К. Заклинський. Рускі літописи і літописці XVII столітія (Зоря, 1880, с. 86).

й сам Левицький,[1]) за „покозаченого міщанина“[2]) або за приналежного „до нижчої полкової єрархії“[3]). Поправки до виводів Левицького спробував поробити акад. Багалій, що не погодивсь із ним „у тім, що Самовидець особисто брав участь у тих походах, які він яскраво описує: ми гадаємо — писав акад. Багалій, — що він міг узяти опис їх від якихось інших учасників цих подій. Коли б це прийняти, вийшло б, що Самовидець увесь час мандрував, переходячи по Україні і навіть виходячи за її межі Ми не погоджуємося з тим, що він був шляхетського походження, коли сам себе він зве козаком. І з нього справді мабуть був козак, хоч і заможненький нівроку. Думка, що він посідав посаду військового канцеляриста, досить можлива, але вона не підтверджується фактичними вказівками. Про автора з його літопису можна ще додати такі певні відомості для його характеристики. У всякому разі він близько стояв до сучасного йому гетьманського уряду, починаючи з Брюховецького й кінчаючи Мазепою, особливо ж до двору Самійловича, що за нього він оповідає справді як сучасник, що добре знає його звичаї і приватне життя, його палац. Його посада у військовій канцелярії дала йому спромогу знати і про зовнішні зносини гетьманського уряду з Москвою, Польщею, Кримом, Туреччиною. Тут він міг здобувати кронічки - щоденники про походи та й інші події від їх учасників. Тут він міг бачити й офіційні акти та грамоти“. Відомості про події в чужих землях, знання географії й політичних відносин тодішніх земель і держав „він мусів був здобувати з самих книжок“[4]). Характеризуючи погляди Самовидця на сучасні йому політичні й соціяльні події, акад. Багалій приставав до думки Левицького, що „автор своїми поглядами належав був до тієї партії, що хтіла з простого народу виділити реєстрових козаків та й утворити з них шляхту на польський зразок“[5]).

II.

Приймав акад. Багалій і думку Левицького про Самовидця, що, починаючи від 1676 р., „мабуть і перебував автор у Старо-

[1]) Ор. Левицкий. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века. Київ, 1875, с. 85.

[2]) Акад. М. Грушевський. В тридцяті роковини Куліша (Україна, 1927, кн. 1—2, с. 35).

[3]) М. Грушевський. Початки Хмельниччини. Відень, 1922, с. 205.

[4]) Акад. Д. Багалій. Нарис української історіографії, вип. 2. Київ, 1925, сс. 11—13.

[5]) Там само, с. 15.

дубі". Ця думка, найслабіший бік праці Левицького, знайшла свій найсильніший відгомін у низці найновіших студій на тему, хто був автор Літопису Самовидця. На підставі стародубських звісток у Літописі Самовидця приписали нові дослідники його авторство Романові Ракушці, тому самому, що в ньому бачив автора Літопису Самовидця Сердюков уже слідом за появою його першого видання в московських „Чтениях" і відбиткою 1846 р., як знати це з такого початку листу Панька Куліша до Осипа Бодянського з 3 листопада 1846 р.: „У мене тут єсть мій давній знайомий і шкільний товариш, один Сердюков, невідома людина. але великий аматор і знавець української історії. Він саме заохотив був мене до критичного досліду своїми деякими дуже путніми замітками. А коли я побачив, що ця робота забере останні дні мого життя в Петербурзі, і відложив її, він узявся сам за цю справу й виготовляє широку статтю, в якій між іншим, на підставі „Синборского Сборника" й інших джерел, доказує, що автор Літопису Самовидця був Ракушка, сотник, а потому протопопа. Мені здається, вам найкраще — надрукувати його без пояснювання; а я поговорю з ним, і може він згодиться надрукувати свою статтю в „Чтениях". Якщо згодиться, то я напишу вам, коли саме ви отримаєте від мене його рукопис"[1]).

Одначе робота Сердюкова не була готова ще й по десятьох роках, бо в 1856 р. він повідомляв Бодянського, що задумав написати статтю про авторів Літопису Самовидця й Історії Русів, і що давні пошукування довели його до переконання, що „первое основание" Літопису Самовидця поклав Роман Ракушка[2]). Звістка досить неясна й немає змоги відгадати, що розумів Сердюков під „первым основанием", чи початок, чи скелет, чи що інше.

Можна думати, що призбируючи матеріял до другої редакції своєї праці „Перший військовий підскарбій (1663 — 1669) Роман Ракушка", надрукованої в І й ІІ — ІІІ тт. „Записок Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук", попав

[1]) А. Титов. Письма П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому (Киевская Старина, LIX, с. 32). Сердюкове приписування авторства Літопису Самовидця Ракушці було мені відоме з листу Куліша до Бодянського в часі виготовлювання третього тому „Історії української літератури", але здогад Сердюкова так завис у повітрі без ніяких доказів за собою, що я не зважився поширювати кинену голословно думку.

[2]) М. Петровський. Нариси, с. 141.

Вадим Модзалевський і на звістку про приписування авторства Літопису Самовидця Ракушці в листуванні Куліша. Ця пригадка не зайва при словах Осипа Гермайзе, що Ракушка „автор, як догадувались про це Куліш і Модзалевський, а за ними й низка сучасних істориків, відомого літопису, так званого Самовидця, де цілком проявилися старшинські симпатії автора"[1]).

А втім на Модзалевського навіть покликавсь один із згаданої низки сучасних істориків, а саме Віктор Романовський у статті „Хто був „Самовидець"?," присвяченій саме Модзалевському й надрукованій у 5 кн. „України" за 1925 р. На думку Романовського „автором Літопису був Роман Онисимович Ракушка Романовський". Своє твердження будував автор на підставах того роду, як перші три: „1. Літопис Самовидця написано простою літературною мовою того часу, з ясними, правда, ознаками суто-сіверянської говірки. Роман Ракушка був родом лівобережець, значить, писав іменно такою мовою, і само собою розуміється, міг бути автором літопису. 2. Самовидця написано в Стародубі. Ракушка жив і помер у Стародубі. 3. Літопис Самовидця почато від 1648 року й доведено до 1702 року. Ракушка помер на початках 1703 року, маючи 80 літ. Він був наочним свідком Хмельниччини та подій після неї"[2]). Про такі докази треба сказати, що вони не видержують критики, бо „простою літературною мовою того часу" писав не сам один Ракушка; бо він не один жив у Стародубі, а втім текст самого Літопису Самовидця не позволяє приписувати його авторство якомусь стародубцеві взагалі; бо наочних свідків Хмельниччини й подій після неї було поза Ракушкою багато більше, й таких, що пережили Ракушку.

Далі автор твердить, що „Самовидець докладно оповідає про ті самі події, що були відомі Ракушці як наочному свідкові", хоч ні сам не доказав цього, ні ніхто не може цього доказати. Так само з нічого не видко, що єдиний Ракушка міг бути дуже обізнаний із подіями того часу та знайомий з головними діячами часів Руїни, займаючи „визначне місце серед урядових осіб того часу". Як доказ особливої сили служить для Романовського й інших ракушківців те, що „Ракушка дуже потерпів

---

[1]) О. Гермайзе. Руїна і Дорошенко. (Сторінка з історії української політики XVII ст.) (на вступі до „Чернігівки" Костомарова з 1928 р.) с. LXXVI.

[2]) В. Романовський. Хто був „Самовидець"? (Україна, 1925, кн. 5, с. 61).

від Многогрішного й уважав його за свого лютого ворога", а найбільше неприязні з усіх діячів того часу Самовидець виявляє до Многогрішного на думку Романовського, хоч до Многогрішного ставиться Самовидець тільки з глибокорелігійного становища. Правда, „події на Правобережжі описуються докладно після 1670 року", а „Ракушка жив саме тоді на правому боці Дніпра", але перший-ліпший член генеральної старшини Петра Дорошенка, полковник чи інший войовник, був бодай так само, як не більше від браславського протопопи, познайомлений з тодішніми подіями на Правобережжі. Думаю, що немає потреби збивати останніх двох доказів, що Ракушка писав про кримські походи „із слів сина" й не поставив свогоймення на Літописі Самовидця, бо „близькість його до скомпромітованих осіб могла б йому зашкодити"[1]) тому, що сам текст твору заперечує авторство стародубця.

Романовський навів і текст листу Ракушки з серпня 1663 р. до Лазаря Барановича на доказ повної ідентичности „стилю й навіть окремих виразів цього листа Ракушки та літопису Самовидця"[2]). Твердження засміле, бо напр. у листі приходить вислів „полку Пултавъского"[3]), а в Літописі Самовидця маємо: „полкъ полтавскій"[4]), „ку Полтавѣ"[5]), „полковникъ полтавскій"[6]), „повѣтъ полтавскій"[7]), „по усей Полтавѣ"[8]), „под Полтаву"[9]), „до Полтави"[10]), „полтавцомъ"[11]), „Полтави"[12]), „Полтаву"[13]), „полтавскій"[14]), „в Полтавщинѣ"[15]), „под Полтавою"[16]), „коло Полътави"[17]) й „с полковникомъ полтавскимъ"[18]). Тяжко припустити, щоб людина, звикши до форми слова з переходом о на у, ні разу не вжила (на 22 рази!) форми з у в тексті Літопису Самовидця. Другий приклад: у значінні „забути" вживає Самовидець „запомнѣти", напр. „запомнѣлъ того"[19]), а в листі маємо вислів „не препомню розмовити" й т. д.

---

1) Там само.
2) Там само, с. 72.
3) Там само, с. 73.
4) Лет. Самовидца, 1878, с. 19, 72.
5) Там само, сс. 29. 166.
6) Там само, сс. 52, 53.
7) Там само, с. 52.
8) Там само, с. 52.
9) Там само, сс. 52, 54.
10) Там само, с. 53.
11) Там само, с. 54.
12) Там само, ст, 55, 183, 190.
13) Там само, сс. 55, 90.
14) Там само, с. 55.
15) Там само, с. 129.
16) Там само, с. 182.
17) Там само, с. 183.
18) Там само, с. 189.

19) Там само, с. 51. Лист Ракушки надрукований між додатками до статті Модзалевського. „Перший військовий підскарбій (1663 — 1669) Роман Ракушка" (Записки, II — III, с. 48), де й надрукований його

Дещо більше стримано в порівнянні з Романовським поставився до авторства Ракушки проф. Олександер Оглоблін у статті „До питання про автора Літопису Самовидця“, надрукованій у кн. VII — VIII академічних „Записок Історично-Філологічного Відділу“. Признавши за найважливішу автобіографічну вказівку згадку Самовидця про свою присутність на похороні

тестамент (с. 56 — 58). У значінні „срібний“ ужив тут Ракушка форм „срѣбраніи“ й „ложиця срѣбряная“, а в Літописі Самовидця приходить речення: „Того жъ часу и мѣдяніе копѣйки повстали, которые розною цѣною ишли з срѣбрними“ (с. 39). Варте уваги також те, що хоч Ракушка згадує в своєму тестаменті про церковні „книги на увес рокъ“ (с. 57), ніде ні словечком не натякає, котрій своїй дитині записав і передав якийсь свій твір на збереження.

Для кращої орієнтації в мові Ракушки подаю оригінал його письма з 1664 р., надрукованого в Модзалевського з копії на с. 49. Оригінал зберігається в рукописі Бібліотеки Польської Академії Наук у Кракові під ч. 269. Для зацікавлених гербами зазначу, що рукою Маріяна Ґоржковського написамо на документі „h(erb) Warnia“. Ось його оригінал:

Ознаймую симъ моим писанемъ кожному, кому о том вѣдати належитъ, ижъ маючи я злецение од его милости Пана Ивана Бруховецкого, гетмана вѣрного войска его царского пресвѣ. величества запороского, добродѣя моего, взявши я вѣдомостъ*), же естъ мѣсце способное на рудню в полку Чернѣговскомъ у селѣ Неданчичохъ на рецѣ в томже селѣ, на котором то мѣсцу позволяю пану Маѯимови Матвиевичѣ и Шимку Медведеви ново рудню фундоватъ для розмноженя скарбови войсковому. Претожъ до тоиж руднѣ подаю млин Евтухов на рецѣ Белоусѣ для спомаганя тойже руднѣ, що мают ново фундоватъ и ставит своим коштомъ и працею. А якъ постановатъ (sic) тую рудьню, подаю им слободи за их коштъ и працу на пол рока, аби на них усе желѣзо ишло. Так тежъ як вийдетъ слобода пол року, повинны они до скарбу войскового даватъ желѣзомъ возковъ сорокъ, роздѣливши на чотири часты, на кожную чвертъ повинни дават по возовъ десят желѣза, в чом кожного навпоминаючи именем его милости пана гетмана, приказую, аби вишпомененнимъ кривди и перешкоди жаден не важился чинити въ той руднѣ, як ся побудуютъ, под срогим каранемъ войсковим. Также и желѣза брати анѣ жаднихъ речий в робленю желѣзном без росказаня его милости пана гетмана любо и на потребу до Чернѣгова не повинни базаплати (sic) робит, бо за тое плату даватимут до скаръбу войскового, и села Неданчичи, Ювчи, Галъки, Пѣрки, Губичи, Миси, иншии, аби били помочними до направи и будованя греблѣ, жеби иначей не било, що для лѣпшои вѣри казалемъ сей мой лист видат с подписом руки и притисненемъ печати моей.

Писан в Нѣжинѣ мѣсяця септеврия кд дня року божого ауѯд

Романъ Ракушка подскарбѣй войска его царского величества запорозского.

*) В ориґіналі: вѣд͡отъ.

Івана Золотаренка, проф. Оглоблін виводить: „Безперечно, автор — ніженець, бо подає число ніженських церковників, що були на той час у Корсуні, згадує за ймення декого з них, він мабуть особисто знайомий з ніженським ігуменом Денисом“[1]). Чому аж „безперечно“? Самовидець оповідає, що Золотаренкове „тѣло зоставало през увесь постъ филиповъ в Нѣжинѣ в церкви, и на остатномъ тиждню попроважено оное до Корсуня, где передъ святи припровадивши, поставили в церкви святого Николая за мѣстомъ, не ховаючи, але межи святи з тріумфомъ хотячи оное провадити оттоля в городъ до церкви Рождества Христова, з'будованной от того жъ Золотаренка. И такъ в самій день Рождества Христова в той церкви святого Николая, где тое тѣло лежало на катафалку прибранномъ, священники нѣжинскіе с протопопою своимъ Максимомъ и ігуменомъ и діаконами двома, — усѣхъ девять персонъ, — зоставившм храмъ Рождества Христова такъ хвалебній, и пошли соборомъ отправовати службу Божую до святого Николая, где тое тѣло лежало. На которій то соборъ и дивовиско, а не такъ задля набоженства, множество народа зобралося, и по иншихъ церквахъ выслухавши набоженства, в тую церковъ натислося; а церковъ великая была завѣянная, а тилко одни двери мѣла, а служба Божая забавна з музикою спѣвана отправовалася“[2]). З цих слів Самовидця виходить, що похорон Івана Золотаренка відбувався в храмовий день церкви Різдва Христового. Коли й корсунець відрізняв своїх попів від приїжджих, а освічений і знав по йменні ніженського протопопу й ігумена, тяжче було ніженцеві й загалом некорсунцеві знати, що „множество народа... по иншихъ церквахъ выслухавши набоженства, в тую церковъ натислося“, що скарбниця „была прибудована у олтарѣ на правомъ боцѣ, маючи собѣ и склеплен'я з олтара“, що знищені пожежею „аппарата коштовали на килка тисячей“, що наслідком пожежі церкви св. Миколи, „вмѣсто радостного праздника, мало хто знайшолъся в томъ мѣстѣ, жеби не плакалъ своихъ пріятелей, такъ въ скоромъ часѣ срокгою смертію погибшихъ: хто отца, хто матки, хто сина, брата, сестри, дочки“[3]), що „якъ тотъ огонь погаслъ, тотъ трупъ недогорѣлій Івана Золотаренка братъ его узялъ в дворъ свой и знову в новую домовину вложилъ и ведлугъ

[1]) Ол. Оглоблін. До питання про автора Літопису Самовидця. (Записки Іст.-філ. Від., VII — VIII, с. 183).

[2]) Летопись Самовидца, 1878, с. 42.

[3]) Там само, с. 43.

своего уподобаня отправовалъ погребъ, зробивши катафалкъ у Рождества Христова; але и тамъ подвокротне загорувалъся, поколя тотъ скончили погребъ"[1]).

Для проф. Оглобліна „нема жадного сумніву", що Самовидець „у Стародубі сидів",[2]) але простуючи в своїх міркуваннях до тези про авторство Ракушки, він відкинув думку про те, що Самовидець служив у Стародубі далі у військовій канцелярії, та й узагалі висловив сумнів щодо служби Самовидця в останній. Що більше, проф. Оглоблін заперечив невигідну йому думку Левицького про світськість особи Самовидця, а старався довести його приналежність до попівства. І тут ствердивши, що „мабуть найцікавішою й повною автобіографічного змісту є характеристика булого гетьмана Самійловича", й навівши в головному згадану характеристику, дослідник додає: „Осе це місце написано надзвичайно гостро, що для Самовидця велика рідкість. Безумовно це писала особа духовного стану, певно священик, але ж людина іншого походження, може шляхетського чи козачого (значного). „Пиха" Самійловича полягає не в тім, що він легковажив духовенство взагалі, але духовенство значне, значного походження, і до того це ж робив попович"[3]). Немає потреби сперечатися про те, що характеристика Самійловича в Літописі Самовидця являється відгомоном відношення Самійловича до його автора, але заразом треба сказати, що згадана характеристика промовляє проти того, щоб піп був її автором. Перечать цьому слова Самовидця про Самійловича, що він, „будучи самъ поповичъ, из великою помпою ездилъ: без карети и за мѣсто не поехалъ, анѣ самъ, анѣ синове его, и у войску усе в каретѣ, — такъ великую пиху мѣли, которая в жадномъ сенатору не живетъ". Та й „пиха" Самійловича не тільки в тому, що він легковажив собі значне духовенство, але духовенство взагалі, бо „духовенство, священници, хочай який значний, мусѣлъ стояти (з) непокритою головою" перед ним, бо „у церквѣ нѣгди не йшолъ дари брати, але священикъ до него ношовалъ", бо „ежели гдеколвекъ виездилъ, любо на поліованя, жеби нѣгди священика не побачилъ, — то собѣ за нещастя мѣлъ"[4]), бо „священикъ и в килка дний не моглъ ся до двора упросити,

---

[1]) Там само, с. 44.

[2]) Ол. Оглоблін, До питання про автора Літопису Самовидця (Записки, VII — VIII, с. 187).

[3]) Там само, с. 191.

[4]) Летопись Самовидца, 1878, с. 169.

хочай якая пилная потреба". Словом, Самійлович і його сини „ово з'гола усѣхъ людей нѣзащо мѣли, не помишляючи на подлость своего рожаю"[1]).

Розумування цього роду завели автора до переконання, що Самовидець це Ракушка, бо хоч припущення автора „одне з можливих", але його стверджує і „влучний збіг біографічних фактів"[2]) і аналіза самого Літопису Самовидця. Таким виводам треба протиставити застереження, що в усякому разі із „збігу біографічних фактів" треба викреслити проживання Самовидця в Стародубі від 1676 р., а з аналізи пам'ятника такі висновки, як виводження з характеристики Самійловича, що її автор був попом.

Багато часу й праці присвятив Літописові Самовидця проф. Микола Петровський, що його стаття „До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського)" в VI кн. „Записок Ніженського Інституту Народньої Освіти" за 1926 р. (с. 80) виросла в 1930 р. на грубий том „Нарисів історії України" (с. 452), зложений з двох частин. Друга частина, трохи не вдвоє більша від першої, виповнена критичним розглядом звісток Літопису Самовидця, а в першій частині зайнявся автор такими історично-літературними питаннями про пам'ятку, як умови появи т. зв. козацьких літописів, огляд літератури про Літопис Самовидця, його копії, видання, текст, мова та зміст, міркування про час, місце й джерела пам'ятки, про погляди, симпатії й антипатії його автора, на думку проф. Петровського, Романа Ракушки, що біографія його й подана.

А втім автор уже в своїй першій праці уважав за певний свій „висновок, що автором літопису Самовидця був Роман Ракушка-Романовський і що цей літопис не може рахуватись першорядним джерелом до історії України, а тільки другорядним (першорядне джерело він є тільки між літописами), завдяки великій кількості в ньому непевних звісток"[3]). Свою певність щодо авторства Ракушки виснував дослідник на підставі таких доказів, як напр. що „Ракушка міг брати участь" у поході Ні-

---

[1]) Там само, с. 170.

[2]) Ол. Оглоблін. До питання про автора Літопису Самовидця (Записки, VII — VIII, с. 196).

[3]) М. Петровський. До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського) (Записки Ніженського ІНО. Кн. VI, с. 77).

женського полку на Кодак[1]), що він „як козак Ніженського полку міг бути в складі“ козацького війська під проводом Івана Золотаренка на війні 1654—1655 р.[2]), що на похороні Івана Золотаренка в Корсуні „могли бути присутні не тільки ніженська полкова старшина, між якою був і Роман Ракушка, й козаки, а навіть і інші мешканці Ніжену“[3]), що Ракушка від синів „міг мати всі належні відомості“[4]) й т. д.

Появу „Задніпря“ в Літописі Самовидця на означення Лівобережжя мотивує автор тим, що „Ракушка, коли його батько не з перших оселився в Ніжені, не народився в Ніжені, а можливо на Правобережжі, а хочби й народився в Ніжені, як це рахує Модзалевський, але все ж таки рахував, коли його батько був з Правобережжя, Лівобережжя „Задніпрям“. Крім того, поскільки Ракушка був чоловік освічений, освіту він міг одержати й на Правобережжі (наприкл. у Києві), а провівши декілька років на Правобережжі, він міг і звати Лівобережжя „Задніпрям“. Крім того Ракушка мешкав короткий час і в Брацлаві на Правобережжі й можливо, що й це мало вплив на його термінологію“[5]). Чи не природніше й чи не логічніше пояснити Самовидцеве „Задніпря“ ось-як: він прожив поважну частину свого віку, головно як юнак, на Правобережжі й тим самим Лівобережжя було для нього „Задніпрям“. Звикши до останнього терміну, Самовидець і на Лівобережжі називав його „Задніпрям“, хоч коли освідомлення нового стану справи взяло гору над звичкою, ужив правильно слова „Задніпря“ на означення Правобережжя.

Серед усяких арґументів за авторством Ракушки навів проф. Петровський і дві згадки про сина Ракушки Івана[6]), себто його участь у двох посольствах. Не говорячи вже про те, що про обидва згадані посольства швидше було відомо в Батурині й коло нього, ніж у Стародубі, треба зазначити, що при посольстві з 1687 р. називає його Самовидець Іваном Ракушкою Романовським[7]), а з 1696 р. Іваном Романовським[8]), що ледве чи вказує на згадки батька про сина.

У межичасі між першою своєю працею про Літопис Самовидця й „Нарисами історії України“ автор додумався до дечого нового в поясненні того, що суперечило його тезі про авторство

---

[1]) Там само, с. 39. [2]) Там само, с. 40.
[3]) Там само, с. 41. [4]) Там само, с. 59.
[5]) Там само, с. 38. [6]) Там само, с. 59.
[7]) Летопись Самовидца, 1878, с. 172.
[8]) Там само, с. 187.

Ракушки. Тут уже появу „Задніпря“ в Літописі Самовидця з'ясовував дослідник тим, що „ця назва вживалася для Лівобережної України самими мешканцями Лівобережжя, притому в документах, що й писалися на самому Лівобережжі“[1]). На жаль, появи слова „Задніпря“ в наведених прикладах на означення Лівобережжя автор не старався вияснити ні звичкою правобережців до нього, якими правдоподібно були такі особи, як Гладкий, Пушкар, Цицюра, ні призвичаєнням до нього в роках науки на Правобережжі, ні цілком логічним ужиттям слова „Задніпря“ в акті про Крученка, що, йдучи з Крем'янця на Лівобережжя, перейшов Дніпро, отже прийшов на Задніпря.

На думку проф. Петровського Самовидець це Ракушка тому, що збігаються разом місця їх перебування, бо до 1668 р. Самовидець перебував на Чернігівщині й до кінця 1668 р. жив на Ніженщині, зокрема в Ніжені, Ракушка; бо в рр. 1669—1675 Самовидець жив на Правобережжі, себто в часі, коли й Ракушка еміґрував на Правобережжя; бо від 1676 р. Самовидець жив на Сіверщині, „при чому був особливо зв'язаний з Стародубом“[2]), і Ракушка жив до кінця свого життя в Стародубі. Немає потреби наводити дальші подібні докази дослідника, бо з огляду на те, що Самовидець не жив від 1676 р. у Стародубі й тим самим не є ідентичний з Ракушкою, відпадають дальші виводи автора про подібність симпатій і антипатій у Самовидця й Ракушки, про те, що особисті моменти життя Ракушки пояснюють відповідні місця Літопису Самовидця, що час, який охоплює оповідання Літопису Самовидця, відповідає в головному часові життя Ракушки тощо[3]).

Як „побічний доказ“ авторства Ракушки навів проф. Петровський і те, що „існував список Граб'янчиного літопису, де в оповіданню під 1652 р. про т. зв. „конотопське чудо“ була приписка, що „Романовскій написа сіе“.“ Цей доказ побудував автор на таких словах листу Сердюкова до Бодянського з 27 липня 1847 р.: „Что касается до летописей Плиски, Грабянки и Рогальского, то в Петербурге оне есть наверное, но теперь доискаться их я никак не могу по своим обстоятельствам. Мне даже кажется, что усиленный труд при поисках за ними не вознаградится их содержанием: едва ли, после Самовидца, Велички и Туманского, могут оне заключать в себе что нибудь особенно интересное. Выписки, сделанные Маркевичем из лето-

[1]) М. Петровський. Нариси історії України, с. 63.
[2]) Там само, с. 168. [3]) Там само, с. 183.

писи Плиски в V томе Истории Малороссии на стр. 20, 21, 28—29 и 37 почти от слова до слова схожи с параллельными местами в Летописце Малыя России (стр. 48 — 49, 49, 46 — 47 и 52 — 53 и 68), который издан Туманским: отличие самое легкое, в двух трех частицах и нескольких окончаниях, которые естественно можно отнести к произволу переписчика. Разговор Хана с Хмельницким (у Маркевича стр. 52) внесен и в Летописец Туманского; только язык разговора значительно поновлен в Летописце. У меня есть целая тетрадь выписок из Конисского, Бантыш-Каменского, Симоновского, Самовидца и Грабянки: пять или шесть отрывков из летописи последнего находятся также и в Летописце Малыя России, — с тою единственною разницею, что здесь язык их, как и везде в этом Летописце, гораздо свежее. Впрочем, известия о паволочском Поповиче, о котором Грабянка распространяется с таким участием, нет у Туманского; и про конотопский колодец упомянуто мельком, без приписки: „судья Романовскій написа сіе““[1]).

Для легшої орієнтації в наведеній цитаті з листу Сердюкова пригадаю, що й літопис Плиски й літопис Граб'янки й „Летописец Малыя России“ чи то Туманського це один і той самий твір, знаний як літопис Граб'янки та відомий із великої маси копій, які в своєму тексті виявляють багато відмін. Щойно по усвідомленні згаданої ідентичности виявляється, скільки туману маємо в цитаті з листу Сердюкова. Зараз на її початку літописи Плиски й Граб'янки названі як різні твори. Правда, він запримітив паралелізм місць, які навів із Літопису Плиски Маркевич у п'ятому томі „Истории Малоросии“, з відповідними місцями „Летописца Малыя России“, що його надрукував Туманський в „Российском Магазине“ за 1793 р., але це спостереження не вивело його з туману. Маючи в руках зшиток виписок із псевдо-Кониського, Бантиш-Каменського, Симоновського, Самовидця та Граб'янки, він порівняв виписки з літопису Граб'янки з літописом, який надрукував Туманський, і ствердив, що п'ять або шість уривків літопису Граб'янки приходить у літописі Туманського й що вони різняться тільки мовою, хібащо в літописі Туманського немає звістки про паволоцького Поповича з літопису Граб'янки й у друкованому літописі згадано про конотопський колодязь без приписки: „Судья Романовскій написа сіе“. Словом, у листі Сердюкова єсть тільки мова про якісь виписки з літопису Граб'янки, а не про текст усього літопису,

[1]) Там само, с. 177.

бо ж він сам „Летописец Малыя России" чи то Туманського уважає за щось окреме від літопису Граб'янки.

Проф. Петровський зробив висновок: „Як видко, якимсь чином звістка про авторство Р. Ракушки була відома й потрапила й до цього списку", [1]) хоч із одного боку Сердюков мав у своєму зшитку тільки виписки з літопису Граб'янки, з другого в приписці стояло, що „судья Романовскій написа сіе", а не було мови про Романа Ракушку, що ніженським полковим суддею був 1659 р. Його коротку діяльність на тому становищі без сумніву відсунула на задній плян його довга діяльність на становищі військового підскарбія. А втім, якщо й ідентифікувати „суддю Романовського" з приписки з Романом Ракушкою й приймати, що останній це автор Літопису Самовидця, в такому разі він міг написати його тільки в часі свого стародубського попування. Отже приписку про „суддю Романовського" можна відносити тільки до його сина, Івана Романовського, що був полковим суддею Стародубського полку в рр. 1705 — 1708[2]) і міг, діставши в руки текст літопису, поробити собі бажані виписки з нього. З уваги на туманність приписки справу може вияснити тільки докладний розслід зшитка виписок, що був у руках Сердюкова.

Ще однієї речі не можна поминути мовчки у виводах проф. Петровського. Як один із доказів ідентичности Самовидця й Ракушки наведена в нього „схожа риса в характері Самовидця й характері Ракушки — мстивість"[3]). У характері Самовидця цієї риси не видко ніде в його літописі. Те, що автор пояснює „мстивістю", виплило з релігійних вірувань Самовидця. Та й те-

[1]) Там само.

[2]) В. Л. Модзалевский. Малороссийский Родословник. Т. IV. к. 1914, с. 248.

[3]) М. Петровський. Нарис історії України, с. 183. „Мстивістю" Ракушки на Многогрішному пояснює проф. Петровський і те, що написав Самовидець про його приїзд до Москви, себто що „якъ проважено в городъ, то многіе стрѣчи были и на оного плювали" (113). Автор перечить цій звістці, „бо ж нема жодних даних і про те, що при зустрічі Д. Многогрішного на Москві на нього люди плювали" (Нариси, 115). А тим часом у копії „listu jego mości pana Gnińskiego, wojewody chełmińskiego, w stolice moskiewskiej de data 18 aprilis 1672" читаємо: „Damiana Mnoho(h)rysznego przez Doroszenka od Turkow zpraktykowanego na Siewierzu z bracią y adhaerentami poimawszy, ktory tu w oczach naszych igrzyskiem na mizernym wozie kułakami od gminu tłuczony, vragany, zeplwany w cieszkich zelazach będąc przywieziony" (Рукопис Бібліотеки Польської Академії Наук у Кракові ч. 1070, 492 б).

стамент Ракушки не дає підстави робити його автора таким мстивим, яким зробив його проф. Петровський.

З доказами проф. Петровського цілком погодився акад. Михайло Грушевський у праці „Самовидец Руины и его позднейшие отражения". Між арґументами приходить і арґумент із приписки про „суддю Романовського": „Показується, що згаданий Сердюков бачив у 1840-х роках копію історії Граб'янки, в якій при оповіданні про „конотопське чудо" 1652 р., узятому з „Літопису Самовидця", стояла приписка: „Судья Романовскій написа сіе". Очевидно, Сердюкову вдалося розшифрувати цю вказівку: він установив, що тут треба розуміти Романа Ракушку-Романовського, ніженського полкового суддю 1650 - років, і що цей Ракушка, ніженський сотник, пізніше браславський протопопа, був дійсно автором „Літопису Самовидця", описавши й „конотопське чудо" між іншим"[1]).

Після „Нарисів" проф. Петровського, на думку акад. Грушевського, „в результаті всієї проробленӧї праці можна уважати за безсумнівне, що літопис був твором Романа Ракушки, — настільки точно збігаються біографічні дані про нього з усіма вказівками літопису, й настільки ясно, яскраво й переконливо вирішує ця біографія відгомони авторських переживань і вражінь, збережені в цьому творі: усе те, що можна вивести з його змісту, цілком і без решти покривається тим, що ми знаємо тепер про Ракушку, й сливе неможливо уявити собі, щоб якісь нові дані могли повалити або захитати цю ідентичність"[2]). Зазначена певність тому така велика в акад. Грушевського, що „якщо порівняти ці біографічні дані про Романа Ракушку з тими автобіографічними вказівками й рисами, які зберіг нам „Літопис Самовидця", то ми побачимо, що вони цілком покриваються взаємно та яскраво характеризують індивідуальність і клясове обличчя автора цього твору"[3]).

Щодо того, коли автор почав писати свій літопис, „М. М. Петровський у своїй останній праці старається відсунути цей термін non ante ще дещо далі — до 1677 р." І хоч „хронологічні вказівки, які він відшукав у тексті", на думку акад. Грушевського, „не переконують занадто, але дані біографії Ракушки в зіставленні з конструкцією його твору дійсно роблять дуже правдоподібним, що саме в цьому часі, коло 1677 р., він при-

[1]) Труды Института славяноведения Академии Наук СССР. I. Ленинград, 1932, с. 160.
[2]) Там само, с. 162. [3]) Там само, с. 167.

ступив до своєї праці: роки 1675—1676 дуже мало підходили для цього, а раніше 1672—73 р. відсувати цю роботу не позволяють згадані вказівки на дальші події. Умовини життя автора в 1676—77 р. були дійсно такі, що могли піддати йому бажання описати пережиті тривоги й навіть перемінити його в настирливий імператив. Як ми тількищо бачили, це був момент, коли автор, по бурхливих роках свого вигнання, причалив до тихої пристані стародубської парахвії, найтихішого й найбільш віддаленого від перипетій руїни кутка Гетьманщини, й у нього дійсно могло з'явитися, після розбиття колишніх амбітних плянів, непереможне бажання поділитися прожитим із прийдешніми поколіннями й порахуватися перед трибуналом потомства з усіма винуватцями своїх халеп"[1]).

Довгій низці ракушківців можна протиставити тільки відокремлені голоси, що, уважаючи авторство Ракушки за сумнівне, бачуть автора в кому іншому. Думку д-ра Андрусяка, що „можна би знайти більше ніженців, що займали якінебудь уряди при гетьманах" так, як Ракушка, та його вказівку на канцеляриста Івана Биховця[2]) підхопив Лев Окиншевич у статті „До питання про автора літопису Самовидця". Роблячи підсумки своєї статті, пише автор: „Наведені матеріяли не дають можливости казати з точною певністю про авторство Іван. Биховця. Але на можливість такого авторства вони вказують виразно. Можливість ця не менша, а може й більша, можливости авторства Ракушки-Романовського. Найміцніші доводи — це опис бою під Білою

---

[1]) Там само. Зідентифікування автора Літопису Самовидця з Ракушкою вияснює виразність стародубських осіб і подій від часу приходу його до Стародуба до кінця літопису (с. 168). Далі „Ракушка старанно закрив своє авторство й замів по змозі всякі сліди ідентичности літописця з протопопою Романом Ракушкою й мотиви поїздки останнього до Костантинополя з утратами та шкодами, які поніс автор від Многогрішного" (с. 169). Між арґументами за Ракушкою наведена й сцена з Карамбеєм (с. 170). „Усі ці випадки, що збігаються (совпадения), роблять безсумнівним висновок, що „Літопис" вийшов із-під пера Романа Ракушки, — пише акад. Грушевський. Вияснення цього авторства уявляє собою немалий методологічний інтерес із огляду на те, що автор свідомо старався закрити себе. З другого боку, познайомившися з особистістю автора так докладно, як на це позволяє нам біографічний матеріял про Романа Ракушку, — знаючи його соціяльне положення, обставини життя, риси характеру, ми можемо як слід оцінити його відношення до подій, симпатії й антипатії „Самовидця", — взагалі його історичну ідеологію" (с. 171).

[2]) Записки НТШ. CXLIX, с. 194.

Церквою, що на ньому, як ми тепер знаємо, був Іван Биховченко, а також те, що з Биховцем зв'язується козацький літопис, як це можна зрозуміти з Величка. Найслабше ніби місце концепції — детальний опис стародубських місцевих подій у кінці XVII ст.", але й тут найшов автор пояснення в родинних зв'язках[1]).

Стаття Окиншевича написана головно на підставі матеріялів у Чернігівському Краєвому Історичному Архіві про Биховців. Згадуються у ній аж три Івани Биховці, а Літопис Самовидця мав би написати той Іван Биховець, що в 1704 р. ходив на Крим і лишив діярій того походу. Згаданий „Діаріуш Івана Биховця р. 1704 про відрядження до Криму" надрукував Окиншевич у „Студіях з Криму" (Київ, 1930). Автор припускає, що він помер на початку 1709 р.[2]), й не пояснює, чому Літопис Самовидця кінчиться 1702 р., якщо він є твором Івана Биховця. Думаю, що й не треба клопотатися розв'язкою такого питання, бо мова й стиль діярія Биховця рішуче відмінні від мови й стилю Літопису Самовидця. Тому й без значіння стає при вияснeнню авторства Літопису Самовидця вказаний у статті Окиншевича факт, що Биховець, як і Самовидець, брав участь у поході Якова Лизогуба проти Яблоновського під Білою Церквою[3]).

Цінніші з статті Окиншевича ті місця, де він мотивує свій сумнів щодо авторства Ракушки. Тут поперед усього порівнює він „ставлення автора Літопису й Ракушки-Романовського до подій, зв'язаних із Бруховеччиною"[4]). У протиставленні до „бурхливого життя" Ракушки підкреслює автор, що „тон літопису спокійний і стриманий, створюється враження, що автор більше споглядав події, ніж брав активну в них участь", і додає ще те, що „у своїх оцінках подій, у характеристиці певних політичних постатей літописець, за малими винятками, також стриманий і ніби намагається бути об'єктивним"[5]). Та коли на цю тему можна ще посперечатися, безсумнівні дві інші вказівки, повторена за Орестом Левицьким указівка на особисту участь Самовидця в кримському поході з 1689 р. та згадка в примітці про те, що автор літопису жив „тутъ... коло Нѣжина и Чернѣгова"[6]).

[1]) Л. Окиншевич. До питання про автора літопису Самовидця (Нариси з соціяльно-економічної історії України, І. Київ, 1932, с. 15).

[2]) Там само, 8. [3]) Там само, сс. 8—9.

[4]) Там само, с. 2. [5]) Там само, с. 3.

[6]) Там само, с. 12. Статті акад. Грушевського й Окиншевича, перша приватно, друга в Бібліотеці НТШ., попали мені в руки вже після зреферування статті д-ра В. Герасимчука на тему авторства Літопису Самовидця в моєму нарисі.

Заки дісталася стаття Окиншевича до Львова, тут появились уже критичні замітки д-ра Василя Герасимчука на книгу Петровського п. з. „Чи анонімність козацького літопису Самовидця відкрита?" в фейлетонах „Діла" чч. 205—209 і 211—213 з 1932 р. Др. Герасимчук зазначує, що в справі з авторством Ракушки вислід міркування проф. Петровського може бути тільки правдоподібний, бо „щоб осягнути багатіший результат певности, не повинен був історик обмежитися в студіях тільки до одної особи Ракушки, але повинен був узяти на увагу більше осіб, які входили би в гру як „кандидати на літописця". Прецінь таких, як Самовидець, що походять із Сіверщини й переходили аналогічні життєві перипетії, могло бути більше". У великій праці проф. Петровського „удалося йому осягнути свою мету в тім напрямі, що він, потрапивши опоратися з великою масою осіб, фактів і дат на довгім просторі часу, зумів усталити й помилкові відомості літопису Самовидця. Тому М. Петровському треба завдячувати, що українська історіографія має вже вироблений осуд про достовірність цього літопису, який дослідувачі вважали першорядним джерелом, а яким він у дійсності може бути тільки до певної міри". Зате доказова справа літописного авторства Ракушки випала на думку автора менш удатно (ч. 206).

Автор рішуче не погоджується з проф. Петровським щодо його мотивування анонімности Ракушки як літописця, що на думку проф. Петровського „прикрився маскою анонімности на те, щоби по смерті своїх противників міг свобідніше себе оправдати, а їх понизити брехнею та очернити". У чому іншому треба шукати причин анонімности. Анонімність могла походити, як не раз буває, з припадку: от, заскочила смерть, а спадкоємці з якихось причин не подбали за рукопис. Могло джерело анонімности лежати теж у християнській скромності; могла анонімність вийти і з цензури, з остраху перед якимсь доносом, цієї небезпеки тих непевних часів, як це зазначив у своїм часі акад. Д. Багалій. Могло бути досить інших причин, та тільки певно не та, що її подав М. Петровський. Зрештою є ще питання, чи маємо діло з довільною анонімністю. Зваживши, що автор так без обиняків передає оповідання про матір Петра Великого Наталію Наришкіну, яка для кар'єри свого сина заходилася отрутою вигубити інших царських претендентів, можна сумніватися, чи маємо до діла з анонімністю з цензурних оглядів" (ч. 207).

А якщо Ракушка „був фактичним автором літопису, то без сумніву ішов за іншими, шляхетнішими, вищими мотивами й був

трохи чеснішою людиною, ніж це змальовує автор. А як дійсно був низькою, мстивою, „брехливою“ людиною, то напевно не був автором цієї дорогої пам'ятки“. На думку рецензента „та літописна неправда й тенденційність, які історик приписує літописцеві, має своє джерело або в кепській поінформованості Самовидця про деякі події, або ми не вміємо інтерпретувати ним змальованих подій“ (ч. 208).

Самовидця уважає рецензент за лівобережця. „Ближче зацікавлення подіями на Правобережжі за Дорошенка може походити з того, що літописець мав при ньому якогось інформатора або собі близьку особу“. Заперечуючи, що проф. Петровський доказав авторство Ракушки безапеляційно, пише рецензент: „Ми маємо покищо збірку матеріялу до Ракушки, маємо спробу устійнити факти, зв'язані з Ракушкою й літописцем, а вони тільки дають деякі зовнішні риси імозірности щодо тотожности цих двох осіб, але рішуче ніякої певности“. Против авторства Ракушки промовляє те, що Самовидець перебував за Самійловича й Мазепи постійно не в Стародубі, „а десь біля Ніжена або Чернігова“. Стародубські звістки „це звичайні конвенціональні вісті. Вони торкаються церков, священиків, нещасть від саранчі, врожаю і т. д. Нема тут нічого надиханого безпосереднім чуттям, а дешо, як це підкреслює сам історик, є хибне“ (ч. 209). „Наглядно свідчить також против авторства стародубського протопопи загальнозвісний і прийнятий істориками - дослідувачами факт, що літописець свою причасність до подій, у яких він брав участь, зазначує все в першій особі“. А втім Ракушка не міг брати участи в січі 1665 р. під Білою Церквою, бо тоді він був генеральним підскарбієм і не для нього була роля войовника, навіть прийнявши, що заступав тимчасово адміністраційно якогось полковника. „Всі сумніви щодо побуту літописця деінде, як в околицях Ніжена або Чернігова в останніх роках його життя, усувають його власні слова“ 1690 р. про сарану, що „тут на Україні коло Ніжена й Чернігова й на Сівері коло Стародуба зазимувала“. Нарешті й „психологія Самовидця є радше психологією скозачілого шляхтича, як психологією козака Ракушки“ (ч. 211).

Маючи в руках реєстр козаків, що були при ніженському полковнику Василеві Золотаренкові в борисівській комісії 1660 р., др. Герасимчук затримується над одним із них, Демидом Пилиповичем Рагозою, як „кандидатом на літописця“. Його діяльність зв'язана з повстанням козацтва в Могилеві над Дніпром. Він „був правобережцем, і оскільки не був родом з Могилева,

положеного на правім березі Дніпра, то як малий урядовець, або власник якогось дрібного маєтку перебував у Могилеві і звідтам навчився лівий бік Дніпра називати Задніпрів'ям. Походженням своїм із землянського чи боярського старого роду, відомого й розгалуженого в Білій Русі (були там і шляхтичі того імени) мусів дістати основнішу освіту, мав деякі традиції і може був у деякім урядовім зв'язку з митрополитом М. Рагозою. Живучи в Могилеві, місті, яке було сильним огнищем торговельним, де сходилися близько поляки, москалі, литовці й німці, відчув краще націоналізм, очевидно, не відокремлюючи ще України від Білої Руси" (ч. 213). Одначе автор не найшов дальших звісток про свого „кандидата на літописця" по 1669 р. й тому його гіпотеза зависла в повітрі. Проти походження Самовидця з Могилева над Дніпром промовляє те, що в Літопису Самовидця немає таких білорусизмів, які були б найшли там місце, якщо його автор був би прожив юні роки свого життя в Могилеві. А втім досіль історики білоруської літератури не важилися зараховувати Літопису Самовидця до свого добра ні титулом походження його автора, ні з уваги на якісь признаки білоруської мови в ньому. Та й приписуючи авторство Літопису Самовидця „правобережцеві" Демидові Рагозі, автор протиставиться власним словам: „Як лівобережець переходить Самовидець за Дніпром всі бурхливі події по смерті Б. Хмельницького"... (ч. 209).

III.

Як уже виходить із слів „тутъ на Украинѣ коло Нѣжина и Чернѣгова", Самовидець написав свій твір на Лівобережжі. На це ж указують і слова під 1648 р., що „и напотомъ-той сторонѣ Днѣпра, ажъ по самій Днѣстръ, тое жъ ся стало спустошення"[1]), що на Лівобережжі; далі таке речення під 1652 р.: „Якъ Калиновского знесено на Батозѣ, заразъ и тут на Заднѣпру старостъ много позабивано"[2]); під р. 1667 стоїть у Самовидця, що „козацтво, которое зостаетъ на томъ боку Днѣпра, якъ Чигиринъ, Черкаси, то повинни слухати короля его милости, а которое зостаетъ на семъ боку Днѣпра, то повинно слухати его царского величества"[3]). Під 1687 р. говорить він про татарів, що „они поганцѣ не тилко за Кіевомъ тотъ бокъ спустошили, але и на семъ боку Днѣпра немало по селахъ людей в неволю

[1]) Летопись Самовидца, 1878, с. 13.
[2]) Там само, с. 33. [3]) Там само, с. 96.

побрали и иныхъ постинали“[1]). Тут наведено тільки наймаркантніші приклади.

Часте вживання слова „Задніпря“ в Літописі Самовидця на означення Лівобережжя свідчить, що його автор походив із Правобережжя. Слова „Задніпря“ в значінні Лівобережжя уживає Самовидець ось в яких випадках: „самъ князь Вышневецкій, которій немал усе Заднѣпря мѣлъ въ своемъ подданствѣ“[2]); „Знову зась на Заднѣпру полки“[3]); „стати на Заднѣпру в полку нѣжинскомъ“[4]); „и такъ братъ Калиновского, Калиновскій же, на Заднѣпря притягнулъ з войсками коронними, за унѣверсаломъ гетмана Хмелницкого, которому Заднѣпря не спротивляючись, в городи пустило, и самъ сталъ Калиновскій в Нѣжини и тамъ зимовалъ, а войска, которіе мѣлъ при себѣ немаліе, росправилъ по розныхъ городахъ по Заднѣпрю и по Задесенню“[5]); „которое зоставало в Нѣжинѣ з братомъ оного и по иншихъ городахъ заднѣпрскихъ“[6]); „рушили з Заднѣпра“ й „уступило з Заднѣпря“[7]); „на Заднѣпру в Переясловлю“[8]); „тут на Заднѣпру“[9]); „усѣ полки заднѣпрскіе“[10]); „на Заднѣпря пришовши“[11]); „уступили з Заднѣпра“, „повиганяли з городовъ заднѣпрскихъ“, „усе Заднѣпря зостало“, „привернувши Заднѣпра“, „Уступуючи ханъ и Хмелницкій з Заднѣпра“ й „шкоди великіе чинили по Заднѣпру“[12]); „Бруховецкій скупилъ усѣ полки заднѣпрскіе“[13]); „юже приходятъ до згоди знову заднѣпряне з Москвою“ й „изобравши усю старшину поблиз себе заднѣпрскую“[14]); „Демко гетманъ усе Заднѣпря кгвалтомъ до себе приворочалъ“[15]); „войска заднѣпрского ушибши“ й „Заднѣпря постарому усе зостало“[16]); „хотячи зѣмою ити Заднѣпря воевати“[17]); „на заднѣпрянского гетмана Демяна Многогрѣшного“, „того року Заднѣпря зоставало у покою“ й „на Запорожже послове королевскіе по Заднѣпрю ходили“[18]); „старшина заднѣпрская“, „з писаремъ войска заднѣпрского“ й „постерегли змѣну гетмана заднѣпрянского Демка Игнатенка Многогрѣшного“[19]); „заднѣпряне“[20]); „злучившися з гетманомъ Иваномъ Самуйлови-

[1]) Там само, с. 173.
[2]) Там саио, с. 12.
[3]) Там само, с. 19.
[4]) Там само, с. 28.
[5]) Там само, с. 29.
[6]) Там само, с. 30.
[7]) Там само, с. 31.
[8]) Там само, с. 32.
[9]) Там само, с. 33.
[10]) Там само, с. 61.
[11]) Там само, с. 63.
[12]) Там само, с. 64.
[13]) Там само, с. 84.
[14]) Там само, с. 102.
[15]) Там само, с. 103.
[16]) Там само, с. 106.
[17]) Там само, с. 107.
[18]) Там само, с. 109.
[19]) Там само, с. 113.
[20]) Там само, с. 116.

чомъ, з войсками козацкими заднѣпрянскими"[1]; „от заднѣпрянского войска", „гетмановѣ заднѣпрянскому Івану Самуйловичу" й „уступилъ на Заднѣпря"[2]; „тамъ козаковъ немало было заднѣпрскихъ"[3]; „под Черкасами Дорошенко з ханомъ притягнули на войска заднѣпрянскіе"[4]; „Торговичане зайшли на Заднѣпря" й „такъ усѣхъ людей с Корсуня с полковникомъ ихъ спровадили на Заднѣпря"[5]; „на Заднѣпря уходити", „оного наставлятъ гетманомъ и на Заднѣпрю" й „по-старому на Заднѣпря гетмановѣ не хотѣлъ поклонитися"[6]; „посполу с козаками заднѣпрянскими" й „з Чигирина на Заднѣпря на мешканя"[7]; „спровадилъ з Чигирина на Заднѣпря"[8]; „простовали на Черкаси за Днѣпръ, хотячи Заднѣпря сплюндровати" й „тихъ людей зогнали на Заднѣпря"[9]; „орди великіе маютъ намѣреня на Заднѣпра"[10].

Поза кількома прикладами, де „Заднѣпря" являється логічною метою руху, відбутого з Правобережжя через Дніпро на Лівобережжя, уся решта наведеної довгої низки це вислід довголітньої привички правобережця називати Україну за Дніпром „Заднѣпрям", як цим самим словом назвав Самовидець єдиний раз у своєму творі, опинившися на Лівобережжі, Правобережжя під впливом того, що логічне освідомлення зміненої околиці його перебування взяло верх над давньою привичкою. „Заднѣпря" у значінні Правобережжя приходить під 1662 р. про Ромодановського з московськими військами й Васюту з Ніженським полком, що „по Заднѣпрю немалую узявъши здобичъ, в цѣлости повернули ку домомъ"[11].

Куди саме перейшов Самовидець із Правобережжя на Лівобережжя, можна здогадуватися на підставі таких звісток у його творі. Під 1676 р. він оповідає про стародубського полковника Петра Рославця, що він „окованъ у гетмана сидѣлъ и на зез'дѣ суженъ зосталъ усею старшиною на горло у Батуринѣ"[12]. Найближчого року він зазначує, що 10 серпня, чи то „июля 31 попроважено на Москву Петра Рославця, бывшого полковника стародубовского, и Сімеона, протопопу нѣжинского, окованнихъ

[1] Там само, с. 120.
[2] Там само, с. 121.
[3] Там само, с. 123.
[4] Там само, с. 125.
[5] Там само, с. 127.
[6] Там само, с. 128.
[7] Там само, с. 130.
[8] Там само, с. 139.
[9] Там само, с. 147.
[10] Там само, с. 181.
[11] Там само, с. 68.
[12] Там само, с. 132.

и з инними козаками". Під тим самим 1677 роком записав Самовидець, що на відсіч Чигиринові „гетманъ Іванъ Самуйловичъ, вишовши з Батурина и скупившися з бояриномъ княземъ Ромодановскимъ у Липовой Долинѣ, потягнули ку Днѣпру"[1]), й що „у Чигиринѣ гетманъ зоставилъ своего батуринского человѣка Коровченка полковникомъ"[2]). На чигиринський похід 1678 р. „гетманъ Іванъ Самуйловичъ, свои войска скупивши, рушилъ з Батурина мая 10"[3]). Під р. 1685 подав Самовидець звістку про смерть гетьманського сина Семена. Рік пізніше він занотував, що „на початку того року, по Богоявленіи, тотъ метрополитъ Четвертинский, приехавши з Москви, поехалъ з Батурина до святои Софии до Киева"[4]). На перший кримський похід 1687 р. „о святомъ Георгіи, заразъ на весну, гетманъ Іванъ Самойловичъ вийшолъ з Батурина з гарматами, розославши по всѣхъ полкаъ, жеби виходили, унѣверсали"[5]). Під тим самим роком подана дуже замітна характеристика Самійловича[6]) й відмічено, що маєтки Самійловича та його синів „переписано било до скарбу царского, а напотомъ велено срѣбро, шати, чого незличоная рѣчъ была, жеби тое на потреби войсковіе обернено било; усе тое зостало в Батуринѣ"[7]). На другий кримський похід 1689 р. „гетманъ войска запорожского Иванъ Мазепа вийшолъ шостой неделѣ въ постъ великий перед Воскресеніемъ Христовимъ со всѣми полками городовими и охочими"[8]), „до Батурина прийшолъ зараз по святомъ Петрѣ" й „того жъ часу, недель двѣ тилко випочинувши, по указу ихъ царскихъ величествъ гетманъ Іванъ Мазепа на Москву пойшолъ"[9]). У 1692 р. „заразъ зимою узявъ вѣдомость гетманъ запорожский Іванъ Мазепа, же орди великіе маютъ намѣреня на Заднѣпра, противко которихъ вийшолъ з войсками и сталъ у Переясловлю"[10]). „Того жъ року з енералной войсковой канцеляріи канцеляристъ Петрикъ уйшолъ на Запороже". У 1693 р., про орди „увѣдомившися от запорожцовъ, гетманъ Мазепа, изобравши войско, противъ нихъ рушилъ до Гадяча"[11]), а найближчого року „посла великого татарского, который зоставалъ на Москвѣ роковъ три, отпущено у свою землю з честю на Батуринъ"[12]). Того ж року

[1]) Там само, с. 136.
[2]) Там само, с. 139.
[3]) Там само, с. 141.
[4]) Там само, с. 163.
[5]) Там само, с. 166.
[6]) Там само, сс. 169—171
[7]) Там само, сс. 173—174.
[8]) Там само, с. 176.
[9]) Там само, с. 177.
[10]) Там само, с. 181.
[11]) Там само, с. 182.
[12]) Там само, с. 183.

„и ясиру сотъ на три живцемъ пригнали до Батурина"[1]. Далі зазначений похід Мазепи в 1696 р. против орд[2]) і в 1701 р. проти шведів, „со всѣми войсками и з арматами"[3]). У Батурині та його околиці легко було знати не тільки про такі справи, як прилучення сіл від Гомля до Рославля по Сож до Стародубського полку на приказ Самійловича[4]) та випадки на Сіверщині й зокрема в Стародубі, але й мати звістки про події в дальших українських землях і поза ними. Такі розумування велять шукати місця проживання Самовидця в околиці Батурина.

З деяких місць Літопису Самовидця видко, що його автор був шляхтич. Щось автобіографічне вичувається з оповідання Самовидця, як від боку Богдана Хмельницького „козацтво по розныхъ городахъ розишовшися, полковниковъ, сотниковъ собѣ понастановлявши, и гдеколвекъ знайшлася шляхта, слуги замковіе, жиди й уряди мѣскіе, — усе забияли, не щадячи анѣ жонъ и дѣтей ихъ, маетности рабовали, костели палили, обваліовали, ксіонзовъ забияли, дворѣ зась и замки шляхетскіе и двори жидовскіе пустошили, не зоставляючи жадного цѣлого. Рѣдкій в той крѣвѣ на тотъ часъ рукъ своихъ не умочилъ и того грабленія тихъ добръ не чинилъ. И на тотъ часъ туга великая людемъ всякого стану значнимъ била и наругання от посполитихъ людей, а найболше от гултяйства, то есть от броварниковъ, вынниковъ, могилниковъ, будниковъ, наймитовъ, пастуховъ, же любо бы якій человѣкъ значній и не хотѣлъ привязоватися до того козацкого войска, тилко мусѣлъ задля позбитя того насмѣвиска и нестерпимихъ бѣдъ в побояхъ, напояхъ и кормахъ незвичайнихъ, и тіи мусѣли у войско приставати до того козацтва"[5]).

Під 1649 р. стверджував Самовидець, що „такъ усе, що живо, поднялося въ козацтво, же заледво знайшолъ в якомъ селѣ такого человѣка, жеби не мѣлъ албо самъ, албо синъ до войска ити; а ежели самъ нездужалъ, то слугу, паробка посилалъ. А иніе, килко ихъ было, всѣ ишли з двора, тилко одного зоставали, же трудно било о наймыта". Причину цього масового приставання до козацтва бачив він ось у чому: „А то усе дѣялося задля того, же прошлого року збогатилися шарпаниною добръ шляхецкихъ и жидовскихъ и иныхъ людей, буваючихъ на преложенствѣ, же наветъ где в городахъ были и права Майдебурскіе — и присягліе бурмистрове, и райцы свои уряды

[1]) Там само, с. 184.
[2]) Там само, с. 187.
[3]) Там само, с. 203.
[4]) Там само, с. 162.
[5]) Там само, сс. 12 — 13.

покидали, и бороди голили, до того войска ишли: бо тіе себѣ зневагу держали, которій бы з бородою неголеною у войску был". Як бачимо, Самовидець таким масовим явищем не захоплювався, а навпаки, з приводу нього вихопилася в автора ось-яка рефлексія: „Такъ дияволъ учинилъ себѣ смѣхъ з людей статечнихъ!"[1]).

Шляхтича можна бачити й у словах Самовидця під 1652 р., що „в томъ року знову по городахъ много пановъ пропало, которіе на свои маетности понаездили были; бо знову оныихъ посполство позабивало, и козаки, що уступили были з своихъ дворовъ, знову ся понаворочали"[2]), й ще різкіше під 1663 р. Оповідає він тут, як Брюховецький розпустив новопоставлених полковників із-під Ніжена, „придавши каждому полковниковѣ по сто человѣка козаковъ, которимъ по усѣхъ полкахъ жупани давано, а з млиновъ сами розмѣри брали, и куди хотѣли, оборочали, людемъ зась незносную кривду чинили, а звлаща значнимъ; бо били межи ними которій служилъ у якого человѣка значного, то юже свое зомщовали на господарахъ, ежели которого якого часу за якій проступокъ побилъ, або злаялъ, якъ всяково в дворѣ бываетъ"[3]). А далі оповівши під тим самим роком про те, як стято гетьмана Сомка й кількох полковників, зауважив Самовидець, що „барзо притуга великая на людей значнихъ была"[4]). Беручи під увагу те, що звістку про вибір Мазепи на гетьмана попередила дуже неприхильна характеристика Самійловича, можна й у словах Самовидця про Мазепу бачити щось подібне до клясового положення самого Самовидця. У словах „И такъ у радѣ войско, которое на тотъ часъ било, настановило гетманомъ бившого асаулу войскового, Івана Мазепу, роду шляхетского, повѣту бѣлоцерковского, старожитной шляхти украинской и у войску значной"[5]) можна вичитати риси Мазепи, рівнобіжні з клясовим обличчям Самовидця, шляхетство й військову (козацьку) службу.

На доказ того, що автор Літопису Самовидця був православний, вистане навести одну з його причин Хмельниччини, а саме: „Также и у вѣри руской помѣшка великая била от унѣятъ и ксендзовъ, бо уже не тилко унѣя у Литвѣ, на Волинѣ, але и на Украинѣ почала гору брати. В Чернѣговѣ архимандритове одинъ по другомъ зоставали; по инших городахъ церкви

1) Там само, с. 20.
2) Там само, сс. 31—32.
3) Там само, сс. 77—78.
4) Там само с. 79.
5) Там само с. 171.

православніе запечатовали. До чого помошниками онымъ шляхта, урядъ и ксіонзи били, бо уже на Украинѣ що городокъ, то костелъ былъ. А в Кіевѣ тежъ утискъ немалій церквамъ Божіимъ старожитнимъ чинили такъ воевода кіевскій, на тотъ часъ будучій, яко тежъ іезуити, домѣнѣкани, бернадини и иншіе закони, наездами правими метрополиту утескуючи и науки школъ забороняючи, згола старорускую православную християнскую вѣру собѣ прекладаючи не розную от поганъ; бо лѣпшое пошанованне ляда жидищевѣ спросному било анѣжели найлѣпшому християниновѣ русиновѣ. А найгоршое насмѣвѣско и утиски терпѣлъ народъ рускій, от тихъ, которіи з руской вѣри приняли римскую вѣру"[1]). Про „найбарзій унѣею стисненних християнъ"[2]), себто православних, говорить Самовидець і під 1654 р., подаючи причини московсько-польської війни.

Самовидець був глибоко-релігійна людина. У довгій низці подій він бачить божу кару за гріхи. Про Хмельниччину пише він, що „Господь Богъ за грѣхи навидѣлъ землю такою тяжкою войною и отнялъ оной господара, то есть короля щасливого Владислава, которій на початку тоей нещастной войни померлъ, выехавши з Виля у Меречу"[3]). З приводу згоріння святомиколаївської церкви в Корсуні в часі похорону Івана Золотаренка пише Самовидець: „Але знать, же особливій гнѣвъ Божій былъ, же в скоромъ часѣ от такъ малои рѣчи уся церковъ занялася и у единомъ квадрансѣ зъгорѣла, же людъ не моглъ вийти, але згорѣло людей живыхъ чотириста и тридцять з наддачею в той церквѣ, и священниковъ два браты рожоныхъ, во всѣхъ аппаратахъ, якъ служили, которые аппарата коштовали на килка тисячей"[4]). По описі чорної ради зазначує Самовидець, що „того жъ дня, якъ тая рада стала, мѣсто Ічня, в которомъ рада была, и церковъ тая, в которой Сомковѣ присягали на послушенство гетманское, усе згорѣло до знаку тоей же години, якъ Сомка взято до вязення"[5]). Оповівши, як у 1670 р. привіз браславський протопопа Роман Ракушка клятву царгородського патріярха на Дем'яна Многогрішного, запримітив Самовидець, що гетьман „легце себѣ тое поважилъ, еще ся срожачи, але зараз оного Господь Богъ скаралъ, же, спадши з ґанку, шию былъ зломалъ, же часъ немалій не моглъ говорити, що, пришовши до здоровя, не хотѣлъ ся упамятати, що напотомъ оному нагородилось

[1]) Там само, с. 11.
[2]) Там само, с. 36.
[3]) Там само, с. 16.
[4]) Там само, с. 43.
[5]) Там само, с. 77.

зле"[1]). Згадане лихо скоїлось із Многогрішним у 1672 р., бо тоді „скончилося гетманство Многогрѣшного, которій, собѣ клятву соборную святѣйшого патриярхи нѣ во что поважаючи, совсѣмъ в нѣвець пойшолъ; а маетность его розно старшина подѣлила"[2]). У часі облоги Кам'янця на Поділлі в 1672 р. „знать южъ Бозский гнѣвъ наступилъ, бо порохи в цекгавзу запалились, где много замку викидало"[3]). Стародубські церкви згоріли в 1677 р. „не вѣдати якимъ способомъ, подобно, з неопатрности паламаровой, а особливо гнѣвъ божій за безаконія наша"[4]), а „найпервій тая церковъ загорѣлася святого Николая, в которой проклятіе читано пастирское при службѣ божой и свѣчки гашено на проклятіе Шубою, священникомъ чернѣговскимъ, зосланнимъ от архиепископа, и от тоей церкви усе мѣсто вѣгорѣло"[5]). „Гнѣвъ божій"[6]) уважав Самовидець за головну причину страшної тривоги, яку викликали стрільці в Москві по смерті царя Федора Олексієвича, а кінець Самійловичів наступив також тому, що „Господь Богъ тимъ барзо ображенъ буваетъ, хто в пиху подноситься; и за тое скарани зостали"[7]).

Навести цю низку „божих кар" уважав я за потрібне тому, що дещо з неї виловлюють дослідники на доказ особистої неприхильности Самовидця до якоїсь історичної особи, а тим часом наведена низка говорить тільки про релігійний, а не особистий момент пояснювання такого чи іншого факту з боку Самовидця. Ця ж релігійність автора веліла йому приписати довгу низку всяких успіхів „божій помочі". Релігійність Самовидця посунена до віри в „чуда", про що недвозначно говорить зацитоване в літописі під 1652 р. конотопське „чудо"[8]). Щирий християнізм пробивається в автора Літопису Самовидця також у відношенні до турків як магометан, висловлений так маркантно в Самовидця, що „нестатечная приязнь вовку з бараномъ, такъ християниновѣ з бесурманиномъ"[9]).

Щодо особистої участи Самовидця в подіях і випадках, про які він оповів у своєму літописі, при читанні його найперше звертає читач увагу на деякі деталі опису облоги Смоленська в 1654 р. Тут згадав автор, що козаки „собѣ отважне починали в приступахъ, ажъ на мурахъ наверху смоленскихъ

---

1) Там само, с. 109.
2) Там само, сс. 113—114.
3) Там само, с. 114.
4) Там само, сс. 134—135.
5) Там само, с. 136.
6) Там само, с. 155.
7) Там само, с. 170.
8) Там само, с. 33.
9) Там само, с. 24.

по лѣствицахъ были", що „его царское величество своими воеводами и ратними людми осадилъ Смоленско, и изъ костеловъ церкви посвятивши, и муры посвящали, по которыхъ самъ его царское величество ходилъ при томъ посвященю"[1]). На підставі таких слів не можна напевне сказати, чи це є оповідання, чи переповідження опису з уст очевидця.

Без сумніву був Самовидець на початку 1656 р. в часіріздвяних свят на похороні Івана Золотаренка в Корсуні, як свідчать його слова: „бомъ самъ тамъ былъ и набралемъся страху немалого" й „бо я самъ на тое смотрѣлъ в той скарбницѣ, якъ еще огонь не разширилъся былъ"[2]).

Якщо слова „на которыхъ я своима очима смотрѣлъ"[3]) із опису облоги Риги в 1656 р. були в автографі Літопису Самовидця, він був і під Ригою. Деякий сумнів викликує відмінна лекція цього місця в копії Козельського, а саме „на которихъ не можно очима зсмотрѣти"[4]).

Тон оповідання Самовидця про гетьманські вибори по смерті Богдана Хмельницького[5]) в 1657 р. та про зустріч Карамбея з Виговським[6]) у 1658 р. промовляє також за тим, що Самовидець був їх свідком. Можна думати, що в 1660 р. брав Самовидець участь у борисівській комісії, як виходить із тексту: „Въ Борисовѣ на початку року починается коммисія, на которую и насъ козаковъ затягано, и билисмо"[8]), якщо останнє слово сказано про автора, а не в імені козаків. Два роки пізніше, в 1662 р., був між тими козаками, що їх вислав князь Ромодановський наздогін за татарським відділом, як читаємо в літописі: „А князь Ромодановскій, пославши коммонникомъ за тимъ подездомъ татарскимъ, за которимъ гонилисмо ажъ до самой Оржицѣ, аже татаре, полегчившися, тую переправу перейшли и, не чинячи жадного отвороту, уходили мимо Яблоневъ, где барзо зліе переправи и мусѣло войско повагомъ ити, — и переправивши Супой, сталисмо"[9]).

Оповідання про чорну раду[10]) робить враження, що автор був її свідком. Напевне брав Самовидець участь у виправі проти Яблоновського під Білу Церкву в 1665 р., як це доказують слова: „где з Яблонскимъ мѣлисмо потребу власне в обѣдную

[1]) Там само, с. 37.
[2]) Там само, с. 42.
[3]) Там само, с. 43.
[4]) Там само, с. 45.
[5]) Там само.
[6]) Там само, сс. 48 — 51.
[7]) Там само, сс. 53 — 54.
[8]) Там само, с. 61.
[9]) Там само, с. 66.
[10]) Там само, сс. 72 — 77.

годину"[1]). У 1669 р. був автор при Дорошенку на Правобережжі. Оповідання про корсунську раду робить враження, що він був на ній, бо пише про неї, що там „усѣ кричали, не хотячи подданними бити Турчиновѣ"[2]). В усякому разі Самовидцеві були відомі навіть такі таємниці, як відповідь турецького царя послам Дорошенка: „Я по васъ не посилалемъ, анѣ тежъ васъ барзо потребую; ежели щиро жадаете помочи от мене, жебимъ васъ боронилъ от вашихъ неприятелей, тое на вашу прозбу могу учинити, але тое собѣ уважайте, жебисте ви додержали своей вѣрности, бо я не король полскій, анѣ царь московскій, анѣ король венгерскій, которихъ вы ошукивали и издрадили свою жъ вѣру; на вашу прозбу тое учиню, же васъ приму, але жебисте ся держали, бо ежели не додержите, сами обачите, що з вами чинитись будетъ"[3]).

На участь автора в першому чигиринському поході з 1677 р. вказують такі слова з його опису: „И такъ Чигиринъ зосталъ волнимъ от того облеженя августа 29. Где притягнувши, войска московскіе и козацкіе направовали городъ Чигиринъ и замокъ, що турки попсовали, достаючи з гарматъ и подкопами, и шанцѣ, рови позаровнивали, що турки были покопали коло города"[4]). На участь автора в другому чигиринському поході з 1678 р. вказує його змістовий опис[5]), зокрема слова: „И такъ в пятницю вирвало подкопъ под замкомъ, где убито гранатомъ воеводу околничого Івана Івановича Ржевского, человѣка военного и справного; а напотомъ дня 10 августа, в неделю о полудню, вирвало килка подкоповъ под мѣстомъ праве в самій часъ, якъ козацтво — одни попилися, а иниіе спали, и такъ, якъ сталъ крикъ, мало хто з войска козацкого кидалъ ся быти, але усе наутеки скочило з города, обачивши войско турецкое на той вирвѣ, где подкопи вирвали"[6]).

І докладний опис першого кримського походу з 1687 р.[7]) й такі вислови, як „Оттоль пойшовши, ночовали" промовляють за участю Самовидця в ньому. Те саме можна сказати про опис другого кримського походу з 1689 р.[9]) з такими висловами, як „оттоль от Гайшина за миль двѣ споткали солтановъ два, оттоля ишли до Чорной Могили, где ночовали"[10]). Нарешті при читанні

[1]) Там само, с. 87.
[2]) Там само, с. 103.
[3]) Там само, с. 104.
[4]) Там само, с. 138.
[5]) Там само, сс. 142—145.
[6]) Там само, с. 144.
[7]) Там само, сс. 166—168.
[8]) Там само, с. 167.
[9]) Там само, сс. 175—177.
[10]) Там само, с. 176.

опису північної війни з 1701 р.[1]) мається також враження, що автор був її учасником, на що вказували б і такі слова, як: „А царское величество на тотъ часъ с подъ Ругодева з окоповъ виехалъ до Новагорода Великого в понедѣлокъ; а у вовторокъ шведи“...[2]).

IV.

Деяке світло на авторство Літопису Самовидця може кинути також його мова. Щодо цього, вже Орест Левицький зачепив це питання, пишучи: „Нам можуть закинути: якщо Літопис Самовидця уложений на Сіверщині, як вияснити ту обставину, що його мова позбавлена всяких признак сіверського говора, стільки характеристичного в низці інших українських говорів? Нам здається, що цю обставину можна легко вияснити здогадом, що автор літопису не був уродженцем Сіверського краю, а переселився сюди пізніше; батьківщиною ж його була, правдоподібно, західня частина України. Цього здогаду цілком не придумав я тільки з ціллю відповісти на закид; він поперед усього вислід спостережень над мовою літопису, яка без сумніву має признаки правобережного походження“. Тут і додана така примітка: „Правда, в літописі на підставі копії Іскрицького стрічаються деколи слова з признаками сіверського говора, напр. „пултори“ (с. 128), „Воронувки“ (129) і ін.; та немає ніякої можливости означити, чи належать вони авторові, чи ж копістові літопису“[3]).

З приводу наведення прикладів із переходом замкненого **о** в **у** треба сказати, що тодішня стадія розвитку української мови допускала такий перехід на всій українській території. А втім форми з таким переходом зустрічаються в двох українських інтермедіях, надрукованих у додатку до польської трагедії Якуба Ґаватовича про Івана Христителя, а виставлених на св. Івана в Камінці 1619 р.: vwcy (вувці)[4]), puznaiesz, vsmakow (вусмаков), vsmaki (вусмаки), pubrał, Matuńko[5]), pubrał, Pubrał, buhme[6]), Puznałby, Puydu, bulsze, wud Horodka[7]), pyruch (пируг), bulsze, dułho[8]), żunki[9]).

---

[1]) Там само, сс. 199—202. [2]) Там само, с. 200.
[3]) Опыт исследования, там само, сс. 26—27.
[4]) М. Павлик. Якуб Ґаватович (Ґават), автор перших руських інтермедій з 1619 р. (Записки Н. Т-ва ім. Шевченка, тт. XXXV—XXXVI, с. 17).
[5]) Там само, с. 18. [6]) Там само, с. 19.
[7]) Там само, с. 20. [8]) Там само, с. 21.
[9]) Там само, с. 22.

Одначе наведене спостереження цілком не має на меті заперечувати, що й мова Літопису Самовидця може відіграти деяку ролю при відкриванні його автора, зокрема характерні слова й вислови. Та найшвидше можуть тут віддати прислугу ідентичні думки.

Літопис Самовидця починається словами: „Початокъ и причина войни Хмелницкого есть едино от ляховъ на православіе гоненіе и козакомъ отягощеніе“[1]). Обидві ці причини з Літопису Самовидця ідентичні з причинами, які наводила козацька старшина гетьмана Дорошенка в своїх заявах, висланих із Корсуня до короля Михайла Вишневецького з датою 22 лютого (4 березня) 1671 р. Ці заяви зв'язані з невдоволенням старшини вислідами острозької комісії. Про неї згадав і Самовидець ось-як під 1670 р.: „Бо того року Заднѣпря зоставало у покою, а Запорожже, маючи собѣ кошовимъ Ханенка, пословъ своихъ часто посилали до короля полского, на тот часъ зостаючого, Мѣхала з Вишневецкихъ, и на Запорожже послове королевскіе по Заднѣпрю ходили; бо южъ Дорошенко гетманъ цале держалъ с Турчиномъ; любо то и коммиссію зложили были в Острозѣ, на которую козаки с Паволочи не хотѣли ехати, неподобнихъ рѣчей на коммисарахъ полскихъ вимагаючи, а звлаща сенаторовъ у заставѣ жеби дано до Чигирина; которая коммиссія нѣнащо зишлася“[2]).

Стилізація наведеного виривку є того роду, що Самовидця можна шукати тільки між козацтвом, що було при Дорошенкові, бо ж саме висланці гетьмана Ханенка укладали острозькі статті з комісарами Польщі й тим самим погоджувалися з ними. Зате старшина гетьмана Дорошенка ось-що писала на Запоріжжя з приводу острозьких статтей:

Намъ велце Ласкавие Приятелѣ, Пане Атамане Кошовый и все Старшое и Меншое Товариство Войска Запорозского Низового, на Кошу будучое.

Доброго здоровя и щасливого повоженя вашмостемъ, яко братѣ нашой, на многа лѣта заживати зичимъ. Ознаймуемъ вашмостемъ, братѣ нашой, же послы наши, зъ Полщи повернувши, принесли нам од короля его милости коммѣсию зъ друку выданую, тую, що вашѣ Низовие Послы, Богаченько зъ другим товариствомъ, въ Острогу чинили. Которою то коммѣсиею

[1]) Летопись Самовидца, с. 3.
[2]) Там само, с. 109.

Король его милость и насъ всѣхъ Войско Запорозское потѣшает, же при всѣхъ тыхъ волностях, що въ той коммѣссиѣ выражено, заховани будемо. Мы теды всѣ старшына зъ радным Товариством зъ умыслу зехалисмо для того тут до Корсуня, щобъ тые писма Королевские вычитати и коммѣссию вашу Острозскую зрозумѣти. Где вычитавши писма и коммѣссию, зрозумѣлисмо цале, же немашъ нѣчого нам Войску Запорозскому пожаданъного, кгдыж в той коммѣссиѣ нѣчого болшъ не описано, толко такие волности, якие перед войною бували. А вашмостемъ тож не треба широко виписовати, кгдыж зъ вашмостей кождый старинъный Товаришъ знает, що була нам Войску Запорозскому перед войною за волност. Ляхи над нами старшиною бували, а кого хотя, хочбы найлѣпшого Товариша, найменшую давши причыну, ганебною смертю зъ свѣта зганяли, а нѣ в чом, якъ треба, не давали волѣ, а особливе вѣру нашу святорускую уменшали, а церквам божіимъ волности не даючи, всюда по украинъных мѣстах костелы свои розширяли, и згола во всѣхъ мѣрах тяжким ярмомъ подданства обкладали народ нашъ украинский. А если бы було перед войною гараздъ, то не треба б было нѣколи нам Войску запорозскому зъ ними воеватися. Тепер зас двадцят и килка лѣтъ воюючися и у многих военъных потребахъ много кровѣ розливаючи и головы свои покладаючи, якъ бы нам не сором было на тыхже недоскона-лых волностях перестати, которие, перед войною шиѣ нашѣ гризучи, до тоеи войны насъ побудили. Знайте, вм. братя наша милая, о том, же мы всѣ Войско Запорозское якъ за прошлих гетманов, такъ и за теперешнего его Милости Пана Петра Дорошенъка, годного того уряду чоловѣка (члвѣка), отцевского сина, ростропне гетмануючого и мудре нам всѣмъ до обороны церквей божихъ и волностей нашыхъ поводъ даючого, стараемся о болше волностей, нѣжъ було перед войною. А якъ вм. коммѣссиею своею въ Острогу постановили, на том переставати не хочем и войскового Товариства уменшати не мислим, такъ, якъ вм. на коммѣссии своей Острозской постановили, зараз Паномъ и Старостам во всю Украину на маетности свои наездити и поддаными ведлугъ давного, перед войною бывшого звычаю владѣти. Не гараздъ и то Послы Ваши перед Королем его Милостю учинили, же опачне и неправдиве его Милости Пана Гетмана удавали, якобы его Милость без вѣдомости нашои войсковои Пословъ до Полщи и на инъшие мѣстца посилаетъ, и счо тые Послы привозят, якобы того нам не обявляет.

Перша сторінка заяви Федора Кандиби.

Друга сторінка заяви Федора Кандиби.

Отож вѣдайте вм., же що колвекъ его Милость Панъ Гетманъ чинитъ, тое все чинитъ за вѣдомостю и радою нашою, и нѣчого згола перед нами не таитъ. Не сам и теперъ его Милость Панъ Гетманъ то чинитъ, але мы всѣ едностайне и згодне з порады нашои постановили, же болшых волностей и лѣпшого их обварованя у Короля его Милости домовлятися маем. Якож о том зъ сегож Корсуня мѣстца всѣ писалисмо до Короля его Милости, и если бы нам пожаданъных волностей не позволено, теды, сколко намъ розумовъ и силъ станетъ, будемо старатися и промышляти при помочи б҃жкой о задержаня цѣлости и волностей нашых. А сюю коммъссию Острозскую, через послов вашых чиненую, нам од Короля его Милости прысланую, для вычитаня вашмостемъ посилаем и велце васъ яко братѣ нашои просимъ, абысте уважали и зрозумѣли, же оная всѣмъ нам и вамъ Войску Запорозскому есть непожытечная и даремне оную Послове вашѣ присягою ствердили, кгдыж, хочбы на том стало, сами бысте жадною мѣрою того поносити и присяги своеи додержати не могли. Уважаем мы, ижъ лѣпше естъ рѣчъ пожыточную для трвалого покою становити, анѣжли непомыслных волностей хватившися, сумненя свои заводити. Для тогож васъ братѣ нашои просим, абысте для упору своего, до насъ завзятого, не хотѣли теряти нам и собѣ рѣчей пожытечнихъ. Але рачте, упоръ занехавши, знестися з нами и постерѣгати цѣлости церквей божіих и волностей належных, такъ, якобы старожытная продковъ нашых слава не вменъшалася. Счо якъ собѣ, такъ и вашмостемъ зичачи, а на сее писанье наше одпису от васъ жадаючи, залецаем нашу вамъ братерскую милость. Зъ Корсуня февраля кк року ах҃ол. Вашмостемъ всего добра зичливые братя

Іванъ Гулакъ обозный войсковий

Яковъ Лизогубъ асаулъ войсковий

Прокопъ Бережецкий, Семен Половец Суддѣ Войска Запорозкого єнералние

Яковъ Корицкий пол. Вой. Зап. Чигиринский

Павел Билий полковникъ Войска Запорозкого Черкаский

Григорий Бѣлоґруд пол. Войска Запо. Уманский

Матвѣй Павлович полковникъ Войска Запорозкоґо Каневский

Григорий Гамалѣя полковник В. З. Паволоцкий

Ѳеодор Кандыба полковник Войска Запороз. Корсунский

Алеѯѣй Гуторка судя именем пана полковника и всего товариства Полку Браславского

Стецко Бутенко полков. Войска Запор. Белоцерковъский
Стефанъ Счербина полковникъ Войска Запор. Торговицкий
Гаврило Коваленко полковник Войска Запорозкого Калницкий
Андрѣй Зеленский пол. наказ. Подолский и инъшая старшина зо всимъ Войска Запорозкого Товариствомъ.

Оригінал цього листу старшини гетьмана Дорошенка переховується в рукописі Музею Чорторийських, ч. 844 (сс. 27—28), а в польському перекладі надрукований він як „List horodowych kozaków do nizowych“ у другому томі „Ojczystych spominków“ Амбросія Ґрабовського (Краків, 1845, сс. 303 — 305), при чому Корицький перемінений на „Korecki“, Білогруд на „Bielehrud“, Гуторка на „Autorha“, а Бережецький на „Borecki“[1]).

У наведеному листі старшини гетьмана Дорошенка досить сильно підкреслена оборона православної віри як одна з причин Хмельниччини. Крім неї як друга „великое утяженя“ приходить у заяві, яку кожний із старшини зокрема листовно вислав до короля Михайла Вишневецького. Щодо осіб, підписаних під листом до запорожців, мені доступні заяви їх крім заяв осавула Якова Лизогуба й черкаського полковника Павла Білого, а крім них доступні мені ще заяви піхотних полковників Кіндрата Жеребила, Семена (Палія), Кості Даниловича й Івана Гладкого та кінного Івана Канівця. Яків Лизогуб відпадає як кандидат на Самовидця, бо згадується кілька разів у третій особі в Літописі Самовидця. З усіх доступних мені заяв без помилок написана тільки заява корсунського полковника Федора Кандиби. З уваги на те, що Кандиба яко місцеви.. полковник був, так сказати б, господарем у часі наради старшини, наводжу ось-тут текст його заяви[2]), збережений у згаданому вище рукописі Музею Чорторийських, ч. 844 (сс. 45 — 46), з усіма рисами правопису оригіналу, поза змінами, подиктованими потребами інтерпункції:

[1]) Коли вже мова про погане відчитування українських актів, може не зашкодить указати на перекручення прізвища писаря Дорошенка Михайла Вояхевича на „Wożewicza“ й колишнього судді Германа Гапоновича на „Hanonowicza“ в Тадея Корзона (Dola i niedola Jana Sobieskiego, т. II. Краків, 1898, с. 390).

[2]) Текст цієї заяви в польському перекладі з підписами „Prokop Berezecki, Semion Połowiec, Sędziowie Woyska Zaporozkiego Generalni“ надрукований на сс. 623 — 624 в „Pisma-x do wieku i spraw Jana Sobieskiego“ Францішка Ключицького (Acta historica res gestas Poloniae illustrantia. Краків, 1880).

Наяснѣйший Милостивый Королю Пане А пане Нашъ милостивый.

Яко скоро з респонсом Послове войска Вашей Кор. мл. запорозкого петранувский и харланъ Асаулъ до Пана гетмана нашего повернулы, такъ зараз, яко звичай нашъ войсковый несетъ, Панъ Гетманъ, у себе Незадержуючи, розослалъ свои до нас унѣверсалы, абысмося до корсуня, столечного полкового мѣста, з'ихали и оний, отобравши, у полках своих читалы. Мы, повинностю своею досит противъ нашому старшому чинячи, з'ехалисмося и читалы I присланий лыст от вашое Кор. мл. до Гетмана нашего, а пред нами читаний слышалы, в котором рачишъ ваша Кор. мл. Наменяти, якобы Панъ Гетманъ нашъ мѣл сам с килкома особами поселства отправовати и приймати и нам, усему войску, Необявляти. То вашой Кор. мл. знат люде добра жадному незичлывие I нехотячие святого упокою опачне удали. А мы так высвѣдчаем, же Панъ Гетманъ нашъ, яко усе с порадою всего войска чинитъ, так перед нами нетилко листовъ вашей Кор. мл., леч I меншихъ особъ не утаѣл. В друкованном зас листѣ вашей Кор. мл. вичиталисмо то, Іжъ нас ваша Кор. мл. тых, которые жоны и дѣтки и осѣдлости своѣ маемъ I вѣрне з вожем и всеею старшиною нашею с подданъством горнучис, яко продкове наши, такъ и мы услугами нашими хочемос на ласку вашой Кор. мл. заслуговати, ласкою своею Панъскою (о которуюсмо килка крот жебралы) упослѣдивши, низовых збѣговъ наших, А виступних войску увенеровати рачилес. З чого яко велце зостаем жалосны, такъ до конца у оной яко панской (бо очи панские на правдивых и уши его на прозбу их), нетратячи надѣѣ, покорне маестат панъский благаемъ: нерачъ и нас щиреся горнучихъ от оноеж отдаляти. Бо на такой обѣтницѣ (яко пред войною било) прожнося маем засажовати, кгды нетилко Гетманъ I полковникъ, леч Найменший староста и ревѣзоръ поляк был, през що великое утяженя терпячи, войско мусѣлося з такого ярма выбивати I юж лѣт болше от двадцети, якося той запал Неможет угасити. Хтѣйже ваша Кор. мл. Панъ нашъ милостивий ласку свою Панскую нам отворити, А чого жебраем, Нехтѣй нам зборонятис дати, во всѣх потребах наших уконтентовати. Того мы дознавши от вашой Кор. мл., и здорове наше класти за достоенство маестату вашое Кор. мл. Небудемо боронит. Пословъ наших умислних з тих причинъ Неурадилисмося послат, же хоружого Паволоцкого под ожегувцами з товариством I сотника могилювъского под де-

ражнею з килкома людми позабывано І теперешнихъ петранувъского и харлана у ямполю тож мало Ганебная смерт, кгдыбы оборонною рукою Неуйшлы, Непоткала. Не могучи теды безпечноѣ дороги мѣти, Немоглысмо І послов охочих виналѣзти. Притом наши Вѣрниѣ услуги у ногъ маестату Вашей Кор. мл. складаючи, естесми Наяснѣйшого маестату вашей Кор. мл. вирние поддание І слугами.

Данъ з корсуна ахєл року февруари. кв.

Өеодоръ Кандыба, полковникъ з обозним, з' суддями, Асаулами, сотниками, з' атаманами и зо всею чернню войска вашое Кор. мл. запорозкого Корсунский.

Відразу треба звернути увагу на деякі характерні риси правопису й мови заяви Кандиби: вашой (чотири рази) й вашое (2) побіч вашей (4), нашому старшому поб. нашего (2) й нашею, Петранувский, Ожегувцами й могилювъского, асаулъ, асаулами, звичай войсковый, Корсуня й Корсуна, з'ихали й з'ехалисмося, читалы, слышалы, жебралы, опачне удали, утаѣл, вичиталисмо, уйшлы, моглысмо, било й был, присланий лыст, читаний, выбивати й послат, позабывано, виналѣзти, зкладаючи, естесми, незичлывие, виступних, жалосны, милостивий, умислних, тих, вѣрниѣ й вирние, упокою, пред (2) і перед, всеею і всею, чого, прозбу, надѣѣ, безпечноѣ, конца й обѣтницѣ, двадцети, утяженя, хоч суддями й чернню, оттворити, хоружого.

Задалеко завело б наводити з Літопису Самовидця приклади заміни и й ы: звикли, которихъ, реестровимы (с. 3), між ними й „тихъ" (90, 121).

У заяві Кандиби виступає форма „всеею" побіч „всею", що відповідає формі „тоею" в Літописі Самовидця (72, 92, 172) побіч „тою" (107). У Літописі Самовидця маємо „зо всею сѣверю" (19).

Єсть у Літописі Самовидця, як і в заяві Кандиби (Петранувский, Ожегувцами, могилювъского), низка форм із переходом замкненого **о** в **у** й **е** в **ю**: таборъ (9, 40, 66, 67, 87, 143, 145) поб. табуръ (9, 69) і навіть: табуровѣ (10), табуру (26, 67) і табуромъ (26); Стеблювъ (86), але Стеблевомъ (107) і Стеблевѣ (107); султановъ (101, 103) поб. солтановъ (122, 147, 176), солтани (101) і солтанъ (118); Самуйловича (116) поб. Самойловича (121, 123, 169), Самуйловичомъ (120, 121, 127, 129, 142), Самуйловичу (121, 122, 130), Самуйловичъ (136, 137, 141, 144, 147) поб. Самойловичъ (122, 125, 162, 166); пултори (128) поб. полтори (6, 137, 187, 195); Воронувки (129), отсюль (162). Сюди належить

також „Подгуря“ (48) з уваги на форму „Подгор'е“ (116). У копії Літопису Самовидця, яка зберігається в Бібліотеці Красінських у Варшаві, приходять іще два приклади: презо кулка дний (9) і Потуцкий (115). Щодо форми „Ожегувцами“ в заяві Кандиби, правда, у друкованому тексті Літопису Самовидця маємо „Ожеховцѣ“ (25), але у варшавській копії стоїть „Ожеговцѣ“.

У заяві Кандиби приходить форма „з'ихали“ поб. „з'ехалисмося“. У Літописі Самовидця маємо форми: понаиздили (23, 32), роз'ѣхалися (46) і з'ѣхалися (52), але вони являються сливе винятками в порівнянні з довгою низкою форм, де ѣ перейшло в е: наездили (11), наежати (24), приехалъ (17, 110, 130, 139, 196), приехала (60), приехавши (68, 96, 106, 163, 196), поприездили (98), приезду (68, 124), приездъ (103), з'ездъ (35) і с'ездъ (202), з'ездѣ (132), з'ехавшися (53), з'ехалися (98), з'ехалъ (197), ездячи (59, 124), ехати (7, 109), ехалъ (156, 191), ездилъ (157, 169, 197), отехалъ (60), от'ехати (162), по(д')езду (66), под'ездомъ (66, 81), под'ездъ (66, 81, 101, 127, 129, 190), под'ездовъ (198), в'ехалъ (75, 115), виехали (89, 156), виездилъ (169), виехалъ (200), поехали (94, 152), поехалъ (95, 122, 157, 163, 169, 191), уехати (115), уехали (157), уехавши (157), роз'ехалися (121), проездъ (122), заехали (152, 165), заехалъ (180), обехалъ (176).

Дієйменник приходить у заяві Кандиби повний і скорочений: выбивати й послат(ь). У Літописі Самовидця він являється сливе правильно повним: робити, палити, хандожити, зъмѣтати (3), хоч єсть і приклади скороченого, напр. жить (23).

Назовний відмінок множини прикметників кінчиться в заяві Кандиби на — иѣ й — ие (вѣрниѣ і вирние). У Літописі Самовидця маємо звичайно закінчення — ие (іе, ые), хоч трапляється й окінчення — ии (іи, ыи): которіи (11, хоч зараз на 12 с. которіе), особливии (53), которыи (54), великіи (58). Навіть: посланцѣ Дорошенковѣ (122).

Щодо подвоєння приголосних, формі „суддями“ заяви Кандиби відповідає форма „суддѣ“ (54) Літопису Самовидця. Далеко частіше подвоюються інші приголосні: хандоження (3), Запорожжа (4, 93, 96, 103, 127), отнимання (5), роблення (6), схованню (6), наступленню (8), знесенню (11, 12), пошанованнє (11), наругання (13), спустошення (13, 18), росказанню (16), заятрення (18), жадання (18, 73, 96), облеженню (22, 41), росказання (28, 94), Задесенню (29), позволення (29), жаданнє (29), зъношення (30), Волинню (32), веселля (32), обецаннямъ (34), жалованнє (36), уступленню (39), склеплен'я (43), старання (47, 137), подяку-

ван'нє (49), подякован'нє (49), позволен'є (51), свѣтанню (65, 168), Запорожже (67, 90, 91, 93, 94, 95, 106, 109, 110, 128, 174), ошуканнямъ (71), уданнямъ (71), зближенню (73), собрання (73), зволенню (74), оружжа (74), оружжемъ (74), унимання (74), розервання (75, 93), ненарушення (76), вязення (77, 107, 133, 134), пущеннѣ (79), наступовання (79), стоянню (82), вязенню (84), Запорожжу (93), заточення (95), пребиваннє (113), Подолля (116), камення (119), утрапленню (119), с'хованняхъ (126), Запорожжемъ (128), обрання (129), спалення (132), запалення (134), малiованню (135), скараннямъ (135), удержання (135), зданню (139), шемраннямъ (141), докончання (148), знесення (157), вязен'ню (160), збожже (162), зѣллю (164), нарекан'емъ (177), збожжу (179), доставання (200).

ц у заяві Кандиби тверде й м'яке: конца, обѣтницѣ, двадцет(ь). У Літописі Самовидця скількість форм із м'яким **ц** удвоє більша в порівнянні з формами з твердим **ц**, отже: Камянца (19, 39, 115, 119), поб. Камянця (34, 119, 156, 161, 165, 175), Камянцовѣ (31) поб. Камянцемъ (24, 32, 34, 161), Камянцю (117); посланца (108) поб. посланця (7), мѣсяца (134) поб. мѣсяця (68, 152, 153, 171, 185), Кролевца (81) поб. Королевця (194) і т. д. Вислову „на такой обѣтницѣ" в заяві Кандиби відповідають ось-які вислови Літопису Самовидця: у скарбницѣ (43), на полицѣ (43), в той скарбницѣ (43), на границѣ (82), у мѣстѣ Сосницѣ (130), о границѣ (150), на столицѣ (156), о масляницѣ (183), у мѣсяцѣ і в мѣсяцѣ (196). В єдиних числівниках Літопису Самовидця ц завжди м'яке: тридцять (4, 43, 58, 131, 149, 199, 201), дванадцяти (22), килканадцять (25, 132, 144, 159), тридцяти (25), двадцять (25, 58, 129, 143, 188, 189, 198, 201), двадцяти (54, 67, 184, 198, 203), дванадцять (56, 57, 176), семогонадцять (134), осминадцяти (153), пятнядцать (169).

Так само **ш** у заяві Кандиби тверде й м'яке: вашой, вашое поб. вашей, нашому поб. нашего, нашею. У Літописі Самовидця зустрічаємо: шести (5, 194), старшого (7), грошового (12), иншого (97), грошовий (170), шостой (176), нашему (193).

Як у заяві Кандиби, так і в Літописі Самовидця місто Корсунь має тверде й м'яке закінчення: Корсуновѣ (10), Корсуню (10, 32, 68, 84, 103), Корсуном (10), Корсуня (10, 42, 60, 86, 121, 127, 147), Корсунем (10), Корсунѣ (86, 120, 146). Більше прикладів із твердим **н** зустрічаємо у варшавській копії Літопису Самовидця, отже: Корсуну (10), Корсуна (10, 60, 86, 121, 127 двічі), Корсуномъ (10).

У заяві Кандиби приходить форма „незичлывие“, якій відповідають такі форми в Літописі Самовидця: зичливими (4, 102), зичливимъ (6, 61, 101, 170), незичливыхъ (51), зичливость (31), незичливимъ (72, 154), незичливости (75, 172), незичливость (84, 170), незичливо (103), зичливихъ (129), незичливостю (170, 207).

Вражає нас **з** у заяві Кандиби в формі „зкладаючи“, як у формі „зпалили“ (63) в Літописі Самовидця.

Як у заяві Кандиби, так і в Літописі Самовидця приходить іменник „асаулъ“ без **в**: асауловѣ (5), асауловъ (48, 79), асауломъ (88), асаулъ (121, 168), асаулу (171).

Формі „прозбу“ в заяві Кандиби відповідають у Літописі Самовидця ось-які форми: на прозбу (25, 61), на вашу прозбу (104), прозбою (120, 122).

У заяві Кандиби приходить форма „хоружого“, а в Літописі Самовидця маємо: хоружій (118), хоружимъ (130).

Як у заяві Кандиби маємо іменник „упокою“ у значінні спокою, так і в Літописі Самовидця приходять у значінні успокоїти та спокою форми: упокоити (18) поб. успокоити (126), упокоемъ (24), упокою (63) поб. покою (109).

У заяві Кандиби маємо „уйшлы“ в значінні „утікли“. У Літописі Самовидця приходить „уйшолъ“ (182), але частіше: увойшолъ (10, 17, 31, 40, 67, 83, 93), увойшло (65, 88), увойшли (137, 149) — усе в значінні „втекти“ поб. „увойшолъ“ — увійшов (14, 86). На рівнорядність значення „уйти“ й „увойти“ в урядовій мові старшини Дорошенка вказують форми: „увойшли“ в заяві Бутенка, „ввойшли“ в заяві Гулака, а „войшли“ в заявах Гутурки, Гладкого й Жеребила.

Кандиба вживає у своїй заяві „пред“ і „перед“. У Літописі Самовидця маємо форму „передъ“ (42, 48, 50, 56, 108, 152), але у варшавській копії приходить і „предъ“ (56).

Вислову „през що“ в заяві Кандиби відповідають такі вислови Літопису Самовидця, як: през килки дній (9), презъ килка недѣль (17), през дней два (22), през увесь постъ (26, 42) і т. д., а тільки виняткового „черезъ“: черезъ посли (56), через усе лѣто (148).

Із складні не зашкодить указати, що таким сполученням, як „прожно ся маем засажовати“, „мусѣлося з такого ярма выбивати“, „яко ся той запал не может угасити“, відповідає багато аналогічних у Літописі Самовидця, як напр.: которіе ся на его приязнь убезпечили (30), жеби ся орда не обтяжала (31), которыи ся были зачинили (54), не дались онимъ с'купити (84),

такъ ся противъ нихъ ставили (124), не далъ ся войску коронному скупити (130), ежели би ся тое било заняло (136), до которого ся немало войска скупило (147), жеби ся люде до своего наворочали (156) і т. д.

Із згаданих авторів заяв не можна говорити як про автора Літопису Самовидця про піхотного сердюцького полковника Кіндрата Жеребила, що його вбили збунтовані уманці в 1672 р.[1]). А втім його заява має декілька пропусків і таких перекручень, як „Деражною“ або „Янполю“, останнє спільне з запорозьким піхотним полковником Іваном Гладким, що його крім інших помилок виключає з низки кандидатів на літописця уже сама стилізація підпису „естемъ вѣръними подданими и слугами Іванъ Гладкий“. Уманському полковникові Григорієві Білогрудові притрапилося щось, що відразу зраджує необачного копіста. Слово „с Корсуня“ з дати в заяві Кандиби він умістив між „естесмо“ й „Наяснѣшому Маестату... вѣрними подданими и слугами“. У копії Білогруда приходять крім цього пропуски й такі дивогляди, як „выкрочних войско оное увенеровати“, „ласкою своею Панскою нам оттворити“, „не будемо збороннн“. А втім він згадується в Літописі Самовидця як післанець до турецького цісаря в третій особі[2]).

Подільський полковник Андрій Зеленський і полковник кінноти Іван Каневець поклали свої підписи під заявами, написаними чужою рукою. Заява полковника піхоти Кості Даниловича виключає думку про його авторство. У ній єсть довший пропуск „Мы, повинностю своею досит противъ нашому старшому чинячи, з'ехалисмося и читалы“ й такі помилки, як „слиша“ зам. „слишали“, „приймомовати“ зам. „приймовати“, „вибивать ижъ“ зам. „выбивати І юж“. Заяви обозного Івана Гулака, полковника піхоти Семена, торговицького полковника Степана Щербини, калницького полковника Гаврила Коваленка й паволоцького полковника Григорія Гамалії мають пропущене слово „мѣл“ у реченні „якобы панъ гетманъ нашъ мѣл сам с килкома особами поселства отправовати“, а в останніх чотирьох пропущений приименник „от“ по „Того мы дознавши“. Про авторство Семена не може бути й мови, бо в його заяві є низка пропусків і нісенітниць, як пропуск слова „сам“ по „мѣл“, „счо“ зам. „с чого“, „яко панской панскии“ зам. „яко панской (бо очи панские“, або

[1]) Летопись Самовидца, с. 112.
[2]) Там само, с. 104.

„поддержаного“ зам. „под Деражнею“. А втім Семен залишився на Правобережжі й ходив 1683 р. під Відень. Нісенітниця „кого великии утяженя“ зам. „през що великое утяженя“ в заяві Щербини, „благает“ зам. „благаемъ“ у заяві Коваленка й малограмотність заяви Гамалії викреслюють і їх із кандидатів на літописця. До того про Гамалію є двічі в Літописі Самовидця згадка в третій особі[1]).

Такі помилки, як „с подданствомся горънучися“ або „збoронятися дать в'сѣхъ прозбахъ“, у заяві білоцерківського полковника Стецька Бутенка не позволяють і в ньому шукати кандидата на літописця. Те саме треба сказати про Олексія Гутурку, що написав замість браславського полковника заяву з такими помилками, як „отправлат“, „о которoюсмо килкокрот жебрали“ й „тако“ зам. „такого“. Не обійшлося без таких помилок, як „засижовати“ зам. „засажовати“ або „хтѣй в'же“ зам. „хтѣй же“, навіть у заяві генеральних суддів Прокопа Бережецького й Семена Половця, що яко старі люди не могли брати участи в боях кінця XVII в. й тим самим відпадають як кандидати на літописця. Може до речі буде тут згадати, що в їх заяві приходить форма „выналѣз'тѣ“, яка відповідає формі „утѣкатѣ“ (119) в Літописі Самовидця[2]). Такі форми, як „респонъсемъ“, „болшой“ зам. „болше“ й „Деражною“, виключують також канівського полковника Матвія Павловича як кандидата на літописця. Відписуючи заяву від Кандиби, прочитав він у нього „войска“ як „войскъ“ і написав уже послідовно „запорозких“.

Чигиринський полковник Яків Корицький перейшов на Лівобережжя й тому на помилки в його заяві треба звернути окрему увагу, щоб показалося, що він відпадає як кандидат на літописця. Спільно з Семеном, Щербиною, Коваленком, Гамалією й Гулаком пропустив він слово „мѣл“. Далі написав „с подданства ся горнучи“ зам. „с подданъством горнучис“ і пропустив „от“ по словах „що мы дознавши“ та „ло“ в слові „павȏцкого“ зам. „паволоцкого“.

Від усіх заяв відбиває заява обозного Івана Гулака тим, що коли всі інші, так сказати б, підписують збірну заяву, кожний від себе зокрема, Гулак переробляє її так, що дієслова ставить у першій особі однини, отже „и до мене, абим я... з'ехал.

---

1) Там само, сс. 85, 99.

2) Цікаві форми з „ві“ зам. „ви“: вѣвѣдуючися (71), вѣгорѣло (125). Цілком іншого походження є форма „дворѣ“ (3, 13, 32) поб. „двори“ (13).

Я... з'ѣхалемъ... слишалемъ... Я такъ з моего мѣстца висвѣдчаю... вислухалемъ... зостаю жалостен... прошу... притимъ мои вѣрнии... естемъ... вѣрнимъ подданимъ и слугою". Слово „вислухалемъ" приходить у сполученні „вислухалемъ то, ижъ" на місці „вичиталисмо то, Іжъ" у заяві Кандиби. Про пропуск „мѣл" у заяві Гулака згадано вже вище. Пропустив він також „и" між „отправляти" й „приймовати" та перемінив „засажовати" на „засежать". Сказане тут, як іще більше те, що він лишився до кінця вірний Дорошенкові, отже годився з його політикою, якою невдоволений Самовидець, не допускає думки про кандидатуру Гулака на літописця.

Вихідним пунктом для вияснення способу писання й підписування заяв являється речення: „Ласкою своею Панъскою (о которуюсмо килка крот жебралы) упослѣдивши, низовых збѣговъ наших, а виступних войску увенеровати рачилес". Змисл речення такий, що король Михайло Вишневецький не виявив своєї ласки для старшини городового козацтва, але поставив її нижче від запорожців, що на них сплила його ласка. У цьому реченні в меншій частині заяв (суддів, Білогруда, Павловича, Гулака, Канівця) стоїть правильно „ласкою своею Панъскою", а в значній більшості заяв (Зеленського, Гладкого, Гутурки, Корицького, Семена, Щербини, Коваленка, Даниловича, Гамалії, Бутенка) помилково „ласку свою Панъскую".

Загадку правильного й помилкового тексту речення розв'язує фотографічна відбитка заяви Кандиби. На ній бачимо, що й у Кандиби прорвалося зразу „ласку свою Панъскую" й щойно пізніше він справив помилковий текст на „ласкою своею Панъскою". Члени старшини відписували заяву один від одного: одні перед справленням тексту, а інші вже після справлення його.

V.

Писати у Львові про Федора Кандибу дуже тяжко з уваги на великий брак російських видань у тутешніх бібліотеках. Зокрема не допитатись у них за чернігівськими виданнями. Тому недостачу фактичного матеріялу доводиться заступити тут і там практикою сучасного Кандибі життя або логічними припущеннями та висновками.

Кандиби це волинська шляхта. У реєстри козацтва, зладжені після зборівської угоди, втягнена ціла низка Кандиб на Правобережжі

й Лівобережжі Михайло Кандиба й Кіндрат Кандибенко в Білоцерківському полку[1]), Семен[2]) і Сидір[3]) Кандиби в Переяславському полку, Іван[4]), Івашко й Петро[5]) Кандибенки в Полтавському полку. Здається, друкарська помилка або помилкове відчитання з рукопису зробило „Кайдибенка“[6]) з Демка Кандибенка з Полтавського полку, як такі ж причини перемінили Феська Кандибенка в „Хандибенка“[7]) в Корсунському полку.

Останній той самий, що згадується в контракті 1656 р. як Фесько Андрієвич Кандибенко[8]). Правдоподібно, про його матір є згадка в контракті 1653 р., силою якого корсунський козак і обиватель Васюта продав свій дім у Корсуні корсунській обивательці Кулині Кандибисі[9]). Лазаревський здогадується, що корсунський полковник у 1669 — 72 рр. Федір Кандиба був сином Феська, себто Теодосія[10]). Але найновіший дослідник історичного розвитку українських імен др. Василь Сімович наводить за козацькими реєстрами зразок „Хведір — Хвесь“[11]), з якого „Хвесько“ повстав так, як із „Гриць — Грицько“ або з „Гринь — Гринько“. Інший зразок „Θеодосій, Θеодоръ — Фесунъ“[12]) іще виразніше свідчить, що й Теодора можна було в XVII в. кликати „Феськом“. Таким робом у Феську Андрієвичі Кандибі можна бачити пізнішого корсунського полковника Федора Кандибу. І як син Федора Андрій назвав свого першого сина Федором у честь батька, так він сам, правдоподібно, носив ім'я по своєму дідові. Привичка до вживання „Андроник“ зам. Андрій чисто панська, шляхетська.

Не тільки в тому самому Корсунському полку, але й у тій самій Корсунській сотні служив із Федором - Феськом Кандибою й Іван Золотаренко. Останній став у 1653 р. полковником ніженським і „всього сівера“, а в 1654 р. наказним гетьманом. Та

---

[1]) Реестра всего войска запорожского после зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня. Москва, 1875, с. 107.

[2]) Там само, с. 216. [3]) Там само, с. 219.

[4]) Там само, с. 286. [5]) Там само, с. 299.

[6]) Там само, с. 284. [7]) Там само, с. 79.

[8]) Ал. Лазаревский. Описание старой Малороссии. II. Полк Нежинский. Київ, 1893, с. 185.

[9]) Там само. [10]) Там само.

[11]) В. Сімович. Історичний розвиток українських (здрібнілих та згрубілих) чоловічих хресних імен із окремішньою увагою на завмерлі суфікси. Прага, 1931, с. 4.

[12]) Там само, с. 6.

не сам тільки Іван Золотаренко потягнув на Ніженщину, пішов туди з Корсуня також його молодший брат Василь, званий популярно Васюта, й інший козак Корсунського полку Григорій Гуляницький. Можна з великою правдоподібністю здогадуватися, що з ними чи за ними пішов здобувати військову кар'єру й Федір Кандиба. Його вироблене письмо свідчило б, що замолоду він займав писарські посади.

Яка була причина еміґрації корсунців на Ніженщину, чи саме бажання швидшої військової кар'єри тощо, чи й заважило тут якесь стихійне нещастя, про це можна тільки робити здогади. Нотуючи велику пошесть у 1652 р. на Україні, Літопис Самовидця починає її від Корсуня: „Того жъ року барзо приморки великіе были в Корсуню и по иныхъ городахъ в тихъ повѣтахъ, также и на Заднѣпру в Переясловлю и в пригородкахъ его, в Носовцѣ, Прилуцѣ, опрочъ Нѣжина, — много вимерло людей, же пусти зостали дворѣ"[1]). Та обставина, що пошесть оминула Ніжен, пояснювала б, чому саме в тому напрямку звернули корсунці свої очі.

Якщо здогад про службу Федора Кандиби при обох Золотаренках і Гуляницькому вірний, тоді легко вияснити його присутність під Смоленськом у 1654 р., під Ригою в 1656 р., на чигиринській раді в 1657 р. та в інших місцях, де припускають присутність автора Літопису Самовидця, аж до чорної ради в Ніжені включно. Зокрема самозрозуміла присутність Федора Кандиби як корсунця на похороні Івана Золотаренка на різдвяні святки на самому початку 1656 р. Бути тоді в Корсуні диктував йому синівський обов'язок відвідати матір. Пригода з трупом Золотаренка й пожежа святомиколаївської церкви в Корсуні, де згоріло „людей живыхъ чотириста и тридцять з̂ наддачею в той церквѣ", а з уваги на стиск в єдиних дверях „нѣхто не моглъ самъ выйти з церкви, ажъ каждого вытягали"[2]), витиснули глибоке враження на все життя Кандиби: зробили його щирорелігійною людиною із схильністю до віри в чуда. Видко, свій рятунок приписував Кандиба св. Миколі, коли в другій половині 70 рр., оселившись у Конотопі, побудував на Заріччі церкву в його честь. Гумилевський написав із приводу згаданої церкви, що її поставив Андрій Федорович Кандиба коло 1670 р.[3]), але

---

[1]) Летопись Самовидца, с. 32. [2]) Там само, с. 43.

[3]) Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга шестая. Чернігів, 1874, с. 286.

тут бачимо або переставлення власного йменння й імени батька Кандиби, або перенесення діла батька на сина, що як діяч виступає геть пізніше.

Немає даних означити, коли вернув Кандиба з Лівобережжя на Правобережжя. Можна думати, що в 1666 р. вже був у Корсуні. Дня 15 травня 1666 р. він отримав за вірну службу в запорозькому війську грамоту від короля Яна Казіміра на млин на р. Росі коло Корсуня, держаний віддавна в посесії [1]). Правдоподібно, це той самий млин на Вищих Буках, який купив від нього Яків Кіндратович Золотаренко й записав на Густинський манастир за батькову й материну душу[2]). Уже на становищі корсунського полковника купив Кандиба 13 (3) жовтня 1670 р. в шляхетного Івана Креховецького, корсунського обивателя запорозького війська, його дідизні й батьківські маєтки: Кики, Гноєнки й Староселля з ґрунтом на р. Василькові за 2000 битих талярів або 1600 польських золотих[3]).

З найближчого року є звістка, що гетьман Дорошенко посилав Кандибу на Крим по татарську поміч для себе. Дня 14 (4) жовтня 1671 р. приїхав із Канева до Переяслава переяславський міщанин Тимошко Григор'єв і оповідав воєводі Опухтіну, що в Каневі чув від канівців, що з Криму вийшов султан із сорок тисячами татар на поміч Петрові Дорошенкові, „а вызвалъ де его салтана съ Татары корсунской полковникъ прозвища Кандиба"[4]). У цю чутку вносить поправку Літопис Самовидця, де читаємо під 1671 р. ось-що: „Зараз на початку гетманъ Дорошенко, юже будучи неприятелемъ коронѣ полской, послалъ до паши силистрійского, просячи о орду, жеби поспѣшала еще зѣмою на Украину"[5]). Цікаво, що літописець не називає поіменно післанця чи післанців по орду.

У березні 1674 р. признав Кандиба гетьманську владу Самійловича, що в таборі під Переяславом окремим універсалом із 25 (15) березня узяв його в свою оборону. „Пану полковниковникові войска его царского пресвѣтлого величества запорозского корсунскому, — писав Самійлович, — сотниковѣ, ата-

1) В. Л. Модзалевский. Малороссийский Родословник, II, Київ' 1910, с. 261.

2) Ал. Лазаревский. Описание старой Малороссии, III. Полк Прилуцкий. Київ, 1902, с. 114.

3) В. Модзалевский. Малороссийский Родословник, II, с. 711.

4) Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, IX. Спб. 1877, с. 449.

5) Летопись Самовидца, с. 110.

мановѣ и всему старшому и меншому того полку товариству, такъ тежъ войтовѣ, бурмистромъ и всѣмъ тамошнимъ обивателемъ, и комукольвекъ только сей унѣверсалъ нашъ показанъ будетъ, ознаймуемъ, ижъ вѣдаючи ми значне пана Федора Кандибу у войску запорозскомъ, презъ отдваги свои здавна заслуженого, а хотячи оному тую войсковую заслугу ласкою нашою нагородити, беремъ оного, яко далшихъ услугъ войсковихъ потребенного, подъ оборону нашу". Отже „еслибы хтокольвекъ такъ с товариства войскового, яко из посполитыхъ людей мѣлъ оного якимъ правнимъ способомъ за якій заводъ турбовати", приказував Самійлович, щоб „хтокольвекъ з онымъ якій мѣетъ заводъ, передъ урядомъ нѣякимъ такъ рицерского, яко и мѣского стану росправи не мѣлъ", але щоб до його „войскового енералного суду въ справахъ своихъ якихъ де кольвекъ удавалися" та щоб усі спори з ним полагоджували перед його генеральним судом[1]).

Поява Кандиби в таборі Самійловича стояла в зв'язку з тим, що Михайло Ханенко саме тоді зрікся гетьманства, про що ось-як оповідає Літопис Самовидця: „В тот часъ и гетманъ Ханенко по смерти короля Мѣхаила з Вишневецкихъ, варуючися пановъ, уступилъ на Заднѣпря и в томъ же войску зоставалъ при князю з своимъ войскомъ, которое при нему зоставало, такъ запорожскихъ козаковъ, яко тежъ и тихъ, що з городовъ до него пристало немало. А Дорошенко тимъ усе уводилъ, же мѣлъ поклонитися его царскому величеству и положити гетманство у радѣ, тилко жеби рада была у Переясловлѣ, на що князь из гетманомъ Самуйловичомъ позволивши, — и заразъ тоей же зими в постъ великій зобралъ усѣхъ полковниковъ и козаковъ чолнѣйшихъ на раду в Переясловлѣ, и Ханенко здалъ гетманство, и по Дорошенка посилали, але Дорошенко не поехалъ, жалуючи утратити гетманство. И такъ совершенно з обохъ сторонъ Днѣпра потвердили гетманство Івану Самуйловичу на той радѣ в Переясловлѣ, ажъ по самий Днѣстръ"[2]).

---

[1]) Ал. Лазаревский. Конотопская старина. (Памятная книжка Черниговской губернии. Чернігів, 1862, с. 332). Текст універсалу надрукований тут із копії з помилково відписаною датою „1670 року", коли ще Самійлович не був гетьманом. Вибір Самійловича відбувся в травні 1672 р. коло Конотопу. Справити дату універсалу не так тяжко, бо він „писанъ въ табори подъ Переясловемъ, 15 марта", себто 1674 року.

[2]) Летопись Самовидца, сс. 121—122.

Рік 1675 був роком переходу Кандиби на Лівобережжя. Ніженський полковий суддя Федір Завадський писав до Самійловича, що він навмисне посилав свою людину до Корсуня й до табору Дорошенка. Післанець довідався, що польський король помирився з ханом і з Дорошенком, а тому корсунський полковник Кандиба, що був свояком післанця, наказував йому в своєму домі в одині, щоб мерщій сам простував із Києва за Дніпро й порадив своякам Кандиби в Каневі також перейти за Дніпро перед великими бісурманськими силами, що прийшли на Україну[1]). Віддані в свої руки листи Дорошенка до Самійловича переслав Кандиба Завадському, що відіслав їх гетьманові з своїм листом із 13 (3) червня 1675 р.[2]).

З датою 1 жовтня (21 вересня) 1675 р. написав Самійлович „зъ табуру съподъ Канева“ лист до Кандиби, заадресувавши його на коверті „Моему ласкавому пріятелевѣ пану Ѳеодору Кандибѣ, полковниковѣ войска его царского пресвѣтлаго величества запорожского корсунскому“[3]). „Мой ласкавый пріятелю, пане полковнику корсунскій — писав Самійлович. Высокой то вашой причитаемъ увазѣ и розсудному въ той мѣри обаченьюся, жесте[4]) за повзятьемъ вѣдомости о зближеньюся войскъ царского величества московскихъ и козацкихъ, при[5]) насъ зъ бояриномъ его милостю княземъ Ромодановскимъ знайдуючихся, ку Днѣпровѣ, вспомнѣвши присягу свою, подъ превысокую державу великаго государя нашего, монархи христіянского и нашъ рейментъ склоняючись, до насъ атамана своего городового съ притомностью товариства значного прислали. Которую склонность принявши миле, дякуемъ, а на желанье ваше ведлугъ мешканья вашего такую нашу зъ милости христіянской засылаемъ пораду. Поневажъ отъ всего есте презъ уставичные утиски войска запамяталого Дорощенка отпали, же не мѣтымете чимъ войска нашего, кгдыбысмо вамъ для обороны отъ непріятелей зоставили, сустентовати, яко намъ тотъже атаманъ предложилъ, теды слушне учините, кгды на сюю сторону Днѣпра перейты замыш-

---

1) Акты, XII. Спб. 1882, с. 116.

2) Там само, с. 117.

3) У копії рукопису ч. 261 (124 аб) Бібліотеки Польської Академії Наук у Кракові лист має дату „септемврія“ 21“, а в „Памятной Книжке Черниговской губернии“ (сс. 332 — 333) „сентемврія 18“. Цитую рукописну копію, а очевидні помилки переписувача справляю на підставі друкованого тексту.

4) У рукописній копії „жесто“.

5) У рук. „и до“.

ляете, жебысте принамие цѣлость здоровья своего охоронили, бо самы выдите, же барзо на зле там ся заводыть. Зачимъ скоро за повзятьемъ листу сего нашого абысте заразъ яко найпораднѣй со всѣми своими добрамы и святостями церковными зъ города выбирались, не варуючись жадного отъ войск нашихъ перенагабанья, и змѣряючи на Каневъ[1]) за Днѣпръ, где схочеть хто, на мешканье простовали, а мы пысали до пана асаула нашего енералного, жебы з войскомъ там (зоставалъ) на заставѣ намъ, ажъ вы всѣ, з мѣста выбравшись, ку Днѣпру изближите(сь), особливе абы постерегалъ, жебы отъ войскъ вамъ выбираючимся жадной не было кривды, приказалисмо. Дасть богъ, же знову, хто будеть живъ, перейдеть в свое мешканье, кгды ся война успокоить. А теперъ, яко ся поменило, выдите, же трудно тамъ перемешкаты. Прето абысте подъ оборону царского величества и нашу войсковую за Днѣпръ на сей бокъ поспѣшали, радымъ и зычимъ яко зычливый вамъ во всемъ пріятель".

Дня 24 (14) жовтня повідомляв із Батурина Самійлович царя, що корсунський полковник Федір Кандиба й уманський Микита Синенко перейшли з тамошніми людьми на Лівобережжя та здали військові знаки свого полковницького начальства[2]). В Літописі Самовидця про цю справу написано, що „усѣхъ людей с Корсуня с полковникомъ ихъ спровадили на Заднѣпря"[3]), без зазначення імення корсунського полковника.

По кількох місяцях видав Самійлович у Батурині універсал із датою 13 (3) січня 1676 р. з дозволом Кандибі купувати вільні ґрунти на території Ніженського полку. В універсалі читаємо[4]): „Всей старшинѣ и чернѣ войска его царскаго пресвѣтлаго величества запорозкого, а особливе пану полковнику нѣжинскому з полковою старшиною и сотниками и всему того полку товариству, кому о томъ ведати належатимет, ознаймуемъ, ижъ взглядомъ и ввагою на знатніе службы пана Федора Кандыбы, полковника корсунского, такожъ и за тое, что онъ за повзятьемъ вѣдомости о зближеннюся войскъ ихъ царского величества московскихъ и козацкихъ, при насъ с боярыномъ его милости князя Ромодановского знайдуючихся, ку Днепровѣ,

---

[1]) У рукоп. „конецъ".

[2]) Акты, XII, с. 268.

[3]) Летопись Самовидца, с. 127.

[4]) Текст універсалу наводжу за копією краківського рукопису ч. 261 (125 а), поправляючи очевидні помилки копіста.

вспомнѣвши присягу свою, под високую[1]) державу и нашъ[2]) реиментъ от войска запамяталаго Дорошенка отпа(в)ши, на мешканне[3]) на сюю сторону Днепра перейшовъ. Якую склонность принявши, миле дякуемъ и на жаданне ведлугъ мешкання его на семъ боку Днѣпра такую до далшой уваги по милости великаго государа нашего, християнского монархи засилаемъ ласку, ижъ позволяемъ ему, пану Кандибѣ, полковниковѣ корсунскому, в полку нѣжинском волніе заниматъ и покупатъ грунта. Зачимъ абисте ви, полковникъ нѣжинскій зо всею старшиною і сотниками, знаючи о той воле нашей, ему, Кандибѣ, в займахъ и покупленюся грунтовъ жадной и найменшей перешкоди чинити не важилися, чего миле жадаемъ и приказуемъ".

Про перехід Кандиби з Правобережжя на Лівобережжя оповідається в родоводі Кандиб, що він відбувся не без прикростей для Кандиби. Перехід коштував Кандибу „не тільки втрати всього рухомого й нерухомого свого корсунського маєтку, але й крайнього страху в житті, розпуки й побоювання, тому, що він, Кандиба, тільки з самими особами своєї рідні чоловічого й жіночого полу зміг насилу втікти від тодішньої кровожадної Дорошенкової погоні верхи на конях, упустивши при цьому й королівський польський привілей на шляхетство й герб і багато важних своїх документів про шляхетство й маєток"[4]).

Кандиба поселився коло села Сем'янівки, де купив у 1677 р. в сем'янівського обивателя Герасима Скиби „став із млином, лісок коло греблі, орне поле й сіножаті" за досить значну суму 800 золотих. Оселившися на закупленому ґрунті, дав Кандиба початок хуторові Скибенцям[5]). За пару років він уже мав і підданих. 26 (16) грудня 1679 р. звернувся Самійлович до конотопського сотника, городового отамана й тамошнього війта з таким універсалом: „Маючи мы респектъ на годніе заслугы пана Өедора Кандибы, значного товариша войскового, позволилисмо ему завѣдовати и владѣти людмы тими, якіе, з того боку Днепра зайшлими будучи, около хутора его в селѣ Семяновцѣ за рѣкою поосѣдали, якихъ именуютъ быти хатъ з двадцать. Которіе то люде повинни ему, пану Кандибѣ, якъ до воженя

---

1) У копії „високою".
2) У копії „нашихъ".
3) По „мешканне" приходить у копії „ся".
4) Памятная Книжка Черниговской губернии, с. 312.
5) Ал. Лазаревский. Описание старой Малороссии. II. Полк Нежинский. Київ, 1893, с. 185.

дровъ, такъ и до кошеня и притяганя сѣна быть послушнимы. Зачимъ абисте вы, старшина конотопская, знаючи о той волѣ нашой, тѣхъ помененнихъ пана Кандибы под(д)аннихъ отъ насъ людцовъ жадними посполитими тяжарами и становискомъ войсковимъ не обтяжали, и жебы войтъ семяновскій до своего ихъ не потягалъ послушенства, жадаемъ и приказуемъ"[1]).

Контрактом із 20 (10) лютого 1680 р. купив Кандиба двір у Конотопі за двадцять битих талярів від Федора Сулими[2]), що ще перед Кандибою переселився з Правобережжя на Лівобережжя.

Найближчого року діждався Федір Кандиба й військової посади в Конотопі. Дня 8 серпня (29 липня) 1681 р. звернувся Самійлович із універсалом до Конотопської сотні, підносив тут, що йому відомо, що сотня хоче бувшого сотника як лінивого віддалити й бажає гетьманського дозволу на вибір нового сотника, та писав далі: „А такъ уважаючи мы, же городъ вашъ близко боку нашого рейментарского найдуется, потреба в немъ конечне во всемъ мѣти досконалій порядокъ, и кгди ся въ чомъ лучить, жебы дѣла наши рейментарскіе и войсковіе справнымъ поважне ишли торемъ. Теди повагою звѣрхности нашой тотъ урядъ сотниства конотопского вручилисьмо пану Федор(ов)ѣ Кандибѣ, заслуженному въ войску запорозскомъ товаришу и справному человѣку, которій волѣ нашой рейментарской своею справностію и належитою зъ того уряду услугою во всемъ приподобатися можеть". Тому приказував конотопцям, щоб „Кандибу любовне за старшого себѣ принявши, з належитымъ пошанованьемъ короговъ ему вручили и во всѣхъ своихъ повинностяхъ отъдавали ему послушенство, а онъ яко человѣкъ ророзумній умѣтиметь" із ними „подлугъ порядку призвоитого обходитися"[3]). З приводу повіреного Кандибі уряду конотопського сотництва зазначив родовід Кандиб, що хоч він із уваги на його первісну рангу полковника „був немалим упослідженням, але він, Кандиба, ставлячи вище покладений на нього тим урядом державний інтерес, без огляду на всякі свої вигоди, служив і в тому уряді більше десятьох років"[4]).

---

[1]) Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729 — 1730 г. (під редакцією М. Василенка). Чернігів, 1901, с. 219.

[2]) Ал. Лазаревский. Обозрение Румянцовской Описи Малороссии. Чернігів, 1867, с. 232.

[3]) Памятная Книжка Черниговской губернии, с. 334.

[4]) Там само, с. 312.

Покликуючися на свою „моць и волю вшелякими подъ рейментомъ нашимъ Малой Россіи войсковими добрами диспоноваты и онихъ по заслугахъ годнимъ войсковимъ особамъ ку вспартю ихъ пожитя удѣляти", Мазепа універсалом із 5 жовтня (25 септеврія) 1688 р. „для непослѣднихъ и пана Ѳедора Кандибы, на сей часъ сотника конотопского, у войску запорожскомъ заслугъ, которіе, отъ молодихъ лѣтъ своихъ завзявшы, и в теперишной подешлости з вѣрностію наяснѣйшому маестатовѣ монаршому из отвагою здоровя ложити не уставаетъ, ку вспартю на тіежъ в далшій часъ войсковіе услуги" надав Кандибі село Курилівку в Краснянській сотні Прилуцького полку з слободою Кандибівкою, яку він осадив у конотопському повіті. „Прето абы волне и вспокойне онъ, панъ Кандиба, менованнимъ селомъ и слободою владѣлъ и звиклое послушенство и повинность приналежную отъ самихъ тяглихъ людей (виймуючи козаковъ, тамъ мешкаючихъ, ижбы при своей волности захованы были) отбиралъ безъ трудности и перешкоды жадной", від ніженського та прилуцького полковників і всякої тамошньої старшини забезпечував своїм універсалом Мазепа Кандибу й приказував гостро війтам із тяглими людьми курилівському та слободи Кандибівки, „абы вшелякое послушенство и повинность прывзоитую, безъ противности жадной, ему, пану Кандибѣ, отдавали"[1]).

У вересні 1690 р. отримав Кандиба царську грамоту Івана й Петра Олексієвичів, що потвердили нею Курилівку й Кандибівку за Кандибою. Щоб її дістати, Кандиба „прошлого от создания мира 7197 (1689) году бил челом" їм, що „в прошлих годех служил он" їх батькові Олексієві Михайловичу й братові Федорові Олексієвичу, а тепер служить їм, „не щадя головы своей против неприятелей креста святого в чигиринских и в иных во многих, также и в прошлых во 195 и во 197 годех в обоих крымских походех был". Іван і Петро Олексієвичі потвердили посідання Курилівки й Кандибівки Кандибі, його жінці, дітям, унукам і правнукам, а для кращого ствердження своєї царської ласки й „вечного владения теми селами и землями и мелницами со всеми угодии" йому, Федорові, жінці й дітям звеліли свою „жалованную грамоту утвердить" царською печаттю[2]).

У 1690 р. був Кандиба на Запоріжжі. Запорожці просили Мазепу виклопотати належну війську за два минулі роки плату

[1]) Генеральное следствие, сс. 219 — 220.
[2]) Там само, сс. 216 — 219.

грішми та хлібом. Цим разом виповнено негайно прохання запорозьких козаків. Згідно з царським указом 27 (17) вересня прибув на Січ стольник, воєвода й полковник Атанас Олексієвич Чубаров, а разом із ним прибули конотопський сотник Федір Кандиба й гарматній осавул Тиміш Пиковець із окремими подарунками на військовий скарб і на церкву від самого гетьмана Мазепи[1]). Кошовий отаман Гусак із усім низовим товариством повідомив гетьмана, що запорозьке військо прийняло в Коші царського стольника, сотника Кандибу й осавула Пиківця в повній посполитій раді[2]).

У 1697 р. з'явився на Запоріжжі якийсь дурисвіт і намовляв запорожців іти на польський бік на закордонну службу. Мазепа велів відшукати того дурисвіта, а щоб ширше усно перестерегти запорожців, післав на Січ знатних осіб Єфима Лизогуба й Федора Кандибу та вручив їм для війська в Коші тисячу золотих і по сукнові середньої якости на каптани для курінних отаманів[3]). Повідомляючи про це царя, Мазепа писав, що з своїм листом посилав він на Січ генерального військового хорунжого Єфима Лизогуба й конотопського сотника Федора Кандибу, але запорожці відповіли їм, що в них немає тепер на Січі ніодного такого, котрий хотів би йти в Польщу на службу[4]).

У 1701 р. „з Москви дня 28 (18) червня післано на Січ царську грамоту на йменння кошового отамана Петра Сорочинського з товмачем посольського приказу Кирилом Македонським і з ніженським полковим обозним Федором Кандибою для розсліду розбою запорожців над царгородськими купцями, що переїздили[5]). Нетяжко здогадатися, що в Москві опинився Кандиба в зв'язку з північною війною, про яку під 1700 р. є досить широке оповідання в Літописі Самовидця.

Про військові заслуги Федора Кандиби згадує й універсал Мазепи, даний у Батурині 20 (10) січня 1702 р. його синові Андрієві, що став на його місце конотопським сотником, з дозволом „въ пустѣ находячуюся волную землю въ сотнѣ жъ конотопской къ рѣцѣ Сейму подъ селомъ Старою между болотами

---

1) Д. И. Эварницкий. История запорожских козаков, III. Спб. 1897, с. 102.

2) Там само, с. 103.

3) Там само, с. 259.

4) Там само, с. 263.

5) Там само, с. 312. Д. И. Эварницкий. Источники для истории Запорожских козаков. Т. I. Владимир, 1903, с. 930.

Гнилицею і Маевою занятъ для вырощеня гаю на гачення гребли, находячейся въ томъ же селѣ Старой на рѣцѣ Сейму". Гетьман сповнив прохання Андрія Кандиби, „знаючи годные заслуги въ войску запорожскомъ отца его и его жъ Кандибы"[1]). Вже саме поставлення батька на першому місці дещо промовляє за тим, що Федір Кандиба був серед живих, а ще більше те, що в разі смерти батька був би доданий при згадці про нього прикметник „покійний" чи то „блаженної пам'яті".

Крім сина Андрія, що оженився з донькою Якова Лизогуба Домникією, мав Федір Кандиба ще доньку Уляну, заміжню за осавулом генеральної військової артилерії Семеном Карповичем Карпікою[2]).

У Конотопі було нетяжко роздобути бажані інформації, бо „близькість Конотопа до Путивля, через який постійно відбувалися зносини й усі акції російського уряду в Гетьманщині, з другого боку близькість Конотопа до Батурина, що став від 1669 р. резиденцією гетьманів лівого боку Дніпра, надавали цьому місту значення особливо важного пункту"[3]).

Кандиба потрапив скоординувати вірну службу польському королеві Янові Казімірові з такою ж службою російським царям, Олексієві Михайловичеві й пізнішим, як видко з царської грамоти з 1690 р. За службу польському королеві отримав Кандиба королівський привілей на шляхетство й герб, а в 1666 р. „за вірну службу в запорозькому війську" грамоту від Яна Казіміра на млин на Росі коло Корсуня. Та не тільки Ян Казімір підносив вірну службу Кандиби в запорозькому війську по польському боці, але й Самійлович уважав його в своєму універсалі з 1674 р. за „здавна заслуженого у запорозькому війську через свої відваги", в універсалі з 1676 р. звертав увагу „на знатніе службы" Кандиби, а в 1681 р. вручив йому конотопське сотництво як „заслуженому въ войску запорозскомъ товаришу и справному человѣку". Словом, Федір Кандиба служив у запорозькому війску й по королівському й по царському боці. Універсал Мазепи з 1688 р. стверджує його заслуги, які він, „отъ молодихъ лѣтъ своихъ завзявшы, и в теперишной подешлости

[1]) Рукописна копія в краківському рукописі ч. 261. Надрукував цей універсал Лазаревський, Обозрение Румянцовской Описи Малороссии, с. 259.

[2]) В. Л. Модзалевский. Малороссийский Радословник, II, с. 262.

[3]) М. Домонтович. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. Спб. 1865, с. 610.

з вѣрностію наяснѣйшому маестатовѣ монаршому из отвагою здоровя ложити не уставаетъ“, а царська грамота з 1690 р. дає свідоцтво про участь Кандиби в чигиринських, кримських і інших походах.

Не зважаючи на те, що в своєму листі з осени 1675 р. Самійлович називав Кандибу своїм „ласкавим приятелем“, щойно по кількох роках, у 1681 р., діждався Кандиба конотопського сотництва, що, як зазначив уже родовід Кандиб, з уваги на його попереднє полковництво, було „немалим упослідженням“ його. Звідти й той відзив про Самійловича, який маємо про нього в Літописі Самовидця.

Висловлюючи думку, що більше від усіх дотеперішніх кандидатів має право на Самовидця Федір Кандиба, з прикрістю стверджую, що не вдалось мені у Львові й до Львова роздобути якийсь опис бою чи яке звідомлення цього роду пера Кандиби, бо тоді можна б на підставі мови сливе з певністю говорити про його чи не його авторство.

Шукаючи за бажаним описом чи оповіданням, листовим чи яким іншим, Кандиби про бої, натрапив я в судовій книзі Козельця, яка переховується в рукописному відділі Бібліотеки Польської Академії Наук у Кракові під ч. 280, на низку літописних записок під заг. „Експедиция Очаковская“ (115 б, 116 аб), які не буде від речі надрукувати ось-тут у цілості:

Експедиция Очаковская.

Року аχчд п. Константинъ Мокѣевский, полковникъ киевский, за позволен'емъ ясневелможного его мл. пана Іоана Мазепи, войска ихъ царского пресвѣтлого величества запорозкого, с приданними полками охотноохочими Пашковского и Михайла Палаженченка и с Палѣемъ ходилъ под Очаковъ, где значную добичу взяли и чтири корогвы янчаръ збили и корогвы побрали. А то справилъ своею отвагою мененный панъ полковникъ киевский, который самъ впередъ зъ своимъ полкомъ на пѣхоту янчарскую скочилъ, много порубали и много побрали живцемъ. Дѣялося въ пятокъ г августа, с которими неволниками отдали п. гетману [отдали] и три корогвѣ, бо четвертую в бою подрано. А корогвы были жовтиѣ. З неволниками послано с полку нашого киевского п. Ивана Фалковского, Романа Рожанского, сотника гоголевского, на Москву, придавши имъ зъ кождой сотнѣ по килка товаришовъ, которихъ значне пожаловали ихъ цар. пресвѣтлое величество. По той значной вѣкторіѣ над непри-

ятелми помененного пана полковника киевского, гди Богъ немалимъ фрасункомъ навѣдити рачилъ, бо ему жона Анастасия Зеленковна року ⷶⷯⷱ҃ⷺ в похвалную суботу померла, зоставивши двѣ дочки маленкиѣ Ан'ну и Настасию. Была тая панѣ барзо мудрая, набожная, убогихъ великая милосниця, нѣгды не прожновала, завше албо читала, албо до церкви божой що справовала. Тѣло еи отпроважено до Остра. Которое зоставало презъ свята воскресенские на слободѣ в церквѣ мурованой, а по святахъ воскресенскихъ отпроважено до Печерского и тамъ также килка недел зоставало в предѣлѣ, а потимъ погребено тамъже на цминтарѣ печерском въ гробѣ мурованомъ. Потимъ тогожъ сестренецъ мененного п. полковника Иоанъ в тойже постъ великий померъ и в Вербную суботу похованъ у Преображенія Господня в Козелцу. Потимъ братъ его рожоный Андрей в Батуринѣ померъ и похованъ в Баришполѣ. Тогожъ року панѣ Войнеровская(!), сестра рожоная его мл. пана гетмана, померла, хорою постригшися въ иноческий чинъ пречестною госпожою Мареоою Магдалиною, Мазепиною маткою, а игуменѣею печерскою. Тогож року ясневелможный его мл. панъ гетманъ Іоанъ Мазепа зъ ихъ царского пресвѣтлого величества войсками Кезикерменъ, Осламъ, городокъ Шиндерѣя и Таван узяли и дощенту знесли и в Таванѣ свое осадили войско. Трвали тие городки под турецкимъ цесаром близко пятидесят лѣтъ, але Таван барзо давно, якъ пишет Бѣлский, взято. В тих городкахъ барзо много арматъ и скарбовъ, тилко барзо зле учинили, ижъ якъ рабовали, запалили и много и нашихъ погорѣло. Много над всѣхъ и тамъ доказовалъ тойже прерожоный (sic) панъ Мокѣевский, полковникъ киевский, бо на самый стосъ самъ собою ис товариствомъ кидався, до которого изъ инших полковъ товариство охоче приставало ис своимъ полкомъ, тилко ему приписуючи славу, отказуючи, хто спитал: и мы киевского полку, бо и наперед тамъ в нижъ (sic) сѣчы под городки водними суднами зайшол и станолъ (sic) и заразъ неприятелевѣ под городки показался. Много того зацного и отважного мужа рицерскихъ дѣлностий, которих трудно до выписаня. Носитъ той домъ за гербъ ключъ жолтый въ полю блакитнымъ, от давнихъ лѣтъ продкомъ его за услуги ихъ, которые отчизнѣ своей и Речи Посполитимъ (sic) моремъ и полемъ отправовали, в татарскую и турецкую землю впадаючи, от королевъ полскихъ данный.

Варшавська копія Літопису Самовидця.

З „Opis-у 815 rękopisów Bibljoteki Ord. Krasińskich“ Франціішка Пулаского (Варшава, 1915) стало дослідникам відомо, що в її рукописі 2948 зберігається копія т. зв. Літопису Самовидця. Про неї зазначено в „Opis-i“, що на лл. 11б — 82 міститься „(Latopis Samowidca): О началѣ войны Хмѣльницкаго... (zgodnie z drukiem wyd. 1878 — str. 3 — 207 z małemi odstępami od tekstu drukowanego)“ (сс. 623 — 624).

Завдяки увічливості Управ Бібліотек Ординації Красінських у Варшаві й Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові мав я змогу познайомитися в науковій робітні останньої з варшавською копією Літопису Самовидця. Вона походить із другої половини XVIII в. й написана московським скорописом чотирма почерками: перший почерк видко на лл. 11 б — 14 б, другий на лл. 15 а — 18 б і 69 а — 82 б, третій на лл. 19 а — 24 б і четвертий на лл. 25 а — 68 б. По 68 л. копії (с. 152) бракує тексту з декількох років Літопису: 1682 до початку 1685 р., бо 69 л. починається від 23 р. с. 162. Як і в копіях Іскрицького й Козельського Літопису Самовидця, так і тут на обороті л. 34 полишене чисте місце на цілу сторінку рукопису, тільки тут прогалина ще довша, бо починається по слові „Днѣпра“ (с. 69, р. 17) й кінчиться в тому самому місці, що й у згаданих копіях. Більше ніж половина л. 23 копії віддерта.

Копія Літопису Самовидця у Бібліотеці Красінських збереглася в бібліотеці Костянтина Свідзінського. Тому можна з певністю говорити, що це одна з тих двох копій, які були в руках Михайла Максимовича. А саме в нього ще в 1835 р. була старовинна копія Літопису Самовидця, що її він одержав від митрополита Євгенія, а потому він мав ще й другу копію, яка була його власністю[1]).

Варшавська копія має велику масу помилок: більше ніж 550 перекручень, пропусків тощо. Між помилками трапляються й того роду, як „позадъ Кистромъ коло Гадяча“ (16 а) зам. „поза Днѣстромъ коло Галича“, „под войско державною“ (21 а й 21 б) зам. „под високодержавною“, „фортенцияхъ, а гетманъ которий Ханъ“ (47 а) зам. „фортеціяхъ, а гетманъ коронний Янъ“, „частовато отправуючи“ (54 а) зам. „часто части отправуючи“,

[1]) Ор. Левицкий. Опыт исследования о Летописи Самовидца (Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. Київ, 1878), ст. 7. М. Максимович. Сочинения, I, с. 525.

й т. д. Зокрема часто зустрічаються помилки в географічних назвах, напр. „къ уросавѣ“ (13 б) зам. „ку Росавѣ“, „под Збором юже зъ Борова“ (17 а) зам. „подъ Зборовомъ, — юже з Зборова“, „Вязаны“ (22 а) зам. „Вязмы“ й т. д.

Одначе частина помилок варшавської копії цікава для дослідника Літопису Самовидця та з уваги на те, що досі не відкрито автографу цього твору, стає в пригоді при вирішуванні деяких питань. На спільність джерела копій варшавської й Козельського вказує така помилка в них обох, як „видутъ“ (с. 71) зам. „жичугъ“. Тільки з копією Козельського має варшавська копія ще такі спільні вислови: которіи (25), переправилися (66), бо балвохвалцѣ (88), Днѣпра (107), Алеѯѣй (148). Знову ж така помилка, як „Косаговимъ“ (93) зам. „Косоговимъ“, спільна копії варшавській і Юзефовича, вказує на спільне джерело й їх обох. Із останньою має варшавська копія ще такі спільні вислови: противо (21), срогшими (30), зыгаровихъ (53), Борзною (56), съперечали (74), обыду (78), цѣловалниковъ (91), вимѣрался (103), стоялъ, набралъ... повернувъ (108), вступили (120), Ташликомъ (122), Цѣну (123), барму (127), украинскіе (132), починили (183), городках (184), войсками (192), и тіе (193), спустошили (195), палубовъ (201), отобравши (201). Спільні з копіями Козельського та Юзефовича має варшавська копія вислови: оных (32), украинского (55), украинскихъ (56), Днѣпръ (86), з мѣста (120), татаръ (145). Далі має варшавська копія „аби“ зам. „ляда“ (11) спільно з копіями Юзефовича й Іскрицького, „отправоватись“ (59) зам. „отправовати“ спільно з копіями Козельського й Іскрицького, а „одного“ (88) зам. „одиного“ й „освѣдчаетъ“ (129) зам. „отсвѣдчаетъ“ спільно з виданням Літопису Самовидця під редакцією Йосипа Бодянського з 1846 р. Наведені спільні вислови, а ще більше помилки, наведені в нотках при виданні Літопису Самовидця в редакції Ореста Левицького, ведуть до спільного їх джерела, автографу Літопису Самовидця, нечиткість якого головно й викликала й помилки й відмінні лекції.

Щодо правопису варшавської копії, поперед усього кидається в очі велика скількість, понад 460, форм із ы на місці и (навітъ і: битій, (39) у друкованому тексті: жебы (8, 36, 39, 50, 52, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 90, 92, 99, 102, 108, 109, 111, 115, 129, 130, 131, 134, 140, 141, 148, 150), были (11, 78, 83, 102, 112, 113, 118, 124), которых (10, 14, 49, 130, 135, 138, 142, 146, 148), войны (3, 74), дворы (13) й т. д. Побіч таких і маси подібних прикладів,

де ы стоїть згідно з граматичними приписами, єсть дуже численні форми, де ы стоїть наперекір граматичним приписам: полямы (31), дѣтмы (33), венгерскимы (47), збыраты (52), затягаты (52), выдячи (53), любытъ (53), вийшлы (59), розбылъ (62), взявшы (73), старшыни (79), учинывшы (80), просилы (81), Самуйловычу (130), билы (170) і т. д.

Зате форм із **и**, де в друкованому тексті стоїть **ы**, приходить у варшавській копії коло 170. Наведу тільки низку прикладів наперекір граматичним приписам: видравши (5), биваючи (20), би (14, 21, 23, 26), билъ (22, 23, 86, 98, 102, 103, 107, 108, 119, 166, 198), викупили (23), которих (37, 40, 41, 48, 54, 56, 58, 59, 60), зіми (47) і т. д.

Зокрема є велика сила форм із **и** в рукописній копії в порівнянні з **і** в друкованому тексті, бо виносить коло 600. З цього числа коло 260 форм припадає на закінчення називного відмінка множини прикметників, дієприкметників і займенників — **ие**, понад 120 на закінчення такого самого відмінка однини — **ий**, а решта на інші слова, отже: которие (15, 19, 25, 26, 56, 65, 67, 70, 71, 72, 73, 76, 77, 79, 82, 83, 85, 87, 90, 91, 99, 103, 105, 106, 107, 115, 117, 119, 120, 124, 126, 165, 170, 179, 181, 183, 184, 185. 187, 190, 192, 193, 203, 204, 207), молодие (15), великие (16, 17, 18, 64, 72, 88, 94, 112, 114, 118, 120, 123, 166, 170, 173, 181, 185, 186, 188, 193, 201), римские, нѣкоторие, королевские, войсковіе, тие, присяглие, будучие, сидячие і т. д., навіть **ые**: оные (33), Новые (81, 82) побіч Новие (81, 103, 163), инные (38) побіч инние (59, 64, 82, 85, 86, 88, 95, 115, 118, 126, 167, 205, 206) й иние (20, 79, 200); краковский (10), полний (10), посполитий (11), дворецкий (35), убезпечоний (89), навіть — **ый**: самый (13) поб. самий (86), Старый (38), коронный (40) поб. коронний (7, 10), который (47) поб. которий (12, 85, 86, 89, 92, 93, 97, 101, 109, 113, 119, 120, 126), оный (50) поб. оний (7, 92); Успения (21), осторожностию (26), Киевомъ (55), станцию (59), подозринии (71), Григорий Григориевичъ Ромодановский (120) і т. д.

Як чергуються **и**, **і** й **ь**, бачимо з оцих прикладів: Васільевичъ (36, Василиевичъ), Григоревичъ (82, Григориевичъ), Василевичомъ (185, Василіевичомъ), Юревича (204, 205, Юр'евича), Юриевича (204, Юр'евича), Юревъ (205, Юр'евъ).

Зате рукописне **і** зам. друкованого **и** приходить коло 150 разів: пріязнь (34), самій (15, 85), великій (16, 170, 197), зостаючіе (30), пріехалъ (130), непріятелевѣ (137), стрилецкій (198) і т. д.

Про нечиткість автографу Літопису Самовидця свідчить брак надрядкового й у рукописній копії в понад 65 формах: переняти (61), маючи (74), немали (89), сумски (176), найбарзи (177), котори (186), пошолъ (7, 132), примуетъ (75), нашли (112) і т. д. Але немає в друкованому, а приходить у рукописному тексті й в таких формах: вийшолъ (34, 111), прійшло (55), війшолъ (63), выйшолъ (74), прійти (75), війшли (76, 78), прійшло (78), вийшла (99, 110, 127), прийму (104), вийшло (110), зійшло (144), війшло (147).

Зате затримується в рукописі початкове и в формах дієслова „имѣти“: імѣет (6), імѣл (46), имѣла (51), имѣетъ (51, 62, 68, 77), имѣлъ (54, 56, 57, 63, 78, 183), имѣли (58, 70), імѣли (83) й початкове о в прислівнику „около“: 41, 64, 144, 176.

У слові „митрополит“ чергується и з е: митрополита (84, 110), митрополию (84, 109), метрополита (84), метрополитъ (95, 108), митрополитомъ (109).

Замість ѣ у друкованому тексті приходить декілька разів ы: дворы (3, 13), отбырали (4), а коло 270 разів и: личба (14), ничего (27, 82, 127), роз'ихалися (46), приобицявши (47), рики (53), пишихъ (58), в Киеви (59), увидомившися (69), вивидуючися (71), подозринии (7), при табори (74), розмири (78), зъгорило (77), помишало (79), осмотривши (81), стрилци (97), мисяца (134, 171), вичистая (163), литех (163), писки (167), мили (168), крипкую (168), себи (169, 195), мисто (169, 170), повидаютъ (170), соби (170, 171, 190, 191), горилку (171), замишанина (172), висповидати (173), зострила (176), дви (176, 177), хорили (179), желизомъ билимъ (179), Палиемъ (181), биднимъ (183), цилости (184), ричи (184), Свичку (189), обидати (191), совитъ (191), Видню (196), мистечкомъ (201), на Днѣпри (203), Сапижини (203), побидою (205), мищане (205) і т. д.

Зате рукописних форм із ѣ зам. и в друкованому тексті приходить усього яких 50: Тройцѣ (10), сотнѣ (16), зѣма (17), своѣхъ (33) і т. д., а з цього 29 в прізвищі Хмельницького: Хмелнѣцкого (3, 6—9, 12) і т. д. Рукописним ѣ заступлене ы в слові: стародавнѣхъ (18).

Рукописне ѣ зам. і маємо в формах: землѣ (23), далнѣе (173), компанѣя (202), а рукописне і зам. ѣ ось у чому: Софіи (27), стацію (29), найскорій (68), далій (167), Палій (184, 185).

Єсть двадцять кілька випадків заміни ѣ рукописним е: сребро (10), Днепра (13, 122, 183, 192), ведомость (21) і т. д., а 12 випадків відворотної заміни: привилѣемъ (6), гдѣ (27) і т. д.

Рідко появляється в рукописі **е** зам. **я**: колодезѣ (33), е зам. **и**: церкве (27), татаре (65), **и** зам. **е**: нѣжинскій (16), цисарскои (109), Собиского (130), християни (131). Форма „третего" друкованого тексту передана в рукописі через „третьего" (50) і „третяго" (58, 77). Зазначити б іще рукописні форми: Каніевского (61, Каневского), везира (138, вейзира), визиръ (145, везиръ).

Щодо **у** з **о**, наперекір друкованому текстові лишається в рукописі **о**: Подъгорья (48), подякованье (49), Самойловича (116), Самойловичемъ (120), Самойловичу (122), полтари (128), хоч друкованим формам із **о** відповідають такі рукописні з **у**: султанами (57), Потуцкий (115).

Закінчення **о** зам. **е** приходить у прислівниках: осторожно (34), конечно (148). Подібно зам. **е** маємо в рукописі **о** (**зо**) в таких формах, як: зойшовшися (73), розойтися (122), зозволилъ (78), але отийшолъ (49, отойшолъ).

Під впливом церковщини приходить у рукописі 45 разів закінчення — **аго** зам. — **ого**, з чого 29 разів „царского" (51 і далі). Під таким самим впливом виникли також рукописні форми **раз** — зам. **роз**: разних (29), разними (37), разными (138), разбил (61), разлучени (170), разойшлися (172), і такі слова, як: работи (4), каждого (71).

До москалізмів треба зарахувати форми з — **ой** зам. — **ій**: которой (16, 20, 63, 82, 140), полской (39), другой (121), гордой (169), оной (193).

У порівнянні з друкованим текстом єсть у рукописному вдевя'теро більше прикладів м'якости **ж**, **ч** і **ш** ніж твердости. У рукописі маємо **о**: зостаючое (7), чого (77), чолнами (94), болшои (102), а **е**: чего (3, 51, 180), человѣка (5), ничего (14, 27, 57, 62, 65, 78, 127), Межибожемъ (48), бунчюкъ (49), вишелъ (53), нѣчего (55, 125, 135), Гадячемъ (58), чемъ (60, 84), запрошеній (74), длячего (82), кошевій (83), четирехъ (88), челомъ (93), кошевимъ (95, 109. 148), чему (101), святѣйшего (108), Самойловичемъ (120), четири (172), жена (174), нашего (190).

Навпаки в порівнянні з друкованим текстом єсть у рукописі форм із твердим **р** коло 30, а з м'яким третина перших: писаровѣ (5), Заднѣпру (29, 68), Заднѣпра (30, 64, 103, 107, 130), Пушкара (52), Пиратину (55), трохъ (58), цара (70, 99, 196, 197), Бранску (82), Бранска (83), заднѣпранскому (121), заратуй (136), Бранскимъ (152), траслася (152), мора (167), непорадокъ (168), порадокъ (168, 171), нарадниxъ (170), государа (177), нарадомъ (198), мору (203). Зате м'яке **р** приходить: мѣряли (3), Куря-

кинъ (82), Тетеря (84, 85), четирехъ (88), прямую (103), господаря (119), чотирехъ (135), скаряннямъ (135).

Однією з характеристичних рис варшавської копії є велика перевага прикладів (58) форм із твердим **ц** над прикладами (5) з м'яким **ц** у порівнянні з друкованим текстом, бо формам із м'яким **ц**: справцями (14), Подгайцяхъ (94), пословиця (95), Камянця (115, 119) можна протиставити такі з твердим **ц**: державцы (5, 12), посланца (6), граница (29), границу (37, 166), свѣтлицу (49), Лохвицу (53, 182, 187), дванадцать (57, 176), двадцать (58, 129, 143), Свидовцомъ (60), мѣсяца (68, 137, 185), запорожцами (73), обетницами (73), Сосница (81), Богородицы (100, 149, 152), улицахъ (124), Жорницахъ (127), Олѣнцахъ (127), тридцать (131, 149), килканадцать (132, 144), посланцами (132), семогонадцать (134), мисяца (134, 171), Рославца (136), чигиринцамъ (139), пятницу (142, 144), Лохвица (150), Камянца (162, 165, 175), гусеница (163), копицу (168), пятнадцать (169), Донца (174), столицу (175, 196), звоница (179), дватцати (184, 198), шанцами (185), Кролевца (194), ксіонженца (195), дойница (198), дватцать (198), тритцать (199, 201). Таких форм із переходом **д** на **т** єсть у рукописі 13.

Форм із **л** удвоє більше (14) в рукописі ніж із **в** (7) в порівнянні з друкованим текстом: Жолтіе (9), жилъ (15), волку (24), позволил (28, 63), потягнулъ (38), пойшолъ (56), поспѣшилъ (69), зозволилъ (74), зграбовалъ (83), згинулъ (89), спалилъ (112), послалъ (118), притяглъ (143), вислалъ (176), опалилъ (185), але: розгромивъ (10), жовнѣрове (20, 24), жовнѣрства (26), отступивъ (85), мусѣвъ (87), потягнувъ (99).

Ще більша перевага **в** (29) над **у** (3) в рукописі в порівнянні з друкованим текстом, отже на сс. 112 (р. 10) і 192 (р. 14), всѣ (9, 19, 63, 68, 74, 79, 148, 166, 168, 192), възявши (22), взялъ (40, 54, 79), всѣхъ (52, 78, 197), вся (63, 73, 134), взяты (81), всю (135, 193), все (135), всей (141, 171), вси (201) в протилежності до **у** на с. 73 (р. 26), узято (63), усѣхъ (115).

Щодо подвоєння приголосних на місці колишніх **ь** і йотованого голосного, маємо в рукописі: 1) один приголосний замість двох у друкованому тексті: робленя (6), наступленю (8), пошлнованя (11), знесеню (12), заятреня (18), спустошеня (18), облеженю (22), обецанямъ (34), уступленю (39), Запороже (67), зъближеню (73), зволеню (74), унываня (74), оружа (74), Запорожа (76, 83, 196), вязеня (107), утрапленю (119), оруже (201); 2) два приголосні зам. одного: знесенню (12, 180), позбиття (13),

облеженню (14, 62), одѣнню (16), обложенню (38), суддею (50), узяття (71), Запорожжу (71), сподѣвання (79), росказаннямъ (105, 117), будованъня (135), переправованъню (137), рушанъню (143), знесенъня (148), збожжу (164), Запорожжа (182), отложення (194); 3) ь + йотований голосний зам. а) одного приголосного: Забожью (28), печатью (39), Уман'я (39, 46), Дрижипол'ю (39), Под'горья (40), наступованья (46), Под'горьямъ (47), смертью (50); б) двох приголосних: жаданья (35), старанья (47), вязенью (47); в) двох приголосних із закінченням — е: жаданье (29), жалованье (36), подякованье (49), наступованье (79), весельемъ (132). Крім того маємо в рукописі форми: росказанія (28, 94, росказання), веселлья (32, веселля), спустошеніе (47, спустошеня), позволеніе (51, позволен'е), ускромление (52, ускромленя), примирие (63, примиря), Запорожя (70, Запорожжа), прошеню (74, прошенію), старaниемъ (110, старанніемъ), камѣня (119, камення), удержанія (135, удержання), постановленю (172, постановленію), нареканемъ (177, нарекан'емъ), прихиленя (182, прихиленія).

При цій нагоді не зашкодить занотувати форми: Заславъя (15), Браславью (28), здоровью (37) поб. лвовляне (116, лвовяне)

Щодо решти форм із подвоєним приголосним, у порівнянні з друкованим текстом маємо в рукописі: а) одно **н** зам. двох: подданихъ (16), иних (25, 60, 77, 98, 102, 112, 172, 198), нимъ (27), іная (75), Винѣцкий (84), иними (94, 176, 203), совершено (122), ком'моныкомъ (142), мурованой (146), иние (175), военимъ (143), короного (199), а далеко частіше б) два **н** зам. одного: подданний (5), заслѣпленны (5), данный (6), незличонними (18), незличонная (20), даванно (22), шанованно (22), ударованно (22), отпущенно (22), инними (35, 175, 205), званнои (53), перебраннои (69), новопоставленнихъ (77), иннихъ (81, 169, 173, 176, 177, 194, 207), насланний (91), подданнимъ (106), посланний (109), зосланнихъ (116), некоронованнимъ (126), розгнѣванній (128), инныхъ (131), названной (132), комон'ныкъ (143), священникъ (169, 170), священника (169, 173), военних (170, 192), новопоставленній (171), военнимъ (174), военними (193), инного (197), военномъ (197), военніе (201), инние (205); в) одно **м** зам. двохъ: комисара (4, 7, 8), комисаромъ (8, 9), комисару (8), комисарахъ (109); г) два **м** зам. одного: коммоника (65), ком'моныкомъ (142); д) одно **м** і **с** зам. подвійного: комисія (95); е) одно **с** зам. двох: коммисіи (95), коммисию (109), коммисія (109), коммисію (150).

У рукописі **ж** зам. **з** у друкованому тексті маємо: жичливи-

ми (4), убожства (5), жичливим (6), запорожскаго (8), Божского (10), запорожского (12), рожною (39), запорожцѣ (55), запорожские (98), запорожскими (106), Збаражский (126), запорожскіе (128, 148, 195), запорожскимъ (140).

У рукописі **ж** зам. **жд** у друкованому тексті приходить: потверженіемъ (89), санжаками (106), рожества (197).

З у рукописі зам. **с** у друкованому тексті приходить на сс. 4, 23, 27, 41, 48, 52, 63, 144, 148, 199; розказал (61, 197), зъкупившися (66), розквасъ (181), розсмотръ (196). **Из** зам. **з** на сс. 8, 23, 24, 26, 50, 95; изъмѣнникомъ (72), извязали (113), излучившися (120). **Зъ** зам. **изъ** на сс. 37 і 53. **Изъ** зам. **исъ** на с. 60, а **исъ** зам. **изъ** на сс. 193 і 195. **Из** зам. **із** на с. 85, а **іс** зам. **з** на с. 122. **С** у рукописі зам. **з** на сс. 8, 24, 25, 55, 64, 89, 90, 99, 100, 106, 127, 130, 183, 196, 200; со (56, 190), совсѣмъ (67, 84), россилаетъ (73), бесчестиемъ (168, 170), случившися (181). **С** зам. **ис**: споткавшися (8), схиляты (82). **С** відпадає: Бозкимъ (135), запорозкій (146), французкого (204). У звʼязку з подібними перемінами можна зазначити такі форми: козацство (19, 20, 60, 61, 73, 94, 97, 99, 144), козацства (20, 25, 26, 55, 80), навіть: козаство (7, 12), козаства (12, 13), счастия (25, щастя), полковницство (78), спищики (90, списчики), несщасливая (108), несчасливого (115), полковницства (122), хоча „небощику“ (50, небожчику).

Г у рукописі відпадає: квалтомъ (103), арматами (166), арматъ (176). У рукописі **г** затримується, а в друкованому тексті відпадає: грабовали (13), зграбовалъ (85), пограбовали (86), где (54, 111), герматъ (193, 200).

Г у рукописі зам. **кг** у друкованому тексті: гвалтом (6), грунтовъ (7), грунтах (29), венгерскимы (47), венгерскомъ (48), венгерского (48), драгунѣю (52), зыгаровихъ (53). **Г** у рукописі зам. **ġ**: венгерского (18), Ġалга (94), срогая (170, 180), венгерской (180). Зам. **г** у друкованому тексті стоїть у рукописі **ġ**: цуġовъ (5) і **кг**: венкгерскимъ (47).

У рукописі затримано **т**: намѣстников (5), дочастного (115) і **д**: сердце (115), сердци (129). У рукописі відпадає **д**: зрадивши (102).

У рукописі **тс** зам **ц**: шляхетскіе (12), шляхе[с]гскимъ (13), шляхетских (20).

У рукописі **ся** зам. **сь**: одержалися (14), откритися (48), а **сь** зам. **ся**: зъехавшись (53), оторватись (54), розорвалась (59), давались (63), поздавались (63), наближилось (66), обернулось

(73), схилитись (76), хотѣлось (80), хотѣлась (80), покълонилась (81), здалась (81), съкупились (181), бавячись (182).

Без **ь** по **л** і **н** виступають рукописні форми: полскимъ (12), Шулжинцехъ (19), зѣнковскій (19), козелская (65), зфолговавши (163), далнѣе (173), килко (206), хоч і навпаки: стрѣл'бою (40), ал'бо (48), будьто (49).

Т зам. **ч** мають у рукописі форми: знатнимъ (6), знатній (13, 100), знатних (16), знатного (89).

Щодо назв місцевостей, маємо в рукописі **а** зам. **о** в формах: переяславскимъ (6), переяславского (6), Переяславле (65). Зам. „Чигирин" маємо в рукописі: Чигринъ (9, 61, 69, 127), Чигрина (48, 56, 59, 69), Чигринѣ (60, 128), чигринского (61), Чигрину (69). Відмінно від м'яких форм у друкованому тексті маємо в рукописному: Корсуну (10), Корсунъ (10, 127), Корсуна (10, 86, 121, 127, 160); Корсуномъ (10), але Гусятиня (34, Гусятина). Замість „Константинова" в друкованому тексті маємо в рукописі: Костантинова (14), Костантиновъ (14), Костантиновѣ (14). **Ло** зам. **ла** маємо в рукописних формах: бѣлогородскую (106), бѣлогородскіе (129, 186), бѣлогородская (177), билогородскою (185). **Ко** зам. **Ка** маємо в рукописі в іменні: Корамбея (54), Корамбей (54).

Ло зам. **ле** приходить у рукописі в іменнику: обложеню (20, 21, 28, 64, 95, 139), обложенню (38). Польський „xiądz" транскрибований із пропущенням **і** в рукописі: ксонзи (11), ѯонзовъ (13), ѯонзомъ (13), а раз: ксензовъ (11, ксендзовъ). Зам. **фт** у друкованому тексті стоїть у рукописному: Метфодій (65), Меѳодій (68, 77), Метѳодия (73).

Рукописне закінчення — **ому** зам. — **омъ** приходить: Чорному (20), царскому (90), а — **омъ** зам. — **ому**: Хмелнѣцкомъ (14), Потоцкомъ (28), московскомъ (172). Рукописне закінчення — **ие**, — **іе** зам. — **іи** приходить: тие (59), виллинскіе (205), а — **ии**, — **іи** зам. — **іе**: волоскии (118), болшии (123), которіи (144), тіи морскіи (193). Замість „querнѣпрянский" у друкованому тексті маємо в рукописі: querнѣпрского (109, 113), querнѣпрскими (120, 130), querнѣпрские (125).

З займенникових форм часто приходить у рукописі „себѣ" зам. „собѣ": 7, 51, 52 (двічі), 65 (чотири рази), 84, 93, 97, 102—104, 109, 113, 122, 128, 168, 169, 194, а двічі „всѣма" зам. „всѣми": 36, 41.

Із форм дієслова такі рукописні відмінні від друкованих:

хоживали (18, — жу —), поосаживали (29, — жо —), вирубили (29, — ба —), подхоживалъ (97 — жо —); далі: вистрачено (13, выт —), визстинали (181, вис —), трвала (67, три —), трвало (77, три —); нарешті а зам. и маємо в рукописі: скончалъ (9), скончати (75), скончалося (113).

Зам. „килка" маємо в рукописі „килко" (58, 142, 170, 183) й аналогічно „килкодесять" (132, 167, 190), хоч і навпаки: килка (5, 144). Зам. „тилко" приходить у рукописі „толко" (25, 30, 52 (двічі), 64, 65, 72, 76, 80 — 82 (двічі), 87, 97, 106, 112, 114), хоч і навпаки: тилко (128). Зам. „опричъ" маємо в рукописі „опрочъ" (52), а зам. „опрочъ": опречъ (88) і опричъ (199), як зам. „поневажъ" стоїть „понеже" (51, 73). Зам. „южъ" маємо в рукописі „ужъ" (9, 10), а зам. „юже" — „уже": 26, 54, 58, 60, 63, 65, 66 (двічі), 67, 72, 73, 75 — 78, 80 (тричі), 81, 83 (двічі), 98, 138.

Дуже часто приходить у рукописі к зам. ку: 7 (двічі), 10, 14, 55, 58, 63, 65, 66 — 68 (по двічі), 69, 73 — 77, 79, 81, 83 (чотири рази), 86, 97, 100, 105 (двічі), 106 (двічі), 110 — 112, 114, 117 (двічі), 123, 126, 136, 137 (тричі), 138, 142, 145 (тричі), 150, 183, 192, а раз „ко" (195).

Зам. „противко" єсть у рукописі „противъ" (69), зам. „през" — „чрезъ" (57, 132), а замість повноголосних форм неповноголосні: чрезъ (26, 53, 100, 118), предъ (56).

Рукописне и зам. а приходить на сс. 3, 59, 73, 80, 90, 109, 112, 117, 118, 129, 142, 172, 187, 200, а навпаки на сс. 22, 82, 101, 102, 119, 185, 190, 204.

У порівнянні з друкованим текстом маємо в рукописі такі церковнослов'янізми: к'то (55, хто), „что" зам. „що" (52, 53, 59 — 63 (тричі), 65, 67, 69, 72, 75 (тричі) — 77, 80, 93), аналогічно „нѣзачто" (96), „что" зам. „же" (52, 54, 55, 178), „чтобы" й „чтоби" зам. „жебы" й „жеби" (51, 52, 54, 171, 172, 195), „между" зам. „межи" (52, 55, 71, 76, 78, 200).

Або в рукописному, або в друкованому тексті переставлено слова: коронного великого (10), вигнало жолнѣровъ (33), былъ здоровья (46), о своихъ войскахъ (48), у радѣ той (49, в той радѣ), былъ на тое (71), По веснѣ заразъ (72), гетманомъ наказнимъ (80), козаки запорожские (98), три золотихъ (179).

Відмінно від друкованого тексту стоїть у рукописі и перед: до (20, р. 13), Могилевъ (38, р. 3), его (46, р. 6), козацкіе (46, р. 11), козаки (57, р. 7), мѣсто (101, р. 4), тулячися (111, р. 6), бурмистровъ (141, р. 14), а „в" перед: Глуховъ (90).

Крім зазначених різниць заходять між текстати варшавської копії й друкованим ще такі відміни, що часто поправляють друкований текст:

			Рукопис:	Надруковано:
с.	4	р. 14	висилаютъ	высилаетъ
„	5	„ 2	козацкого	козацтво
„	„	„ 5	посполитствомъ	посполствомъ
„	„	„ 17	поголовщини, буди	поволовщини, дуди
„	9	„ 6	достали	доставали
„	„	„ 11	презо кулка дний безъ перестани	през килки дній без перестанку
„	10	„ 2	Николай	Миколай
„	„	„ 11	промежку	промежу
„	11	„ 7	помощними	помошниками
„	12	„ 1	послихавши	послишавши
„	13	„ 9	гудниковъ	будниковъ
„	„	„ 12	напоях	на пояхъ
„	„	„ 28	личба. (До филипова посту под Замостямъ зоставалъ).	личба.
„	14	„ 13	трохи	троха
„	„	„ 14	вонпилъ	вонтпилъ
„	„	„ 15	якъ	такъ
„	„	„ 20	нагоняючи	наганяючи
„	15	„ 4	къ Ілвову	ку Львову
„	„	„ 13	было	було
„	„	„ 18	пускали	пускаючи
„	18	„ 15	ту	тутъ
„	19	„ 12	и всѣ	усѣ
„	20	„ 4	людей	люду
„	„	„ 7	послалъ	посилалъ
„	„	„ 8	оставили	зоставали (sic)
„	„	„ 23	уввишли	увойшли
„	21	„ 9	около	вколо
„	„	„ 24	пришло би	пришло (было)
„	„	„ 26	либо	любо
„	24	„ 13	покувля	покуля
„	25	„ 5	Ожеговцѣ	Ожеховцѣ
„	26	„ 5	зосталное	зосталое
„	„	„ 23	заставала	зоставала

				Рукопис:	Надруковано:
с.	27	р.	15	Силвестръ	Силѣвестръ
„	28	„	18	тойже	тоей же
„	29	„	9	сходило	сходили
„	30	„	8	великую кривду	кривду
„	31	„	1	людямъ	людемъ
„	„	„	10	которим	которими
„	32	„	15	Корсунню	Корсуню
„	„	„	21	прошлого	першого
„	34	„	8	шурину	шуриновѣ
„	37	„	19	о милосердіи	о милосердя
„	„	„	23	Смоленскъ	Смоленско
„	38	„	12	одержалъся	одержался
„	40	„	26	королю	королевѣ
„	41	„	12	И такъ	И тамъ
„	„	„	16	козацкіе	купецкіе
„	43	„	15	едномъ	единомъ
„	„	„	21	найшолся	знайшолъся
„	46	„	9	отправлялася	отправовалася
„	„	„	11	медіаторове	медіаторы
„	„	„	20	ущербомъ	ущербкомъ
„	47	„	1	Цариграда	Царигорода
„	„	„	10	Антонія	Антона
„	„	„	21	помочь	помощъ
„	48	„	1	сенаторами	сенаторми
„	„	„	4	цесарской	царской
„	„	„	17	вставалъ	в'сталъ
„	„	„	20	народа	народу
„	„	„	25	заздрость	зайздрость
„	„	„	27	доказати	доказовати
„	49	„	13	до килка	по килка
„	„	„	22	справити	справовати
„	51	„	24	желаетъ	жадаетъ
„	52	„	2	но	але
„	53	„	1	лстивими	лестивими
„	„	„	22	рики	рѣчки
„	„	„	23	мѣстѣ	мѣсцу
„	55	„	3	вигнали	выбили
„	56	„	8	Путивль	Путивля
„	„	„	11	Путивлю	Путивли
„	„	„	15	тисячъ	тисячей

				Рукопис:	Надруковано:
с.	56	р.	27	Бороздни	Борозни
„	57	„	19	потягли	притягли
„	58	„	1	пришедши	пришовши
„	„	„	6	с милю	с тилу
„	„	„	7	зъломалъ	зламалъ
„	„	„	24	приняти быти	быть приняти
„	59	„	3	превиллегиями уже	привилеями южъ
„	„	„	17	протопопи	протопопа
„	61	„	15	Выговского	Выговскому
„	62	„	3	Чарнецкого	Чернецкого
„	„	„	11	петровцю	петровицю
„	„	„	19	Янчарскимъ	Гончарискимъ
„	63	„	10	уступил	уступалъ
„	„	„	19	викупилися	выкуплялися
„	65	„	6	о позволенiи	о позволеннiе
„	„	„	8	оббрали	обрали
„	„	„	28	которие де	которiе
„	66	„	1	зъ собою стривоживши	собою стривоживши
„	„	„	4	По „села“ полишене мiсце на його назву.	
„	68	„	22	Бугушовки	Богушковой
„	69	„	15	съ брега стрелбою	з берега стрилбою
„	70	„	5	пановання	пошанованя
„	„	„	6	яко... меновалось	якъ... наменилося
„	„	„	12	проежаючи	приеждаючи
„	71	„	6	не на ласце	неласце
„	„	„	8	него	оного
„	„	„	12	удовялъ	удавалъ
„	„	„	16	в Батуринѣ спровадилъ и научилъ	въ Батуринъ впровадилъ и наустилъ
„	„	„	17	сердце	сердца
„	„	„	22	ажъ	Аже
„	73	„	11	стяглося	стягалося
„	„	„	25	посполитства	посполства
„	74	„	19	пѣшъ	пѣшо
„	„	„	22	оружи	орюжю
„	75	„	7-8	килка человѣкъ	килка человѣка
„	76	„	4	люблятъ	улюблятъ
„	„	„	14	старшинъ	старшихъ
„	„	„	19	риштунки	ринштунки

				Рукопис:	Надруковано:
с.	77	р.	1	настоновленю (sic)	настановливаню
„	„	„	16	ста человѣкъ	ста человѣка
„	78	„	9	тоейже	тоей
„	79	„	9	пакты	пакта
„	„	„	11	Боришполе	Боришполь
„	„	„	21	зослано... зослано	заслано... заслано
„	80	„	2	Стало войско	Становиско
„	„	„	15	зътягнувшы	затягнувши
„	„	„	18	осажанъ	осаженъ
„	„	„	25	жолнѣровъ	жолнѣрской
„	81	„	17	трудностию	трудностю
„	82	„	4	Карачевомъ	Корачевомъ
„	83	„	2	напотимъ	напотомъ
„	„	„	3	зъ собою стривоживши	собою стривоживши
„	„	„	18	уступалъ	уступилъ
„	84	„	7	Корсуни	Корсуню
„	85	„	1	маетностей	маетности
„	„	„	11	прислали	присилали
„	86	„	6	рази	разій
„	„	„	7	дней	дній
„	„	„	15	войшли	в'вишли
„	„	„	18	ханени	ханскіе
„	87	„	14	з Угребняковъ	зу Гребенниковъ
„	„	„	16	уступити	уступати
„	88	„	1	стрѣлки	стрѣли
„	„	„	20	пригорнулъ	привернулъ
„	89	„	1	року	руку (sic)
„	„	„	7	наказаннимъ	наказнимъ
„	„	„	21	обложено	въ облеженю
„	90	„	13	вново	вновъ
„	91	„	24	пожаковали	пожаковалъ
„	93	„	16	нечлѣгу... були	ночлегу... были
„	95	„	2	приступила	приступала
„	„	„	4	ходячи	ходили
„	97	„	18	Бруховецкого	Бруховецкому
„	98	„	14	пообдирали	побдирали
„	99	„	8	зостаючи	зостаючіе
„	„	„	20	татарами	татарми
„	„	„	24	зъ своимъ	зо всѣмъ
„	101	„	19	родного	рожоного

		Рукопис:	Надруковано:
с. 103 р.	7	поприсягу	присягу
„ „ „	21	на султановъ	султановъ
„ 104 „	4	напервое	на певное
„ 105 „	10	а же	але
„ 106 „	18	ушибли	ушибши
„ 107 „	8	татарами	татарми
„ „ „	9	а	же
„ 108 „	11	мѣсцѣ	мѣсцу
„ 109 „	2	примати	приняти
„ „ „	18	Мѣхайла	Мѣхала
„ „ „	19	поза Днѣпро	по Заднѣпрю
„ 110 „	22	жебъ	жеби
„ 111 „	4	зостаючи	зостаючая
„ „ „	7	Димитрий	Дмитрій
„ 112 „	19	збунтовались	збунтовавшися
„ 113 „	10	скурою	шкурою
„ „ „	21	патриярха	патриярхи
„ 114 „	22	же южъ божій	южъ Бозский
„ 115 „	8	божихъ	божіихъ
„ „ „	13	яко	якъ
„ 116 „	12	козакамъ	козакомъ
„ 118 „	10	Цецору	Цоцору
„ 120 „	4	Димитриевичъ	Дмитріевичъ
„ „ „	9	мѣстечко (sic, мѣстечка) коло	мѣстечки около
„ 121 „	9	ис компанѣю	с компанѣею
„ 122 „	25	двигнулъ	двинулъ
„ 123 „	13	звонпили	звонтпили
„ „ „	21	зосталася	зоставалася
„ „ „	25	равне... противъ бойницѣ	равніе... против бойницъ
„ 124 „	3	вирубали	вирвали
„ „ „	4	фундамента... стѣну (sic)... гноемъ	фундаменту... дѣру... гноіомъ
„ „ „	11	Раковского	Раковской
„ 127 „	14	Браславль	Браславле
„ 129 „	6	изволилися	зезволили
„ „ „	7	зволилися	зезволилися
„ 130 „	3	боярину	бояриновѣ
„ „ „	6	виступила	виступили

			Рукопис:	Надруковано:
с. 131	р.	17	таковую	такую
„ 132	„	1	книжицѣ	книжцѣ
„ 133	„	14	покалѣчало	покалѣчило
„ 134	„	21	близъ	близко
„ 135	„	6	маетностми	маєтностями
„ „	„	25	Божія	божая
„ 136	„	2	остатку	останку
„ „	„	18	доставаючи	доставали
„ 137	„	12	моцно того	того
„ „	„	17	тотъ	той
„ 138	„	5	Нивах	Пивахъ
„ „	„	6	стоялъ	сталъ
„ „	„	23	городам	домомъ
„ 140	„	19	починили	починила
„ 142	„	4	тое	того
„ 143	„	22	еденъ	единъ
„ 144	„	24	боронылася	оборонилася
„ 145	„	4	проважала	спроважала
„ 146	„	4	Мошна	Мошни
„ „	„	15	Четвертинскій	Четвертенскій
„ 147	„	6	не можно... куда	неможна... куди
„ 148	„	7	доконченя	докончання
„ 149	„	23	пренесеніе	перенесеніе
„ 151	„	5	солнца	слонца
„ „	„	13	якъ	яко
„ 152	„	7	Бранскимъ	Брянскомъ
„ „	„	15	вовторныкъ	вовторокъ
„ 163	„	11	у войска	у войску
„ „	„	24	допомогаючи	допомагаючи
„ 164	„	7	дожжов	дожчовъ
„ 166	„	10	Голицинъ	Галѣцинъ
„ „	„	14	приболшало	приболшано
„ 168	„	9	Голицину	Галѣцину
„ 169	„	15	хочайби	хочай
„ „	„	20	поповичемъ	поповичъ
„ 170	„	4	конечного	конского
„ „	„	10	собрание	зобраніе
„ „	„	14	роковній	роковий
„ „	„	15	дней	дний
„ 173	„	13	Яковомъ	Яцкомъ

		Рукопис:	Надруковано:
с. 173	р. 16	отняли	оттяли
„ 176	„ 10	салтанов	солтановъ
„ „	„ 17	Колончаку	Коланчаку
„ „	„ 20	Коланчаку	Каланчаку
„ 177	„ 8	замутилося	замитилося
„ 178	„ 8	веснѣ	весну
„ „	„ 10	Четвертински	Четвертенский
„ 179	„ 3	Днѣпромъ	Днѣстромъ (sic)
„ „	„ 16	москвитяна	москвитина
„ „	„ 27	года	року
„ 180	„ 22	чинить	чинити
„ 182	„ 3	генералной	енералной
„ 183	„ 3	наступаючихъ	наступуючихъ
„ „	„ 14	для	задля
„ 184	„ 11	христианского	християнского
„ 185	„ 18	татаромъ	татарамъ
„ 186	„ 14	великою	високою
„ „	„ 18	все войско	войска
„ 190	10-11	о милосердіи	о милосердие
„ 191	„ 10	велую	великую
„ „	„ 14	Соколнинъ... Циклеръ	Соковникъ... Цыслеръ
„ „	„ 17	юже наготовился	южъ наготовалися
„ 192	„ 12	посланъ	посланий
„ „	„ 13	вапна... Казикерменъ	вапно... Казикермена
„ 193	„ 1	пришолъ	пойшолъ
„ „	„ 4	пишое	пѣшо
„ 193	„ 5	Осланъ	Асланъ
„ „	„ 7	городъ	городокъ
„ „	„ 13	обще	посполу
„ 194	„ 1	божіею	божею
„ „	„ 7	Кролевца	Королевця
„ „	„ 8	зъначніе з курфистромъ ...змешкали	значне з курфѣстромъ ...змешкалъ
„ 195	„ 12	збути	згубыти
„ 196	„ 5	повернулъ	повернули
„ „	„ 14	сентябри	септевріи
„ „	„ 16	меж	межи
„ 197	„ 2	велено ховать	казано ховати
„ „	„ 3-4	у Донъ	ку Дону
„ „	„ 9	поздираючи	позбираючи

Рукопис:		Надруковано:
с. 197 р. 15	иж жонами	из жонами
„ 198 „ 8	сентябра	септеврія
„ 199 „ 3	тритцат год	роков тридцять
„ „ „ 4	честию	честю
„ 200 „ 2	а то	(послѣдовала, же)
„ „ „ 5	поткалися	споткалися
„ „ „ 19	рази... безпечни	развивъ... безпечне
„ 201 „ 8	генералъ	енералъ
„ 202 „ 5	войско	войска
„ „ „ 22	Курландіи	Курляндіи
„ 204 „ 3	одержалися	отдержалися
„ „ „ 5	соизволяли	зез'воляли
„ „ „ 12	служби	службу
„ „ „ 18	козаками	козаки
„ 205 „ 2	его	того
„ „ „ 9	малы	мѣлы
„ „ „ 18	маетностми	маетностями

Щоб не повторюватися, не буду розводитися над тим, як мова варшавської копії неменше покривається з мовою заяви Федора Кандиби, як і друкованого тексту Літопису Самовидця. Уважний читач зверне на це увагу. Та не можу мовчки тут поминути, що й графічні властивості деяких літер у Кандиби знайшли свій відгомін у мові. Мало того, що Кандиба мішає ы й и; приглядаючись його почеркові, запримічуємо, що деколи повстає сумнів, чи в даному місці стоїть ы, чи и. На с. 191 надруковано „Украину", а в рукописній копії маємо „Украинѣ" тільки тому, що в Кандиби ȣ й ѣ мають деколи сливе ідентичний вигляд. Так і на с. 187 маємо „пустошити Украину", а в рукописі „Украинѣ", очевидно, замість „Украину". Подібне зближення почерку к і м у Кандиби вияснює заміну „тамъ" і „такъ" у рукописі й друкованому тексті.

Сучасне франкознавство (1916–1932).

Написав ***Ярослав Гординський.***

Говорити про франкознавство, тобто про студії над Іваном Франком, у значінні шевченкознавства, чи в значінні студій над такими визначними явищами української поезії, як Слово о полку Ігореві, або народні думи, було би ще передчасно. Франкознавство щойно починається й нині ми не багато ще відійшли від того стану, що його зазначують дослідники з нагоди 10-ліття Франкової смерти, коли то П. Филипович згадав хочби трудність „підійти до вивчення Франкової поезії з погляду історично-літературного“[1]), а видавці праці А. Музички про „Шляхи поетичної творчости Івана Франка“[2]) заявили, що ця праця „є одна з перших спроб розпочати Франкознавство, стати одною з перших цеглин його“.

Не значить це, що про Франка писали мало. Навпаки, бо про нього стали писати ще тоді, як він жив. Здається, перша замітка про Франка з'явилася ще 1882 р. — німецький Magazin für die Literatur des In- und Auslandes помістив[3]) заввагу про Франків переклад Ґетевого „Фавста“. І дальші статті про Франка були в чужих мовах: у 1885 р. російська рецензія на „Захара Беркута“ В. Горленка[4]) й польська Яна Ілґовського[5]). Перші

---

[1]) П. Филипович. Шляхи Франкової поезії. Іван Франко. Збірник. За загальною редакцією І. Лакизи, П. Филиповича, П. Кияниці. Київ (1926), ст. 183.

[2]) Одеса, 1927, ст. 3.

[3]) Ч. 43, ст. 589 — гл.: Володимир Дорошенко. Спис творів Івана Франка. Вип. І. У Львові, 1918, ст. 5, ч. 87.

[4]) Кіевская Старина 1885 р., кн. 2, ст. 369—370 (Дорошенко, op. cit., ст. 5, ч. 95).

[5]) Kraj 1885, ч. 18, ст. 19—20 (Дорошенко, l. c.).

українські рецензії надрукувала аж львівська „Зоря“ 1887 р.: Г. Цеглинського з нагоди появи оповідання „Місія“ та збірки „З вершин і низин“ і А. Борковського на оповідання „Домашній промисл“[6]). І з того часу, коли ще до того додамо замітки з приводу публіцистичних Франкових статтей, починаючи від 1885 р.[7]), можемо числити почини франкознавства. До кінця Франкового життя появилося багато статтей, заміток, рецензій, а також і окремих праць про Франка. Та про властиве франкознавство можна говорити щойно тоді, як Франкова праця станула перед нами вповні закінчена — від часу поетової смерти в травні 1916 р. Власне оглядові того франкознавства, за час від 1916 до 1932 р., хочу присвятити цю доповідь. За тих 16 літ призбиралося так багато матеріялу в Франковій справі, що я не був би в силі знайтися в ньому, якби не зичлива поміч нашого відомого бібліографа Володимира Дорошенка, що зібрав приблизно повну бібліографію Франкіянів і дозволив мені користати з неї.

Як згадано, статтей, зв'язаних якнебудь із Франком, маємо справді багато. „Спис творів Івана Франка з додатком статтей про нього і резензій на його писання“, що його видав у двох випусках В. Дорошенко, містить 6.607 чч. самих Франкових творів. Але Дорошенко не числив окремо рецензій і статтей про Франка, що появилися за його життя. А їх буде до 1.000. До того Дорошенкова бібліографія ще не закінчена, бо там вичислена Франкова белетристика до 1913 р., критика й публіцистика до 1916 р., а наука до 1914 р., немає там також Франкових рецензій та дрібних критичних заміток. А все те збільшує Франкіяна до яких 10.000 чч. Коли ж додамо до того біля 2.000 статтей, зв'язаних із Франком, що появилися після його смерти, в 1916—1932 рр., то дістанемо число Франкіянів на яких 12.000 чч. Обмежимося, як сказано, на Франкіяна останніх 16 літ.

Франкова смерть із кінцем травня 1916 р. викликала деякий відгомін у світі. Тоді з'явилося к. 230 статтей про Франка — з того 120 у чужих мовах: найбільше в німецькій мові, далі в російській, польській, чеській, мадярській, французькій, білору-

---

[6]) Зоря 1887 р., ст. 194—5, 241—2 і 323. (Дорошенко, op. cit., ст. 9, ч. 182, 189 і 195).

[7]) Дорошенко, op. cit, ст. 70—71, ч. 1880, 1884 і 1886

ській, хорватській. В українській пресі надруковано тоді яких 90 статтей про Франка. Та найбільше число Франкіянів, бо аж 300, принесло десятиліття Франкової смерти. Далі йдуть роки: 1929 (264 статті) і 1927 (235). Понад 100 статтей мають рр.: 1928 (157), 1930 (148) і 1917 (104) — інші роки не дають навіть і 100 статтей — найменше їх у 1920 р., бо ледви 35 статтей, і в 1919 р. (40) та 1922 р. (44). Так нерівномірно щодо числа статтей представляється сучасне франкознавство.

Щодо якости, то, розуміється, переважають дрібні часописні статті, як: відгуки з приводу роковин смерти, присвяти Франковій пам'яті, вірші на його честь, тощо. Їх є понад 750 — найбільше (141) з приводу 10-ліття смерти в 1926 р.; найменше (18) у 1925 і 1931 рр. Цікаве, як чужа преса поінформована про Франка. Отже від 1916 р. появилося там яких 200 статтей про нього, але з того, як згадано, 120 припадає на сам 1916 р. Решта літ дає: 1928 р. — 23 статті, 1926 р. — 15, 1927 р. — 13, 1932 р. — 13, 1919 р. — 11, інші роки — менше, а 1923 і 1924 рр. ледви по 1. З того бачимо, що зацікавлення Франком поза межами України невелике. Найбільше дала тут німецька преса, далі маємо статті російські й польські, й дещо чеських. Тільки дуже зрідка появляються статті в інших мовах, як білоруська, болгарська, хорватська, французька, мадярська, данська, шведська, еспанська, англійська. Тут почислено й переклади Франкових творів чужими мовами. Усіх їх понад 80, найбільше в російській мові, далі в німецькій, англійській та польській; менше їх у мові французькій та мадярській, ще менше в білоруській, чеській та болгарській, і по одному в мовах італійській, шведській, хорватській та румунській. Із більших Франкових творів згадаю російські переклади його байок, казок і „Мойсея" пера П. Дятлова, англійський „Abu Kassim's Slippers" (Вол. Семенини 1929 р.) , французький „Le petit Myron" (Г. Келлер 1929) і найновіший, із 1931 р., чеський „Horský orel" (Юрія Гаєвського). Так можна сказати, що чужинці мало поінформовані про Франкові твори й хіба за його життя знала його більше передусім польська преса.

Але все вичислене не творить іще справжнього франкознавства, бо його головну основу становлять видання Франкових творів і наукові студії про Франка, його діяльність і творчість. Таких праць маємо, покищо, зовсім небагато. Видання,

що пробує обхопити цілість Франкової творчости, є тільки властиво 1. Далі є ще ціла низка видань поодиноких Франкових писань — числом до 200. Полишаючи на боці менші, дрібніші статті про Франка, не маємо за останніх 16 літ навіть 200 більших праць, що обговорюють Франківські проблеми.

Бібліографію Франкіянів веде далі Володимир Дорошенко, що продовжуючи й доповнюючи давнішу бібліографію М. Павлика, вспів, як згадано, досі видати 2 випуски тієї бібліографії — дальший зібраний матеріял жде на видання. Дорошенкова бібліографія, ведена незвичайно докладно й солідно, дасть монументальну працю, якщо тільки після її закінчення появиться ще особовий та річевий покажчик до неї. Також на Радянській Україні склав Український Науково-Дослідчий Інститут Книгознавства великий бібліографічний покажчик до творчости й діяльности Івана Франка за редакцією К. Довганя, але з того покажчика оголошено, покищо, в 1926 р. тільки дві частині, а саме Франкові „Статті літературні, критика й рецензії" та „Статті публіцистичні й літературно-наукові", разом усього 616 чч. Із замітніших Франкових бібліографій згадаю ще покажчик Виставочно-Консультативного Відділу Всенародньої Бібліотеки України в харківському „Червоному Шляху" в 1926 р. (кн. 5), де вміщено переважно видання з Радянської України від 1917 р. — разом усього 141 чч. Так справа Франкової бібліографії поведена на добрий шлях і тільки побажати б дальшого продовження її. Щоправда, бібліографічних статтей з обсягу франкознавства поза згаданими публікаціями маємо надто мало. Згадаю тут хочби невеличку статтю: Б. М. „Що видано з творів Ів. Франка на Радянській Україні?"[8]) — її автор доходить до висновку: „Як бачимо, найбільше видано Франкових невеличких книжок, що придатні для шкільного вжитку. Значна частина творів Франкових ще невідома (у 1927 р. Я. Г.) населенню Радянської України". Коли загальна Франкова бібліографія подає гарні надії на здійснення, то в поодиноких питаннях франкознавство є в дрібних починах.

Передусім ми ще далекі не то від повного, але й від правдивого образу Франкового життя, хоч маємо кілька життєписів, що обхоплюють або все Франкове життя, або його більші доби.

---

[8]) Плужанин 1926 р., ч. 4—5, ст. 35—36.

Вже з нагоди Франкової смерти появилася в Петрограді книжка С. Єфремова про І. Франка (в другому й третьому виданні в Києві 1919 і 1926 рр.) і в ній подано докладний Франковий життєпис (з такими розділами в 3-ому виданні: І. З-під сільської стріхи на верхів'я творчости. II. Співець боротьби і праці. III. З собою самим на війні. IV. Пролог—не епілог). На цій праці спирається також В. Сімович (В. Верниволя) у гарному вступі до видання Франкових поезій 1922 р. Ці гадки повторяє в головному й П. Кияниця з нагоди 10-ліття Франкової смерти в Збірнику „Книгоспілки" („Життя й діяльність Івана Франка"[9]). Тоді й надрукував А. Музичка статтю про „Життєву путь Ів. Франка".[10]) Крім того є ще більші популярні життєписні нариси, як нпр. два американські (Д. Якимова й М. Цеглинського — оба з 1918 р.), харківський І. Ткаченка (1926), А. Крушельницького про Франкові молоді літа (Львів 1928) й інші менші. З цих праць найповажніше місце займає спроба Музички, розведена ширше в його замітній праці про „Шляхи поетичної творчости Івана Франка" (Одеса 1927), де показано тісний зв'язок тієї творчости з поетовим життям на тлі життя українського народу загалом. Признаючи згори, що дати й події з зовнішнього Франкового життя відомі, пробує Музичка дати образ внутрішнього поетового розвитку та звертає пильну увагу на його середовище, лектуру, політично-суспільну працю й под. Усе те дає цікаві й декуди справді нові висліди, хоч Музичка освітлює Франкову постать дещо однобічно, бо оцінює його діяльність переважно тільки із становища політично-суспільного й партійного діяча. Все ж таки праця Музички це одна з нечисленних спроб заглянути справді глибоко в Франкове життя. До праці Музички підходять хіба багато менші щодо розмірів „Критичні замітки з нагоди 10-ої річниці смерти Івана Франка" п. н. „Великий Каменяр" В. Десняка[11]), де на тлі економічного стану Галичини обговорено Франкове оточення, його громадянську працю, його погляди на матеріялізм, клясову боротьбу, націю, індивідуалізм, капіталізм, робітниче питання й найголовніші риси його творчости. Інші біографи (як н. пр. Кияниця й под.) дають, що-

---

[9]) Ст. 1—42.

[10]) Життя й Революція 1926 р., ч. 5, ст. 70—83.

[11]) Червоний Шлях (харківський) 1926 р., ч. 5—6, ст. 165—204

правда, відомості про зверхнє Франкове життя, але вони не визначаються ані глибиною, ані критичним відношенням до справи (з виїмком Сімовича). Часто ліричний і публіцистичний тон заступає бідність фактичних даних, партійність заступає шлях об'єктивності й видно виразну схильність до леґендарности. Досить буде сказати, що біографи використовують сміло белетристичні писання Франкові, забуваючи деколи на конечну в таких випадках обережність, хоч відомо, що мистецький твір складається у великій частині з уявних понять. Так нпр. сам Франко перестерігав перед тим, щоби його оповідань про василіянську школу не брати за дослівну правду, чи за автобіографію — одначе це не спиняє декого ілюструвати беззастережно тими оповіданнями Франкове життя. Так критична Франкова біографія жде ще на свого дослідника, а покищо важне є оголошення якнайчисленніших документальних знадібків до справжнього пізнання Франкового життя.

Оголошення таких знадібків уже й почалося. Найбільшу заслугу має на тому полі акад. Мих. Возняк, що дав цілу низку праць про Франкове життя. На першому місці згадаю тут „Листування І. Франка і М. Драгоманова", що його видала 1928 р. ВУАН у Києві. На жаль у те видання, ведене без відповідного порозуміння з автором, попало доволі помилок і до того користання з нього утруднює брак покажчика; та не вважаючи на те, воно є першорядним джерелом для пізнання Франка. В тих 347 листах із 1877—1895 рр. знайдемо пребагатий матеріял для Франкового життєпису — цей матеріял досі й не використаний уповні. Крім того видав Возняк: „13 листів Ів. Франка до Ол. Кониського"[12]), дві Франкові автобіографії[13]), 12 листів Івана Франка до Володимира Левицького з 1884—96 рр.[14]), обговорив „Першу любов Івана Франка"[15]) й багато іншого. І не тільки те. Пробуючи розгадати загадкову й повну глибоких таємниць Франкову постать, Возняк узявся до пильного перестудіовання і його поглядів і його оточення. Тут згадаю, що власне ця сторінка Фран-

[12]) Життя й Революція 1927 р., ч. 4, ст. 34—98.

[13]) За сто літ 1927 р., т. І, ст. 166—86.

[14]) Україна (київська) 1927 р., ч. 5, ст. 99—105.

[15]) Календар Україн. Народного Союза на р. 1927, Jersey City, ст. 35—55.

кового життя виходить звичайно у негалицьких дослідників блідо, а то й деколи невірно. Тому особливої ваги набирають такі Вознякові праці, як „Іван Франко в добі радикалізму“[16]). Поза Возняковими працями маємо таких більших статтей дуже мало; одною з найважніших є гарна праця ак. К. Студинського: „Іван Франко і товариші в соціялістичнім процесі 1878 р.“[17]), де з великим знанням галицьких відносин змальовано живо цей епізод у Франковому житті. Додати б, що дещо з Франкової переписки оголосив також Ів. Ткаченко[18]). Більше вже є дрібніших статтей, як нпр. Івана Коссака: „Іван Франко та його брати“[19]), Ігната Житецького „Одруження Івана Франка“[20]) та ін. Є й такі замітки, як Ів. Негребецького: „До родоводу Ів. Франка“[21]), або Мих. Мочульського: „Одно видіння Івана Франка“[22]). Дуже важний матеріял для Франкового життєпису дають також спомини про нього. Їх подали вже численні Франкові знайомі, як М. Коцюбинський, В. Щурат, Б. Лепкий, М. Могилянський, Н. Романович-Ткаченко, Ігн. Дашинський, Є. Чикаленко, А. Ніковський, Ів. Лизанівський, Ян Каспровіч і ін. — загалом є їх до 60. Всі ті спомини дають якісь цікаві причинки до пізнання Франка та його діяльности — але найглибші спомини оголосили: акад. Михайло Грушевський і Михайло Мочульський. Грушевський, присвячуючи свої згадки „Апостолові праці“[23]), змалював теплими й живими красками постать Франка як визначного вченого в 1894—1908 рр., передусім як свого найкращого співробітника в Науковому Товаристві ім. Шевченка. Та найобширніші й найбагатші на факти спомини дав Мочульський п. н. „З останніх десятиліть життя Франка 1896—1916 р.“[24]) — вони й творять дуже важне джерело для пізнання Франка за тих 20 літ. Увесь цей життєписний матеріял дозволяє вже нині на від-

[16]) Україна 1926 р., ч. 6, ст. 115—163.

[17]) Там саме, ст. 56—114.

[18]) Нпр. з Оленою Пчілкою — в Літературному Архіві 1930 р., ч. III, ст. 285—312.

[19]) Там саме, ст. 164—169.

[20]) Там саме, ст. 172—75.

[21]) Літер. Наук. Вістник 1926 р., ч. 7—8, ст. 232—34.

[22]) Україна 1930 р., кн. 39, ст. 97—104.

[23]) Україна 1926 р., ч. 6, ст. 3—20.

[24]) За сто літ 1928 р., т. III, ст. 226—284

творення критичного Франкового життепису бодай у деяких добах його життя, а тоді виявиться, що треба там іще доповнити (вкажу нпр. на шкільні Франкові літа, на 70-ті й 80-ті рр....).

Із видань Франкових писань займають щодо розмірів перше місце „Твори", надруковані у виданні харківського „Руху" в 1924—29 рр. До друку виготовував їх Ів. Лизанівський, а загальну редакцію перевів С. Пилипенко. Вони обіймають 29 (чи властиво 32) томи малої 8⁰ — кожний том від 155 до 670 сторінок (разом до 9.000 сторінок!). Такого великого видання Франкових творів досі ще не було й тут перший раз являється Франко в такій численности своїх писань. Розуміється, видавництво не є й дешеве — всі томи коштують понад 22 $. Поміщено тут усі відомі Франкові оповідання (числом 93), повісті (числом 8), драматичні твори, поезії, поеми, дитячі твори, з чужих літератур, розвідки: „Із секретів поетичної творчости", „Молода Україна" й літературно-критичні статті, „Нарис історії української літератури", вибір публіцистичних статтей, а з літературної спадщини: прозу й вірші та невідому повість „Лель і Полель". Як бачимо, це ще далеко неповна літературна творчість Івана Франка. Тексти видано без вступних заввваг і тільки на кінці додано нечисленні уваги, а під текстом пояснення деяких висловів. Одна повість „Лель і Полель" має вступну статтю Возняка. Це видання має ту безперечну заслугу, що перший раз піднялося важкої праці позбирати найзамітніші Франкові писання, часто вже недоступні ширшій громаді в старих виданнях, або порозкидані по різних часописах. Але з критичного боку має воно поважні вади. Передусім у ньому змодернізовано правопис так, що він не передає справжньої Франкової мови, й тому, хто хоче студіювати Франкову мову, мусить сягнути таки до старих видань Франкових творів, що вийшли ще за його життя, або до його рукописів. Ті зміни даються прикро відчути найбільше у віршованих творах, де наслідком того деколи рим, а то навіть і ритміка стає незрозуміла. До того пояснення під текстом (нпр. німецьких слів) є деколи помилкові. Та найгірше те, що Франковий текст змінено декуди довільно. Тому признаючи велику вагу того видання, ми все таки не можемо його назвати критичним — у ньому текст непевний. Видання „Руху" повторено ще 6 разів — з того два рази при допомозі „Книгоспілки"

— раз у більшому виданні з додатком деяких статтей про Франкову творчість.

Вже з того огляду видань Франкових творів видно, що текстологічні студії над Франковими писаннями є ще в дуже слабих починах. Найважніші тут уваги до видань різних його творів, оскільки такі замітки згадують про рукописні тексти. Менше згадують такі замітки про різниці від перводруків, виданих за Франкового життя, хоч ті перводруки виходили під оком самого Франка. Полишаючи на боці такі слабі праці, як Л. Білецького про текст Франкового „Мойсея", згадаю ще цінні спроби текстових реконструкцій у М. Возняка.

Тим самим і Франкова мова полишається ще непрослідження. В загальних замітках підкреслено модернізацію Франкової мови від 90-их рр. XIX ст., а з окремих праць на цю тему згадаю невелику замітку Д. Т. „Про мову Ів. Франка"[25]) і більшу статтю Ст. Смаль-Стоцького: „Франко і українська літературна мова"[26]) та замітки М. Сумцова в його „Начерку української літературної мови"[27]). Стоцький доходить до гадки, що „наша теперішня літературна мова, се мова Франка", але ця мова „дуже жива, не закована в ніякі пута". Але про Франкову мову можна буде говорити докладніше аж тоді, коли збереться більше фактичного матеріялу передусім із перводруків та рукописів.

Ясна річ, що серед таких обставин годі думати про докладний і всебічний образ загальної діяльности Івана Франка. І такого образу ми не маємо й, здається, не скоро будемо його мати. Щоправда, І. Свєнціцький пробував ще в 1916 р. в „Украинской Жизни" схарактеризувати загально Франкову діяльність, але його гарна стаття невелика; ширше задумав таку загальну характеристику також 1916 р. С. Єфремов (поширюючи свої погляди з 1913 р.) та визнаючи Франка співцем „боротьби та контрастів", „чи боротьби та праці", хоч це спроба більше публіцистично-популярна, ніж строго наукова; популярний, хоч добрий, є й огляд В. Сімовича в передмові до збірки „З вершин і низин" (1922). Інші дають тільки огляди деяких ділянок Франкової діяльности. Найкраще й найповніше обговорена

---

[25]) До світла, 1926 р., ст. 5—6.

[26]) Літ. Наук. Вістник 1926 р., кн. 6, ст. 131—142.

[27]) Харків, 1918 р., ст. 38—40.

Франкова віршована поезія та публіцистика в зв'язку з суспільно-політичними поглядами Франковими. Менше є праць з інших ділянок Франкової творчости, як ось про його наукові праці, етнографічні студії, драматичну творчість, прозу і переклади. Із тих праць перше місце щодо ширини поглядів і дослідних вислідів належиться студіям Музички, Зерова й Филиповича про Франкову поезію та загальним оглядам Франкової творчости в підручнику історії української літератури Дорошкевича. Ці праці приносять справді багато нового в оцінці Франкової віршованої та прозової поезії.

З великою ерудицією вмів Музичка вияснити передусім Франкову творчість до 90-их рр. XIX ст., показуючи її зв'язки не тільки з поетовим життям та його суспільно-політичним оточенням, але й з його лектурою найбільше німецьких писань про суспільне й робітниче питання (нпр. розвідка Лянґе й програма Генрі Джорджа та Франкові бориславські й інші оповідання й повісті). Филипович у глибоко подуманій праці про „Шляхи Франкової поезії“ обговорює: ступінь ориґінальности у ранніх Франкових поезіях та свідоме відхилення в них від народньої поезії й від Шевченківського стилю, ранні історичні баляди, аґітаційно-громадянську поезію, джерела Франкового реалізму й його сатири, мотив відносин поета і суспільности, суб'єктивну поезію „Зів'ялого листя“ та вплив початкової недуги на цю збірку, прояви індивідуалізму в „Моєму Ізмарагді“, спроби відійти від філософічного містицизму в збірці „З днів журби“ та мотив сили творчого духа в „Semper tiro“ й „Мойсею“. Одначе праці Музички й Филиповича властиво спиняються на 90-их рр XIX ст., від того часу трактують вони Франкову поезію поверховно й не все вірно. Зеров змалював коротко Франка в світлі критики й подав самостійну інтерпретацію його поетичної постаті, спиняючися також на характеристиці Франкової поетичної форми. Дуже цінний огляд Франкової оповідної, повістевої й віршованої творчости помістив у своїх підручниках історії української літератури О. Дорошкевич. Він не тільки аналізує визначніші Франкові твори щодо зісту й ідеології, але й вказує на їх мистецьку будову й мистецькі засоби та визначує Франкові немаловажне місце в европейській літературі. Але й Дорошкевич, що своєю ясною методою визначається особливо між усіма дослідниками, зупиняється переважно на ранній Фран-

ковій творчості й не обхоплює цілости Франкового письменницького дорібку. З інших праць згадаю ще більшу розвідку П. Кудрявцева: „Єврейство, євреї та єврейська справа в творах Івана Франка“[28]), де сказано між іншими: „Мені навіть важко пригадати ще кого-небудь з українських письменників, хто в своїх творах приділяв-би так багато уваги Євреям, як то ми бачимо в творах Франкових“. Праця Кудрявцева, написана з основним знанням і великою ерудицією, є справді цінною студією з Франкової творчости.

Дуже мало праць присвячено поодиноким питанням Франкової віршованої творчости — їх усього 6. Найвизначніші праці дали В. Щурат і П. Филипович. Щурат показує в цікавому світлі Франкову поему про Івана Вишенського, — він ставить її в генетичний зв'язок із німецькою поемою К. Ф. Маєра, а другу поему „Панські жарти“ виводить із тодішніх спеціяльних галицьких відносин та піддає критиці її історичний підклад. Додам, що Щурат готовить велику працю про основи Франкової творчости й тільки треба жалувати, що ця праця не побачила досі світа — бодай частинами. Филипович написав про „Генезу Франкової легенди „Смерть Каїна“ (1924) і подав тут гадки про відношення Франкової поеми до Байрона, Фльобера й Данте, далі про апокрифічне джерело поеми та намагався схарктеризувати її ідеологію. З інших заміток про Франкові поезії згадаю: завваги про поему „Мойсей“ (М. Гордієвського), про деякі тюремні сонети (А. Кримського) й деякі притчі (Л. Луцева) та про староукраїнські джерела Франкових поетичних мотивів (Д. Козія).

Щодо суспільно-політичних Франкових поглядів, то недавно (1932) надрукувало видавництво „Рух“ про те більшу окрему працю, як збірну студію К. та А. Березинських. Праця складена з витягів із Франкових писань, важніших праць про нього та з відповідних джерел. Найліпше уявлення про ту працю дасть перегляд її 20 розділів: Суспільні взаємини в Галичині в останній чверті XIX і на початку XX стол. З університету до в'язниці. Франко з робітниками. На поліційному налигачі. Погляди Франка — соціяліста на історичний процес. Франко атеїст.

---

[28]) З б і р н и к праць єврейської Істор.-археогр. Комісії ВУАН II, 1929 ст. 1—81.

Соціялістичний світогляд Франка. Відірвання Франка від міста й робітничого життя. Кілька уваг щодо світогляду Франка. Від соціялістичної робітничої партії до буржуазно-демократичної. Вплив буржуазної ідеології на національні погляди. Франко-ідеолог радикальної партії. Конфлікт з буржуазним оточенням. Критика Марксизму від Франка. Франко з націонал-демократами. Між матеріялізмом та ідеалізмом. Під впливом буржуазної соціології. За етичний соціялізм. Історична роля Івана Франка. Праця Березинських спирається на багатому матеріялі, зібраному сумлінно, але має дещо однобічний і навіть партійний характер, як це показують хочби вичислені наголовки розділів. Багато місця присвятили дослідники відношенню Франка до соціялізму. Виясняє цю справу вже акад. М. Грушевський у своїй праці „З починів українського соціялістичного руху" (1922), далі М. Возняк („Франкова популяризація соціялістичної програми з 1881 р.", розділ Марксового „Капіталу" у Франковому перекладі, про Енґельса у Франковому перекладі й ін.), а Андр. Річицький називає Франка просто „Каменярем соціялізму".

З інших дослідів над Франковою публіцистикою є важні матеріяли М. Возняка („До початків співробітництва Франка в „Зорі", про Франкові журнальні пляни в 1884—86 рр., до його публіцистичної діяльности в 1879—83 рр., про „Громадський Друг"), замітки Мих. Драй-Хмари про Франкову полеміку з Лесею Українкою в 90-их рр. XIX ст., стаття О. Грушевського „Драгоманов і галицька молодь 1870-их рр."[29]) й ін. Але публіцистична діяльність І. Франка така широка, що її вияснення й докладне обхоплення вимагатиме ще численних і трудних дослідів. Все таки Франкова публіцистика 80-их рр. XIX ст. стоїть перед нами вже доволі ясно.

Наукову працю І. Франка обговорює в своїх споминах окрім М. Грушевського ще й М. Мочульський, що кладуть головну вагу на провідні ідеї й мету Франкових наукових праць. Є й дві окремі розвідки про Франка як ученого — вони доповняють старшу працю з того поля проф. Ол. Колесси. Д. Багалій у статті „Іван Франко, яко науковий діяч"[30]) переглядає теми,

---

[29]) Україна 1926 р., ч. 6, ст. 44—55.

[30]) Там саме, ст. 21—42.

що на них спинявся Франковий науковий інтерес: загальний образ української літератури, старе українське письменство, старий український театр, студії над народніми піснями й над усною словесністю та вкінці нова українська література. Розглянувши ближче ті Франкові студії, доходить Багалій до висновку про їх високий рівень та вартість. Інший дослідник, І. Айзеншток, оцінює Франка як історика письменства[31]). Він вказує на те, що від 90-их рр. XIX ст. Франко звертається рішуче до наукової роботи, а далі обговорює методи Франкового опрацювання історії літератури, його досліди над народніми піснями, літературну критику в естетично-психологічному дусі, теми його наукових студій, ерудицію, його помилки й голоси противників. Розуміється, обі ті праці разом із деякими меншими (нпр. Я. Гординського про Франкову наукову працю в 1911—13 рр., К. Довганя про Франкові літературно-критичні погляди в 1890—1900 рр.) не можуть дати певного і докладного образу Франкової наукової діяльности, що ще жде на свого дослідника й критика. Спеціяльно присвячено ще деякі праці Франковим етнографічним студіям (О. Грушевський, М. Возняк).

Поза невеликими замітками про Франкову драматичну творчість (Я. Мамонтов, К. Довгань, М. Возняк) та про його переклади (М. М. Семенів, О. Бургардт, Я. Гординський) більше зацікавлення викликала ще Франкова проза.

Відповідно до характеру дослідів над Франком загалом звернула увагу дослідників Франкова рання мистецька проза до кінця 80-их рр. Маємо тут кілька глибших, хоч невеликих, праць — щоправда, дуже небагато. Гарно методично опрацьований огляд Є. Ненадкевича „До стилю Франкової новелі 70—80 років“ (у збірці „Про оповідання Івана Франка“, вид. „Рух“) та „Із студій над стилем Франкової й Стефаникової новели“[32]). Тут схарактеризовано ранню Франкову новелю в тематиці (селянські, дитячі й робітничі мотиви), далі композицію, жанр, пейзаж і літературний портрет — усе те показує нам Франка як суворого натураліста. Із спеціяльних питань Франкової прози найбільше зацікавлення викликали його робітничі оповідання й повісті. Найглибше увійшов тут у Франкову творчість Олексій

[31]) Червоний Шлях 1926 р., ч. 5—6, ст. 205—217.

[32]) Записки Волинського ІНО, 1927 р., т. II, ст. 81—109.

Полторацький у своїх замітках про „Соціологію тропів Франка". („Цикль оповідань про хижаків")[33]), де автор розглядає поетичні образи в повісті „Boa constrictor" — спеціяльно центральний образ хижака-удава, виводячи його від попередніх Франкових оповідань. У вступних словах до повістей „Boa constrictor" та „Борислав сміється" (А. Крушельницький, О. Дорошкевич і ін.) оповідається звичайно про сучасні тим повістям економічні відносини в Галичині й Франкові спроби розв'язати робітниче питання та про генезу на тому тлі тих повістей. Докладнішу студію про „Борислав сміється" дав Дорошкевич, що обговорює тут крім того літературні впливи на Франка (Чернишевський і російське письменство, Золя, польська реалістична повість, Шпільгаґен), а далі з'ясовує композицію, мистецькі образи й ідейну вагу повісти. Робітничим повістям та оповіданням Івана Франка присвячені ще й інші праці, як ось: Л. Смілянського „Робітництво в українській літературі. І. Нечуй-Левицький та І. Франко" (1930), О. Панасюк „До творчої методи Івана Франка в повістях з робітничої тематики"[34]) та М. Степняка про вплив Б. Пруса на генезу повісти „Boa constrictor"[35]). Менше опрацьовані інші Франкові прозові твори. „Про тюремні оповідання І. Франка" написав замітну розвідку М. Степняк, виказуючи на них Франків натуралізм передусім у розгортанні сюжету та в утворенні літературних характерів. Повість „Перехресні стежки" видав (1929) із вступним словом Петро Волинський, доказуючи, що герой повісти Рафалович є яскравим виразником нових Франкових поглядів на суспільне життя, що повстали у поета від 1899 р. Так назагал бачимо, що Франкова проза опрацьована дуже уривково.

Вже у вичислених працях про Франкову поезію й прозу порушено неодне питання з Франкової стилістики й поетики. Зокрема відзначу ще праці про Франків сонет у Василя Чаплі „Сонет в українській літературі"[36]) та М. Зерова про Франкову байку й притчу (1931). Додам ще завваги І. Очинського про „Естетичний світогляд у Івана Франка"[37]). Назагал на полі Фран-

---

[33]) Життя й Революція, 1927 р., VI, ст. 367—376.

[34]) Життя й Революція, 1932 р., ч. 2—3, ст. 87—93.

[35]) Червоний Шлях, 1929 р., ч. 1, ст. 174—186.

[36]) Харків—Одеса 1930 р., ст. 81—88.

[37]) Прапор Марксизму 1929 р., ч. 5, ст. 56—74.

кової стилістики й поетики зроблено ще так мало, що ми нині не можемо з'ясувати собі Франкового ступня поетичної творчости. Інші ділянки франкознавства не виказують навіть і таких починів. Так нпр. не знаємо майже нічого про популярність Франкових творів на Україні (є тільки принагідні згадки про те). Дуже цікаві замітки про „Франкові твори в сучасній радянській школі“ подав А. Шевчук[38]), де розказано й про те, як діти сприймають Франкові твори. Маємо й такі праці, як Євг. Ненадкевича „Франко й проблема читачівства“[39]). А втім це важне питання ще зовсім не опрацьоване. Завважу, що зразу (від 1916 р.) здобувають собі читачів передусім Франкові діточі казки й байки — їх і видають звичайно з ілюстраціями, а далі більше зацікавлення викликають Франкові оповідання, найбільше робітничі.

Ще гірше стоїть справа з відостями про Франка в чужих літературах. Тут, скільки мені відомо, є тільки дві статті: І. Борщака про Франка у Франції (1927) та праця І. Брика „Ivan Franko. Lístek z dějín ukrajinsko-české vzájemnosti“ (1926). Далі згадаю ще коротку, але змістовну замітку Я. Полферова про Франка в музиці[40]), де показано, що Франко, що майже не знає інтимної лірики, дається музикантові дуже трудно й тому він у музиці ніяк не відбитий, хоч епічна міць і героїчна лірика є вдячним полем для музики[40]).

Так представляється сучасне франкознавство. Характеристичною його прикметою є дуже нерівномірне темпо й повна випадковість праць про Франка. Вже це свідчить, що франкознавство є ще зовсім незорганізоване й його ведеться безпляново. Наслідком того виступає велика нерівномірність посунена так далеко, що Франкіяна обертаються залюбки довкола кількох тем, полишаючи все інше майже на боці. Відси походить, що насвітлення Франкової постаті є доволі однобічне. При такому стані франкознавства ми ніяк не можемо думати про вірне, не кажучи вже про докладне охоплення всієї складної постаті поетової.

---

[38]) Радянська Освіта 1926 р., ч. 9, ст. 1—10.

[39]) Записки Волинського ІНО, 1926 р., ст. 117—135.

[40]) Червоний Шлях, 1926 р., кн. 5—6, ст. 230—234.

[41]) Це сказано про 1926 р. — нині справа змінилася хочби з уваги на композиції С. Людкевича, що вмів підхопити власне героїчні моменти у Франковій ліриці.

Віл'єм Шекспір — республіканець?

Написав ВОЛОДИМИР БЕЗУШКО.

ЛІТЕРАТУРА:

The Works of William Shakespeare, ed. by William George Clark and William Aldis Wright. The Globe Edition, London, 1928; Shakespeares Werke, herausgegeben von Prof. Delius; Shakespeare's Plays and Poems, by Rev. W. Harness; A Plea for the Liberty of Interpreting, by Lascelles Abercrombie (Annual Shakespeare Lecture of the British Academy 1930); John Bailey, Shakespeare, London, 1929; Prof. A. Brandl, Shakespeare; Roman Dyboski, William Shakespeare, Kraków, 1927; Chamber's English History; Bishop Creighton, The Age of Elizabeth; Prof. Edward Dowden, Introduction to Shakespeare; Prof. Dr. A. Eichler, Shakespeares Begriff des Gentleman (Germ.-Roman Monatschrift, IX Jahrgang, Heft 11, Nov/Dez. 1921); John Richard Green, A Short History of the English People, 2 vol., London, 1929; Frederic Harrison, Oliver Cromwell; W. C. Hazlitt, Shakespeare's Library, в двох частях, Лондон, 1875; Wolfgang Keller, Shakespeare und sein König (Jahrbuch der deutschen Shakespeare Gesellschatf, 54 Jahrgang, 1918; Gustav Mai-Rodegg, Hamlet Endeckungen eines Schauspielers; Moulton, Shakespeare as a Dramatic Artist; Raleigh, Shakespeare; Cyril Ransome, Short Studies of Shakespeare's Plots; George Sainsbury, A History of Elizabethan Literature; Prof. Levin L. Schüking, Die Charakterprobleme bei Shakespeare, Leipzig, 1919; Janet Spens, Elizabethan Drama; Alfred Steinitzer, Shakespeares Königsdramen; J. Dover Wilson, The Elizabethan Shakespeare, London, 1929; Prof. Wolff, Shakespeare.

Оця праця була в своїй основі готова ще в році 1925 і признана докторською п. з. „Королі в творах Шекспіра“ в ґрацькім університеті. Такою признано її й при нострифікації в краківськім університеті в р. 1928. Автор переклав цю працю на українську мову і доповнив літом 1930 р.

Автор радо складає на оцьому місці щиру подяку свому знаменитому вчителеві Др. Альбертові Айхлерові, проф. англійської філології в ґрацькім університеті за випозичення потрібної літератури і за подиву гідну готовість уділити всяких інформацій в його студіях.

Філологічна секція Н. Т. Ш. дякує професорові краківського університету др. Романові Дибоскому за оцінку цієї праці.

Шекспір, людина бурливих почувань, звичайно як творець замкнув лише частинку своїх почувань і думок у своїх творах, тому що всякий твір накладає на творця конечність обмежитися. А всетаки він залишив нам таку різнородню низку постатей, якої не дав ніхто ані перед ним, ані по нім. Про Гамлета,[1]) короля Ліра, Фолстефа пишеться так, начеб то були історичні постаті. Шекспір провадить нас безоднями одчаю, як і через найдивовижніші нісенітниці. Він виявив життя таке, яке воно є в своїх представниках. Він знав, що вільна людина не думає про ніщо так мало, як про смерть і свою мудрість проявляє в роздумуванню над життям, а не над смертю. І тому життя цікавило його. Клич, що він його кинув людині: Be ready—Будь готов, це клич високоморальний. Його земляк, оживлений такою ідеєю, міг іти в найдальші краї, зазнавати найнебезпечніших пригод, міг іти до підбою світа; міг вже в тих часах приступати до організації великанської, заморської держави, що нині дивує цілий світ своєю ініціятивою, своїм матеріяльним багатством, своїми можливостями. Найвільніший з поетів найбільш свободолюбного народу залишив у заповіті свому народові, як і цілому людству: Be free — Будь вільний. Як людина, що так полюбила волю, зобразив він також із такою самою свободою постаті, яким далі приглянемося. А робив це він у добі „святого права королів“, у слабих лише початках парляментаризму. Це приклад, якого історія літератури в такій величі не знає.

1. СУЧАСНІ КОРОЛІ.

Шекспірова творчість припадає на панування королеви Єлисавети і Якова І. Держава з пятьма мільйонами населення стала за Єлисавети европейською потугою. Єлисавета, з якої іменем зв'язано погром Великої Армади, а з ним упадок першенства Еспанії в світовій політиці, довела англійський нарід до національної й політичної єдности. При небезпеці, що гро-

---

[1]) Автор залишає таку вимову, бо вона має у нас за собою традицію, подібно як клюб, замість кляб, парлямент, зам. палімінт, фольклор зам. фовкльор. Слова, які ані такої традиції, ані такого поширення не мають, повинні ми писати згідно з найновішими вимогами англійської вимови.

зила з боку Еспанії, всі відчували конечність оборони. Королева сама дала приклад особистої хоробрости, перебуваючи при армії в полі. Коли звернено їй увагу на можливість атентату з боку католиків, дала таку горду відповідь: „Хай тирани бояться; я завсіди так поводилася, що, Бог свідком, числила передусім на вірність і любов підданих, бачучи в них найбільшу силу й охорону; тому, як видите, я між вами, рішена в найтяжчих боях жити, або вмерти з вами. А вже ж що в мене лише слабе тіло жінки, але за те серце в мене королеви і то королеви Англії" (Крейтен, ст. 179). — Завдяки знаменитій системі розвідної служби — її секретар Волсінгем мав на кожнім європейськім дворі довіреного Англії — вона була обізнана з кожною важнішою подією заграниці. В безпощадних засудах на смерть князя Норфека, королеви Марії і ґрафа Есекса добачують нащадки ту саму безоглядність, з якою вона виконувала владу. В преважнім питанні доби, а саме питанні становиска церкви в державі, була цієї думки, що добро церкви треба підпорядкувати добру держави. — Її двір[1]) став осередком національного життя. Англійський нарід вбачав у ній защитника своїх прав супроти папи і його союзників, як також перед самоволею можновладців у краю. Щоби удержати особисті зносини з усіма дільницями держави, згромадила вона на своїм дворі квіт молоді англійської аристократії, з-поміж якої одні могли вчитися у неї політичного мистецтва, інші набиратися знання у вченого Ескема, а ще інші йти в сліди знаменитих мандрівників: Волтера Ролі та Дрейка. У взаєминах із сусідами придержувалася національного егоїзму.

В краю, в якім панувала згідно з волею його заступників: „бажаючи послуху з любови, а не з примусу", вміла плекати духа радости, краси, блеску й величности. Вже з самої суворости, з якою пізніше виступили проти театру, можемо представити собі поширення між народом найрізнородніших п'єс за її панування. Згадати б тут: Christmas, New Year's Day, Twelfth Night, Plough Monday, Candlemas, Shrove Tuesday, Easter, May Day (Крейтен, ст. 198). До того долучуються ще вистави „невеликої кількости знаних і сотки забутих[2]) драматургів" (Дж. Сейнтсбері, ст. 451).

---

[1]) „Еріх Marcks навіть називає двір Єлисавети найбільшим і найгордішим між усіма дворами ренесансу" (Май-Родеґ, ст. 31).

[2]) Це, що ми не знаємо імен авторів багатьох драм, пояснює Шюкінґ (ст. 8) меншою амбіцією авторів, ніж у наших часах.

Її час був саме такий, що впливав корисно на повстання і розвиток великої драми. Це була незвичайно оживлена доба. Дух горожан, що колись захоплювався далеким і незвичайним у хрестоносних походах, проявився за її часів у морських мандрівках по очайдушних шляхах і в колонізації. Добробут цілого краю ріс, а через це бажання життєвих радостей ставало щораз більше. Її сучасник знав трагічне і веселе та дивачне, добро і зло. З гордістю дивився він вже з виступом Шекспіра на минуле і його фантазія вимагала живого зображення славних діл минулих.

Зацікавлення долею людини вибилося понад усі справи. Марльов висказав свій безмежний подив для людини. Для нього: „Небо не є і на половину таке гарне, як ти, або хто інший, що дихає на землі“ („Heaven is not half so fair as thou or any man that breathes on earth“. „Faust“). Люди знали найбурливіші почування. У них, як говорить Дейн'єл, любов могла мертвих воскресити: „Now if thou (love) would'st when all have given him over, From death to life might'st him yet recover“ („Love and Death“)[1]).

Поезія плила так природно і свіжо, як джерельна струя. Вона осягнула невидані доси вершини в Спенсері, Марльові, щоб у драмі знайти найбільш гармонійний і найбільш людський вираз у Шекспірі. Гамлет (Kyd, Spanish Tragedy), Ришард III (Marlowe, Tamburlaine), Шайлек (Marlowe, Edward II) вже були відомі в основі, одначе їх знаємо передусім із Шекспіра, бо він знайшов для них найвідповіднішу форму виразу.

З особистих відносин Шекспіра до Єлисавети знаємо стільки, що він, збільшуючи її радість, мав написати на її бажання:„ Веселі Вінзерки“. Він згадує про неї в „Сні літньої ночі“ і в „Генриху IV“. В „Сні літньої ночі“ вказує він на любу вестальку, що царює на Заході (Келер, ст. XVI). Місце з „Генриха IV“, що відноситься до Єлисавети, звучить так: „My tongue is weary; when my legs are too, I will bid you good night: and so kneel down before you; but, indeed, to pray for the queen“ (Друга часть „Генриха IV“, Епілог). В десять літ після її смерти назвав поет Єлисавету[2]) в „Генриху VIII“ володаркою, що вкриє Англію славою й добуде для неї

---

[1]) „А тепер, якщо б ти захотіла, тоді, коли всі стратили надію, могла б його із смерти вернути життю“. („Любов і Смерть“).

[2]) Годі зрозуміти, на якій основі Келлер (ст. XVI) називає її жінкою без більшої освіти. Її політичні й культурні успіхи зовсім не вказують на пересічну жінку.

поважання. Аж там знайшов він слова похвали для її реформації церкви: „God shall te truly known" („H. VIII", V, 5 (37)[1]).

Наслідника Єлисавети Якова I назвав Дісрейлі: „найздібнішим мужем свого часу; він був мудрцем — цитує Ренсем на ст. 245. з Disraeli, Calamities of Authors, vol. II — і незвичайно метким суперником". Здібностей годі йому відмовити, в дійсності з нього був більш теоретик, ніж практик. Ґрін пише так про нього (Том II. ст. 448): „Але його бистрість ума і вченість тільки передали його нам, говорячи словами Генриха IV, як наймудрішого дурня в християнстві".

Він прийшов до Англії, як надія пуритан, щоб саме найбільше переговорювати з католиками і старатися найбільше в заграничній політиці про союзи з католицькими державами. Він був щедрий у дарунках, не вирахувавши, чи доходи покриють видатки. Тому завсіди був у довгах: був більше задовжений у часі мира, ніж Єлисавета в часі війни.

Під володінням Тудорів нарід вже привик до спільного володіння короля з парляментом. Яків I про таке володіння і не хотів чути. Він так спорив із парляментом і так його понижував, як ніякий англійський володар перед ним. Він уважав себе єдино управненим до володіння титулом уродження, титулом приписуваної духової вищости. Єлисавета намагалася позискати любов народу, Яків уважав себе вищим від такої популярности і тому став найбільш непопулярним володарем. Навіть найбільшого добродійства не хотів парлямент приняти від нього, а саме переведення злуки Шотляндії з Англією, добачуючи в цьому акті різні небезпеки для Англії, що знов доводило Якова до розпуки.

У виборі дорадників був Яків найбільш невдалим володарем і хоч впевняв, що його завданням, як найвищої контролі правосуддя, є стояти на стороні права, забував рівночасно, що ціла його система правління спиралась на самоволі й несправедливості, чого найкращим прикладом було іменовання таких людей, як Кар (з професії: паж) графом Рочестер і піднесення молодого авантурника Джорджа Вілiє до гідности князя Бакінгем та наділення його надзвичайними державними повновластями.

Яків I хотів спиратися тільки на королівськім першенстві, на „святім праві королів" („The Devine Rights of Kings"), не

[1]) Цитую згідно з принятим звичаємо шекспірологів по виданню: The Globe Edition. Подаю звичайно назву драми, числа: дії й сцени і вірш порядковий (в дужках).

маючи за собою ніякого більшого чину для добра краю. Боротьба з парляментом і журба, щоб задержати повноту влади, виповнюють ціле його панування.

Для Шекспіра Яків І був ласкавим добродієм, беручи зараз по вступленню на престіл цілу його театральну дружину під свою опіку. Обняття володіння Яковом залишило слід у найбільш гармонійному творі Шекспіра, в „Мекбеті". Єлисавета любила більш комедії й поет написав за її панування найкращі комедії. Яків І мабуть любив більше трагічне, тому не здивує нас, що ця обставина, як також саме життя спричинили розвиток тих почувань і настроїв, які вже проявилися у Шекспіра за Єлисавети.

ЗАВДАННЯ ПРАЦІ.

Шекспір створив велику кількість королівських постатей. Вони на перший погляд, за виїмком Маргарети в „Генриху VI", з її мужністю, відвагою і політичною проворністю, та Коріоляна (Келлер: „а всежтаки не королем"), мали б не мати ніякого відношення до пануючих володарів. В „Королі Джоні" торкнувся Шекспір важного питання часу, а саме верховної влади церкви, в „Генриху IV" дав нам образ великого політика, а політика була істотою Єлисавети. В „Тройлю і Кресиді" дав образ гризні партій. Ближче обізнання із справою переконає нас, що Шекспір у креованню королівських постатей ще більше зачерпнув з життєвої дійсности.

Приглядатися королівським постатям Шекспіра цікаво не тільки з уваги на ролю, яку вони відіграли в тім часі в соціяльнім і державнім життю, але також з уваги на те, щоб пізнати, як у різнородній спосіб міг Шекспір представляти одне поняття, до якого ступня особи того самого стану різнилися між собою. Один ентузіяст Шекспіра називає його: the sphere of humanity — тим, що обіймає цілу людськість. Ковлрідж назвав його: the myriad - minded — людиною з незчисленними душами. Драйден виразився: „Шекспір був тим, який з усіх поетів новітніх, а може й старинних, мав найбільш поємну душу". Шекспір мав чудовий дар вчуватися в душевні стани інших людей і їх представляти. Хоч походив із нижчих верств, став він творцем постатей найвищих суспільних верств. Філдінґ, син генерала, став поетом вязнів.

Будемо приглядатися цій незвичайній низці королівських постатей, щоб могти подивляти інтуіцію поета в його дивленню в людські душі, щоб завважати, які характеристичні прикмети

властиві всім його королівським постатям, що саме Шекспір уважав невідкличним атрибутом короля. Правда, що найбільший драматург і поет виявив „знання людської природи“, чого Арнелд, як критик, вимагав від найбільшого поета, але і в нього, у цього найбільш об'єктивного драматурга можна говорити про особисту закраску постатей. Як далеко можна на це дати відповідь — беручи на ввагу те, що нам залишилися тільки окрушки з його біографії, — чи він витворив собі ідеал[1]) короля, становище Шекспіра до держави і до суспільних справ, тому що передусім звернемо увагу на королів, як володарів, — на ці питання, тут і там їх торкаючись, постараємося пізніше дати відповідь.

КОРОЛІ З „ІСТОРІЙ“.

Щоб переконатися, наскільки Шекспір у своїх постатях наблизився до правди, яку нам намагається дати сучасна прагматична історія, а якої Шекспір не знав, приглянемося, як вона їх представляє. Для поета творили дійсність його джерела. Одначе він, як драматург, міг при представлюванню постатей керуватися власною інтуіцією, власною волею.

Король Джон (1199—1216), відомий в історії як деспот, пожадливий змислових розкошів, як трусливий, захланний, притім обдарований високим політичним змислом. Ціле його панування виповняла боротьба зовнішня і внутрішня: з Францією, з римською курією і власним народом. Від його руки впав його братанич Артур. Спір із папою довів до кинення клятви на нього. Тому, що почув загрожену свою позицію так супроти світських, як і духовних васалів, погодився незабаром із папським висланником і приняв від нього папську корону. Magna Charta, як твір не його, є тільки овочем патріотичного Лентена і програного бою під Бувіне: побідний Джон був би ніколи не дав її собі накинути. Тепер бачимо, що самоволя Джона довела до укріплення права і справедливости, а його жорстокість злила норманських баронів, клир і люд в одну націю. А те, що він стратив Нормандію в користь Франції, мало також для краю щось позитивного: відтепер королі, що потратили посілости

---

[1]) Колін (Collin) — (цит. Янценом в Shakespeare Jahrbuch, 1918, ст. 148/149) впевняє, що це належало до проблем Шекспіра. Він пише: можемо „вирізнити три проблеми в Шекспіра: як далеко оплатиться бути добрим чоловіком, який радше все перенесе, ніж мав би іншому вчинити кривду; друга проблема торкається доброго володаря і справедливого володіння, а третя займається ладом взагалі в світі (Weltordnung)“.

у Франції, почали почуватися англійцями, що доси невсе було. Сам Джон помер загально зненавиджений у краю.

Ришард II (1381 — 1399) володів зразу розумно. Був у добрих взаєминах із Францією, ірляндців приневолив до послуху й умів зломати повстання селян у краю. Сам розтратний і мстивий виказав безоглядне змагання до абсолютизму. Він посягав навіть за приверненням нічим необмеженої влади. Передусім увільнився через морд і вигнання від найбільш впливових осіб, як Ґльостер, князь Норфек і князь Гереферд; він став найбільш деспотичним володарем. На нарід наложив незвичайні податки. В його судах панувала самоволя. Всі його сучасники згідно потверджують, що він відкинув раду досвідчених. Свою пізнішу долю завдячує частинно свому окруженню, найгіршим креатурам. Конфіската дібр, лихе поступовання з маґнатами, прихильність вікліфістам, його самоволя в оподаткуванні населення довели до того, що коли він був занятий карною експедицією в Ірляндії, маґнати, світські й духовні стали в обороні вигнаного Генриха і йому поредали владу. Ришарда полонено і мабуть замордовано в однім замку. Штайніцер (ст. 44) підкреслює таку рису його характеру: „Не бракувало йому відваги й також деякої рішучости, якщо йому вдалося побороти вроджену нерішучість“.

Генрих IV (1399—1413), внук Едварда III і Джона з Ґент, був здібний і обдарований сильною волею, але також самолюбний і невдячний. Він узурпував престіл не лише для себе, але й для свого сина тоді, коли ще жив правний наслідник. Силою й проворністю умів положити кінець численним змовам, інтриґам і збройним розправам, а передусім удержав престіл при такім знаменитім бунтівнику, як Персі, що навіть мав більше право до трону, ніж він сам. Щоб позискати собі прихильність церкви, вислав він численних визнавців Вікліфа на костир. Він не побоявся віддати катові навіть архиєпископа, який почав боротьбу проти нього. Клятва папи з того приводу не викликала ніякого враження в краю. Через битву під Шрусбері, одну з найзавзятіших і найкривавіших, які знала англійська історія, тобто після побіди над Персім, найулюбленішим лицарем англійським того часу (Штайніцер, ст. 83), як і через те, що стало загально відомим, що він завинив смерть Ришарда II і його рідні, стратив він любов народу, яка йому допомогла здобути престіл. Через зручну політику в користь парляменту коштом маґнатів зумів він конституційно удержатися при владі. Його урядники присягали на право. Багато жури спричинювало йому розпутнє

життя його сина. Ледви привернено мир у державі, як він,[1]) понурий і хоровитий, паде від немочі, не маючи певности, що син буде гідний найбільших його зусиль, праці його життя.

Генрих V (1413—1422), король найсвітлішої воєнної доби середньовічньої Англії, був найбільшим володарем від часів Віл'єма Завойовника. Обнявши владу, помирився зараз з найвизначнішими маґнатськими родами, як Персі і Марч. Він наказав також зложити тлінні останки Ришарда II в Вестмінстерськім соборі. Церкву позискав собі винищенням визнавців Вікліфа і засудженням на смерть їхнього провідника Сер Джона Овлдкасла. Його любило окруження й народ, який він хоронив перед гнітом можних, бо він був справедливий суддя. Але його глибока реліґійність зовсім не перешкодила йому в насильствах і безоглядності супроти ворога, а в переговорах з ним був він хитрий і підступний, бо така була дипломатія того часу (Штайніцер, ст. 104). Він воював із Францією. В Англії та війна була популярна, бо неспокійна шляхта бажала заняття і лаврів, а наємне військо заплати й добичі. В його битвах записала історія нові Термопилі (Azincourt). В мирі обіцяно йому в дідицтві корону Франції. Одначе нагла смерть того геніяльного войовника перешкодила Англії використати вповні овочі його оружних успіхів.

Генрих VI (1422-1461) при смерті батьковій не мав ще й року. Ціле життя був хоровитий на тілі й духово нерозвинений, мабуть дідично обтяжений на умі по Карлі VI. Особисто був він шляхотний і реліґійний. Євген VI відзначив його, як вірного слугу церкви, золотою рожею. Для браку духових сил „не міг проводити ніякій раді, а тимбільше панувати над февдальною Англією“ (цит. Штайніцер, ст. 143). Він був іграшкою в руках інших. Його здібна жінка навіть дуже старалася задержати трон у власнім роді. Найбільше прислужився тоді державі князь Бедферд, з якого смертю англійська справа у Франції була втрачена. Франція війною лише скріпилася. Ціле панування Генриха VI виповнили війни з Францією, повстання Кейда і війна Рож. До повстання Кейда завважимо, що його спричинило невдоволення політикою Маргарети і тяжке господарське положення в краю. Якщо зважимо, що панування Генриха VI спеціяльно характеризує зрадливість: „Складано присягу, щоб її зараз зломити... Віроломство всіх проти всіх“ (Штайніцер,

---

[1]) Штайніцер (ст. 91) завважує за Ремсі: „Генрих IV не був людиною без сумління“.

ст. 145), так не дивуватись, що ані Маргарета, ані князь Бедферд, а ще менше Генрих VI, не опанували ситуації.

Ришард III (1483—1485) умів загорнути престіл, а льорд Бакінгем довів до окликання його королем. З природи не був ані жорстокий, ані захланний, але й не дуже то зважав на засоби в виконуванні своїх плянів. Він був овочем найбільш кривавих часів англійської історії, в яких затратилося всяке розуміння моралі й права. Щоправда, він сам завинив кілька мордів навіть у королівській родині, але історія стверджує, що Едвард VI і Генрих VIII більше витратили своїх ворогів, ніж він. Щоб удержатися на престолі, мордував він опозицію, якої не можна було ніяк заспокоїти. Ришард III, як володар, був дуже талановитий. Він вельми заслужився для Англії на її дорозі до світової імперії. Парляментарне життя оживилося за нього. В праводавстві та в адміністрації заведено уліпшення. „Навіть непримиримі вороги мусіли признати, що закони, які він видав, були знамениті“ (Штайніцер, ст. 244). Йому завдячує своє існування Інститут дослідів над посіданням, титулами й історією вільних родів Англії, який досі існує. Свою великодушність виявив він наданням вольностей підданим королівських дібр. Він дуже дбав про поширення торговлі з Еспанією й Ісляндією. В ділах, в поведенню був він правдивим князем. „Його наслідник Генрик VII зовсім не був таким блискучим героєм, як це подано на кінці Шекспірової драми“ (Штайніцер, ст. 243). А також право Генриха VII до престола опиралось лише на дуже слабих основах (Штайніцер, ст. 274).

2.

Джерела, з яких Шекспір брав відомості до своїх „Історій“, представляють цих королів так:

За основу до „Короля Джона“ послужила старша драма того самого змісту, що появилася без подання імени автора в р. 1591: „The First and Second Part of the Troublesome Raigne of John King of England“. В цьому творі читаємо таку присвяту To the Gentlemen Readers (читачам):

„You that with friendly grace of smoothed browe
Haue entertaind the Scythian Tamburlaine,
And giuen applause unto an Infidel:
Vouchsafe to welcome (with like curtesie)
A warlike Christian and your Countreyman.

For Christs true faith indur'd he many a storme,
And set himselfe again the Man of Rome."[1])

В драмі прославлено короля Івана, як того християнського войовника, що відважився на боротьбу з Римом. Патріотичний тон Шекспірівського „Короля Джона" (з уваги на цілість твору) долучується до такого самого тону оригіналу. Передусім наведемо кінцеві слова з „Troublesome Raigne", які майже в незміненім виді залишив Шекспір у своїм творі:

„Thus Englands peace begins in Henrys Raigne,
And bloody warres are closde with happie league.
Let England liue but true within it selfe
And all the world can neuer wrong her State.

. . . .

If Englands Peeres and people ioyne in one,
Nor Pope, nor Fraunce, nor Spaine can doo them wrong[2]).

Голіншедом користувався Шекспір в цій драмі тільки мало; ішов передусім за своїм попередником у драмі. Зміни завів він не так в інтересі історичної правди, як радше з уваги на вимоги драматичного мистецтва. У Голіншеда король Іван боязкий аж до погорди, а при тім жорстокий. Злочини, яких допустився, накинули йому обставини.

Ришард II. Тут Шекспір ішов старанно за Голіншедом. Зміни торкаються детронізації й змін у часі й місці. У Голіншеда ані сліду з таких думок, як леґітимізм королів і їхнє боже післанництво. В Голіншеда Ришард II є деспотичним королем, який звільнився від впливу маґнатів і окруження. В краю викликав він роздратовання марнотратною господаркою. Iustitia regni мабуть зовсім зникла з краю, а запанувала самоволя в судах. В джерелі являється Ришард II справді королівською постаттю і як на свій час володарем не без визначної освіти, яку зовсім спаралїжували нахил до самоволі, шкідливий вплив дворян і лестунів і неспроможність найтися в реальних обставинах. У Голіншеда він всетаки муж діла. Насильство Ришарда

[1]) Ви, що так радо приняли скитського Тамбурліна і знали признання для поганина, прийміть із рівним жестом войовничого християнина, вашого земляка, бо він перебув неодну хуртовину для правдивої Христової віри і виступив також проти Мужа Риму.

[2]) Так Генрих дав почин мирові в Англії й положив кінець кривавим війнам щасливим союзом. Якщо Англія залишиться вірна сама собі, то навіть цілий світ не зможе ніколи її побороти.

— — — — — — — — — — — — —

Коли піри Англії злучаться з народом, не страшні їм ані папа, ані Франція, ані Еспанія.

II, передусім щодо Булінбрука, підкреслено вже в джерелі. Єпископ Карляйл назвав Ришарда: „noble prince“. З джерела довідуємося, що Ришард перед смертю хоробро боронився. Навіть убійник мав жаліти над його смертю. „Кажуть, що Сер Пірс Ексетер, замордувавши його, плакав дуже гірко, бо почув вину в сумлінню, вбивши того, якого так довго слухав як короля“. В імені здетронізованого короля вибухли повстання і тому Булінбурк не мав спокою в краю. У Голіншеда зовсім не видно тих сантиментальних рис, якими Шекспір надарив свого короля. Лише його незручне обходження з маґнатами спричинило його детронізацію.

Генрих IV. Джерелами були тут: Літопис Голіншеда, Stow-a, Annales or General Chronicle of England і The Famous Victories of Henry the Fifth (1589 р.) В деннику С. Формена читаємо таке: Генрих мав звернутися до одного вченого з запитанням, чи він буде королем. Учений відповів, що його син буде королем, але не він. Щоби вчений не зрадив тайни, Генрих казав його повісити. „Така була поведінка тієї доби, але я кажу, що так міг робити тільки злочинець і що це був поцілуй Юди, повісити чоловіка за те, що він йому сказав правду“! На підступний характер Булінбрука, на його політичний талант вказав вже Голіншед. Він вернувся до краю, щоб „за Вашим (королівським) ласкавим дозволом“ відзискати майно, як впевняє. Генрих IV, послідовний до крайности, зручний, незвичайно діяльний, солідний у своїм окруженню, творив вже в джерелах контраст до Ришарда II.

Генрих V. Про йодо молодечі літа так писав Голіншед: „Він дібрав собі таких товаришів, які були йому до вподоби, і з ними проводив час на забавах і вправах, яких забажав“. Широко представлене молодече життя Генриха V, буйне в розпуснім товаристві по коршмах та на лісних пригодах також у „The Famous Victories of Henry the Fifth“ (1589). Про зміну характеру з обняттям престола Генрихом V писав Голіншед так: Всі зложили присягу; король змінив на новім становищі окруження і спосіб життя. „Так як передтим він товаришував із нездарами, так тепер він прогнав їх усіх від себе, але добре нагороджених, забороняючи їм під великою карою наблизитись до себе, мешкати, або перебувати в віддаленню десяти миль (1 англ. миля більше $1^1/_2$ km) від його двора і його особи і на їх місце він вибрав поважних і мудрих політиків, щоб за їх радою панувати чесно й достойно; він згадував, як одного разу, розгнівавши цим дуже свого батька короля, він вдарив у лице найвищого суддю за те, що він за провину заарештував одного

його любимця, і коли суддя в своїй рішучості заарештував його, то він послухав". Літописець Голіншед наводить такі слова Генриха V з його стрічі з жовнірами в ночі: „Я хочу робити тільки те, чого вимагає Бог. Я не буду шукати за вашим командантом у цій порі, але якщо він, або хто з вас хоче бачитися зі мною, нехай буде по його волі". В джерелі читаємо також: „The right to conquer with the sword", це значить стільки, що виправдувати війну в життю народів. Про реформаторські плани Генриха V ані згадки в Шекспіра. Порівнання державного життя з життям бджіл (дія I, 2) взяв Шекспір з роману Lily's „Euphues and his England" (1580). Природа, писав Лілі, дає нам образ ладу і порядку; всі бджоли керуються між собою справедливістю: „всі вони працюють, всі вони збирають мід, летять разом роєм". Мимоходом скажу, що середньовічній погляд, висказаний у цьому романі: „але вони повинні це зрозуміти, що тут є король і що він робить, це нехай Бог судить, бо він його виконавець, але не люди, над якими він наставлений", — зазначився в Шекспіра деінде, але не в „Генриху V". Характер Генриха V зобразив Шекспір доволі ориґінально. Ні сліду в його джерелах цього воєнного духа і фанатичного патріотизму, який знаходимо в Шекспіра. „Генриха V" написав Шекспір у своєріднім настрою, про який нічого не знаємо, із заміром дати вітчині взір хоробрости і любови вітчини.

Генрих VI. Його молодечі літа мали використати французи, які були під його володінням. Вони піднесли повстання, а помагала їм Діва Орлеанська. По геройськи боронив королівських прав Толбет, який і впав у завзятих боях. З причини горожанської війни в Англії не наспіла ніяка поміч. Одначе англійці витривали на полі бою. Дофена назначено королівським намісником. Король Генрих одружився з Марґаретою, що літописець Голіншед підносить як велику провину, бо задля подружжя Англія мусіла стратити кілька провінцій у користь бідного батька Марґарети. Ані в Голіншеда, ані в Гола не знайшов Шекспір ніяких спеціяльних рис для Генриха VI.

Ришард III. Джерелами для цієї постаті були літописи Голіншеда, Гола і також твір Томи Моруса. Голіншед каже, що Ришард III був: малого росту, з лиця негарний, кривоногий, ліве рам'я у нього вище від правого, вираз лиця у нього войовничий. Він прийшов на цей світ „узублений". „Він був замкнений у собі і скритий, великий гіпокрит... людина, що не знає серця, назовні прихильний, але внутрі ненавидів; навіть цілуючи мав в думці морд, він не щадив нікого, хто тільки стояв на

заваді його цілям". „Він був лукавий, сердитий і потребував любови; він був злющий та жорстокий, не все із злої волі, але часто з самолюбства для своїх цілей". Він щедро наділяв своїх підданих, про що нема ані слова в Шекспіра. Він схилявся більше до війни, ніж до мира. В джерелі не мав він тієї жорстокости, якою наділив його Шекспір. Літописець згадує про його сон перед битвою, як і про його хоробру оборону. Це понурий тип, але незвичайно діяльний. Дещо перебрав Шекспір із „True Tragedie of Richard III" (1594). Ришардапри значив король державним протектором. Коли він сам обняв владу, сповнив стільки злочинів, що всі горожани вимагали його покарання.

„The Sunne by day shines hotely for reuenge.
The Moone by night eclipseth for reuenge.
The Stars are turnd to Comets for reuenge...
And all, yea all the world I thinke,
Cries for reuenge, and nothing but reuenge.
But to conclude, I haue deserued reuenge.
In company I dare not trust my friend,
Being alone, I dread the secret foe;
I doubt my foode, least poyson lurke therein".[1])

В знаменитий спосіб представляє нам Гол жертвовання корони Ришардові III. Він не приняв. Вкінці приняв і виразився, що пануватиме, „керуючись розумною радою, а ще більше покладаючися на Боже провидіння, ніж на силу людини". Він обняв владу в Англії, прирікаючи рівночасно, що підіб'є Францію під своє панування. На його смерть висказав літописець такі слова: „Він сам мужно борючись, поляг поміж ворогами, а на смерть собі вповні заслужив".

3.

Із Шекспірових драм виходить така характеристика цих королів:

Король Джон. Постать цього короля представив Шекспір на середньовічнім тлі, серед кривавих незгодин маґнатів і духовенства, серед темної гущі народньої. Ті часи знали жорстокі інтриґи в посяганню за владу в державі, знали криваві розправи. Час вимагав людини посвяти, а таким зовсім не був

[1]) Сонце за дня гаряче світить, вимагаючи пімсти; місяць ніччю переходить у затьміння для пімсти; зорі переміняються в комети для пімсти. Справді цілий світ вимагає безоглядної пімсти. І на це я заслужив. В товаристві я не вірю приятелеві; на самоті я боюся скритого ворога: я не довіряю їді, чи в ній не чигає отруя.

король Джон. Він був зовсім відданий одній справі, а саме за всяку ціну хотів вдержатися на престолі. Це й видно з його поступовання з французькими містами. Пилип Бастерд має такі слова на його присуд:

„Since kings break faith upon commodity,
Gain be my lord, for I will worship thee" („K. J.", II 1 (597).[1])

Король Джон кермувався засадою, що сила має першенство перед правом. Тому каже згладити претендента до престола Артура. Характеристичне, що поет дещо злагіднив вину Джона в смерті Артура. З невідомих причин прибільшив поет значіння Артура, який в дійсності був тільки знаряддям проти Джона в руках французів, а зовсім не ангельським, невинним хлопцем, як це завважує Штайніцер (ст. 20).

Король Джон не хоче дальше признавати верховної влади папи над англійською церквою. Він зриває з Римом, щоб не платити папі данини. Королеві Джонові не можна відмовити активности. Він мусів побороти такі труднощі: довести до щасливого кінця англьофранцуську війну, удержатися на престолі супроти інтриґ папського леґата, устоятися супроти фалшивих пророків з духовенства з причини конфіскати дібр. В усьому виявив він воєнну хоробрість, політичний розум і змисл достосовання до обставин. Послідовно йти вибраним шляхом — це не його справа. Цим, як і пожертвованням визначався Фокнбрідж, якого поет обдарував своїм найбільшим ентузіязмом.

Він висказує ці горді слова про Англію:

„This England never did, nor never shall,
Lie at the proud foot of a conqueror,
But when it first did help to wound itself.
Now these her princes are come home again,
Come the three corners of the world in arms,
And we shall shock them. Nought shall make
us rue,
If England to itself do rest but true" („K. J.", V, 7, 112 — 118). [2])

Шекспір вложив Фокнбріджеві перші реформаторські слова в уста, якими визначається пізніше Гамлет. Фокнбрідж жа-

---

[1]) Тому що королі ломлять присягу для користи, нехай користь станеться моїм богом, її я хочу шанувати.

[2]) Ця Англія ніколи не лежала й ніколи не повинна лежати у стіп гордого завойовника, за винятком того, коли вона сама помагала себе ранити. Тепер коли її полководці вернули домів, хай цілий світ на нас повстане, ми зуміємо ставити чоло. Як тільки Англія залишиться вірною собі, ніщо нам не страшне.

ліє над упадком Англії, над терням і небезпеками цього світа. В ньому бачимо правдивий патріотизм, моральну дужість, хоч у недобірній формі. Цими прикметами буде визначатися Генрих V.

Король Джон вмирає в монастирі, до якого пішов, шукаючи спокою; там мабуть отруїв його чернець. Він у Шекспіровій драмі виступає передусім як цей, що причинився до більшої свободи англійської церкви, як один із перших борців за свобідну англіканську церкву. Він звертається проти Риму, проти папи, не так проти духовної влади, як проти світської влади папи, проти чужинного узурпатора. Як би там не було, на цілу драму і на короля Джона треба глядіти з патріотичного пункту видження, бо того бажав сам її творець. Ті, що закидають королеві Джонові тільки слабість характеру й трусливість, не в силі навести ніяких важливих основ цього з драми.

Ришард II.*) Непослідовним являється Ришард II вже в своїм першім засуді, який видає в спорі між Булінбруком і Мовбре. Цим засудом він хотів звільнитися від вини замордовання кревняка й кинути підозріння на Булінбрука. Як непостійного, нетерпеливого характеризує його Ґонт в цей спосіб:

„His rash fierce blaze of riot cannot last,
For violent fires soon burn out themselves;
Small showers last long, but sudden storms are
short;
He tires betimes that spurs too fast betimes"
(„R. II.", II, 1, 33—37).[1])

С. Ренсем (ст. 184) завважує із свого боку, що „він був обдарований незвичайною духовою силою, але його рішення скорше завмирали, ніж перейшли в діло".

Через конфіскату майна Булінбрука попадає з ним у завзятий спір, а далі й з іншими маґнатами, які боялися того самого. Він конфіскує навіть майно свого вуйка Ґонта після його смерти. А тому що був дуже марнотравний: „More hath he spent in peace than they in wars" (R. II, II, 1,255), — „Більше він витратив у часі мира, ніж ті у війні" — потребував багато гроша. Він накладає великі податки на нарід, через що тратить його прихильність і попертя. — За висказом його маґнатів:

---

*) Штайніцер (ст. 46) завважує, що Шекспір представив Ришарда II з останніх літ його панування.

[1]) Його дика непогамованість не потриває довго, бо сильний огонь скоро вигасає; лагідний дощ триває довго, але буревії є короткі. Той мучить коня скоро, хто його занадто підганяє.

„The king is not himself, but basely led
By flatterers“ (R. II, II, 1, 241—2) [1] —

вину за його лиху політику поносить частинно його окруження. Воно складається, крім двох єпископів, ще з двох креатур, лестунів, які ведуть його із собою в пропасть.

Його думки про боже походження королівських прав може поетичні, але ніякий реальний політик виключно на них не опреться.

„Not all the water — каже він — in the rough rude sea
Can wash the balm off from an anoited king;
The breadth of wordly men cannot depose
The deputy elected by the Lord“ (R.II, III, 2, 54 — 57). [2]

Або слова, висказані в обличчі небезпеки з боку надтягаючих військ узурпатора Булінбрука:

„Is not the king's name twenty thousand names?
Arm, arm my name! a puny subject strikes
At thy great glory“ (R. II, III, 2, 85 — 87). [3]

Він представляє собою святе право, традицію, непоперту ніякою реальною силою; він, як та дитина, вдоволяється самим признанням права.

Сам обдарований буйною фантазією, але слабої волі, є він нездібний удержати міру в своїй палкості, направити її на доцільні діла. Він є іграшкою імпульсів. Такий характер, як він, хитка вдача знаменується саме тими наглими переходами з гордости в несміливість і зневіру. Тому в драмі він є раз деспотичний і химерний, зарозумілий, то знов зовсім зломаний. Завважуємо в нього брак рівноваги між словом і ділом. В своїх замірах він мужній, але тільки на словах, хоч сам голосить гарні речі про вагу і рішучість королівського слова. Він є пасивною вдачею, яка тужить за спокоєм; він подібний у тому до жінки, щоб все на щось спиратися.

Не можемо відмовити цьому фантастові й химерникові декілька додатніх прикмет. Він визначається великою інтуіцією: він сам передвиджував свій упадок. Дивно звучать вже його перші слова в драмі про Булінбрука:

---

1) Це не королівські діла, а лихо підлесливих.

2) Уся вода бурливого моря не змиє бальзаму з помазанника — короля: смертні не можуть скинути з престола заступника, вибранця Божого.

3) Ім'я короля — сорок тисяч імен. До зброї! Малий підданець грозить твоїй славі.

„As were our England in reversion his,
And he our subjects' next degree in hope" (R. II, I, 4, 35 — 36). [1])

Він перший уживає слова „король", звертаючись до Булінбрука:

„Well you deserve: they well deserve to have,
That know the strong'st and surest way to get...
Though you are old enough to be my heir.
What you will have, I'll give, and willing too;
For do we must, what force will have us do"
(R. II, III, 3, 200 — 206). [2])

В нього дома жінка, що любить його і віддана служба; це й заставило критиків говорити про „amiability of his personal character". Одначе сама ввічливість не зробить усього.

„Вона не вратувала Людвика XVI. Як і той, був слабим та нерішучим і наш Ришард II; саме ця слабість спричинює і живить революційного духа. Ледви який історичний твір вчить нас так наглядно істоти революції, як ця драма". (Людв. Екард)

У час смерти виявив себе Ришард II гідним імени короля, чим і вище стоїть від Генриха VI.

Слова, які він висказує до вбивця, вказують на настрої розпуки Гамлета, до якого крім того він подібний своєю меланхолією і багатою реторикою:

„I have been studying how I may
compare
This prison where I live unto the world". (R. II, V, 5, 1 — 2) [3])

Він паде від сходячого генія Булінбрука.

Генрих IV. Вже навіть дуже скоро старався він про популярність. Ришард завважив це сам:

„How he did seem to dive into their hearts
With humble and familiar courtsy" (R. II, I, 4). [4])

Якщо йому бракує тонкости в поступованню, то саме тому він більше надається для цього світа, ніж Ришард II. Цей

[1]) Немовби він був наслідником англійського престола, він перший у праві з наших підвладних.

[2]) Ви заслужили собі це. Ті заслугують, що знають найкоротшу дорогу до цілі... Хоч Ви доволі старий, щоб бути моїм спадкоємцем. Що Ви захочете, я дуже радо дам; мусимо на те пристати, чого вимагає від нас сила.

[3]) Я застановлявся над тим, як порівняти цю в'язницю, що в ній живу, до світа.

[4]) Як він умів поринати в їх серця з дружньою, при тому покірною привітністю.

зимнокровний, безоглядний змагун до своєї цілі, великий практик знаменито використовує помилки Ришарда II.

Конфіската дібр королем вказує йому саме на те, що пропав час права і що надійшли часи: „When he shall take who has the power and he shall keep who can". Такий час, який визвав Ришард II, вимагав сильних людей. Таким і був Булінбрук.

„Сильний, мовчаливий чоловік" (Спенс, ст. 56) дає початок у Шекспіра цій славній низці непобідимих лицарів, яких серце грімко вимагає боротьби, а у яких за словом іде діло. Він уміє вичекати своєї хвилі, ніщо не може закаламутити йому спокою, він передбачує біг річей, а коли успіх у нього забезпечений, він добирається незвичайно зручно й усією силою до цілі. До раз вибраної цілі змагає безоглядно при помочі добрих і злих засобів.

Він лицемірно заявляє, що своїм походом проти Ришарда II хоче тільки очистити край з таких дорадників короля, як Буші і Ґрін. У виконанню своїх плянів не вагається й перед скритовбивством. Приязнь і лагідність є в його поступованню так само добрі, як підступ і насильство, зрада і обман.

Він опанував так людей, як і події. Хоч узурпатор, а зискує признання у народу і маґнатів, тому що вміє вдержати спокій і лад у краю, він — неправний король. Його засада, що сила йде перед правом, має тут добрі наслідки. Тут маємо наглядний висновок, що влада тому належиться, хто є здібний володіти краєм; саме життя надає першенство справності, вмілості пристосовання й енергії перед правним діланням.

Генрих IV намагається як король передусім задержати узурповану владу. Правда, що його нарід виніс на те місце, але на народі годі будувати. Ті самі, що його вивищили, приготовляють повстання. Він міг сказати:

„An habitation giddy and unsure
Hath he that buildeth on the vulgar heart" (2 H. IV, I, 3, 89 - 90). [1])

Народ бажає: „O earth, yield us that king again
And take thou this" (2 H. IV, I, 3, 106 — 107) [2]),

бо для народу:

„Past and to come seems best; things present worst".
(2 H. IV, I, 3, 108).

Король зумів зломати опір маґнатів, при чому пізнаємо його чорну невдяку передусім супроти родини Персі, яка йому

[1]) Хиткі й непевні підстави того, хто будує на серці люду.

[2]) „О земле, верни нам тамтого короля, а забери цього", бо для народу: „в ціні найбільшій минуле й майбутнє; що сучасне — це найгірше".

допомогла здобути трон.

Лицарство за його володіння стоїть перед нами в своїх добрих і злих представниках, як престолонаслідник Гері, Готспер Персі, Фолстеф. Девізою часу було: „Doomsday is near: Die all, die merrily!" Хоробрість, збруя, честь понад усе:

„By heaven, methinks it were an easy
leap
To pluck bright honour from the pale-fac'd
moon
Or dive into the bottom of the deep,
Where fathom-line could never touch the
ground
And pluck up drowned honour by the locks"
(1 H. IV, I, 3, 201 — 205). [1]);

так говорить одна особа того часу.

Булінбрук, як король, держиться здалека від горожан і свого окруження, щоб тим більше ясніти через свій рідший виступ: „By being seldom seen, I could not stir But like a comet I was wonder'd at" (1 H. IV, III, 2, 46 — 47).

Синові наказує покинути товариство Фолстефа. Вказуючи синові на велику відповідальність короля в його ділах, зазначує, що король мусить відмовляти собі навіть найкращих річей: „Uneasy lies the head that wears a crown" (Не легко лежить голова,що носить корону) (2 H. IV, III, 1, 31). *) Він дає синові в послідніх словах перед смертю добру раду, якої часто держалися в політиці в минулому і сучасному; „Be it thy course to busy giddy minds With foreign quarrels" (2H. IV, IV, 5, 214 — 215) — „Займи хиткі уми посторонніми сварами."

Король Генрих IV належить безперечно до найліпших по-

---

[1]) Справді, мені здається, що не трудно добути ясної чести з блідого місяця, або пірнути на дно, що до нього ніколи не доходить олівниця й звідтам добути за кучері затоплену честь.

*) Генрих V висказує слова про корону, якими доказує, що пізнав її вартість:

„The care on thee depending
Hath fed upon the body of my father;
Therefore, thou best of gold art worst
of gold:
Other, less fine in carat, is more precious,
Preserving life in medicine potable;
But thou, most fine, most honour'd
most renown'd,
Hast eat thy bearer up"
(2 H. IV, IV, 4, 159 — 165).

= Жура, злучена з тобою, їсть тіло мого батька; тому ти найліпше золото є найгірше: інші менш вартні є цінніші, бо задержують життя в питнім ліку. Але ти, найгарніше, найпочесніше, найславніше, зїдаєш того, хто тебе носить.

статей поета. Про нього можемо сказати, що він міг репрезентувати маєстат слів, висказаних Ґонтом в „Ришарді II“:

„This royal throne of kings, this sceptr'd isle,
This earth of majesty, this seat of Mars,
This other Eden, demi-paradise,
This fortress, built by Nature for herself
Against infection and the hand of war,
This happy breed of men, this little world,
This precious stone set in the silver sea,
Which serves it in the office of a wall
Or as a moat defensive to a house,
Against the envy of less happier lands,
This blessed plot, this earth, this realm, this
England,
This nurse, this teeming womb of royals kings“
(II, 1, 40—51). [1])

Генрих V. У Генриху V представив поет свій ідеал короля. Королевич Генрих у „Генриху IV“ щойно ріс на наших очах, у „Генриху V“ виступає вже як дозрілий володар. Можливо, що в його молодечім гультайстві і в пізнішім звороті до іншого життя бачив Шекспір паралелі до власного життя. Він міг сказати про себе, що вулиця й коршма були для нього академією (А. Брандль). Поет сам дав вияснення гулящого життя королевича: 1 H. IV, I, 2, (218—240) і 2 H. IV, IV, 4, (68—77).

Взором лицарства того часу був Персі: „in speech, in gait,
In diet, in affections of delight,
In military rules, humours of blood,
He was the mark and glass, copy and book,
That fashion'd others“ (2 H. IV, II, 3, 28—32). [2])

Він підносить бунт проти короля. Королевич Генрих у таких словах висказує конечність зміритися з ним особисто:

„Two stars keep not their motion in one sphere;
Nor can one England brook a double reign,

---

[1]) Оце королівський престіл, цей коронований острів; це земля маєстату, осідок Марса, це другий Еден, напів рай. Це твердиня, що її збудувала природа для себе проти зради і проти війни. Тут щасливий нарід — малим світом. Оце дорогоцінний камінь у морській обвідці, що служить за мур, або є наче той рів для оборони дому проти зависти менше щасливих країв; це благословенне місце, ця земля, це королівство, ця Англія, пістунка і родителька справжніх королів.

[2]) В мові, в поставі, в способі життя, в своїх уподобаннях, у штуці военній, у темпераменті він був ціллю, дзеркалом і книгою, що формували інших.

Of Harry Percy and the Prince of Wales“
(1 H. IV, V, 4, 65—68).[1])

Королевич, який не був відомий лицарству перед битвою, виринає в повнім сяйві. Персі, як узурпатор, один із найкращих, натрапляє на незнану силу і паде.

Армія Генриха V ясніє золотим оружжям, вона повна відваги й принади, а стільки в ній радости, що в літню пору. Хоробрістю сливе його вояк. Супроти непослушного розпусника Генрих V є безоглядний, чого добрим приміром є повішення Бардолфа за грабіж монстранції. В битві його вояк має бути, як цей тигр:

„... imitate the action of the tiger;
Stiffen the sinews, summon-up the blood,
Disguise fair nature with hard-favour'd rage (H. V, III, 1, 6-8).[2])

Сам королевич схарактеризований так:

„I saw young Harry, with his beaver on,
His cuises on his thighs, gallantly arm'd,
Rise from the ground like feather'd Mercury,
And vaulted with such ease into his seat,
As if an angel dropp'd down from the clouds,
To turn and wind a fiery Pegasus
And witch the world with noble horsmanship“
(1 H. IV, IV, 1, 104—110).[3])

З половиною своєї армії вміє він ставити опір найкращій французькій армії, при чому поет завважує, що не всі в краю знали свій обов'язок:

„France hath in thee (England) found out
A nest of hollow bosoms, which he fills
With treacherous crowns“ (H. V, II [Chorus]).[4])

В краю вмів Генрих V здавити численні повстання, в Франції довів війну до побідного кінця. Він був відданий усією душею вітчині. Він герой, який все готов віддати життя за вітчину, але й жертвувати тисячами. Йому беруть за зле, що він,

---

[1]) Дві зорі не кружляють по тій самій лінії, ані Англія не може перенести подвійного панування, а саме Гері Персі і князя Вейльського.

[2]) Унаслідіть вчинки тигра, відважно напружіть ваші сили, змініть вашу добру натуру на тверду жорстокість.

[3]) Я бачив молодого Гері, з шоломом на голові, з охороненими наголінниками, добре узброєного, як він гордо піднімався з землі мов окрилений Меркур і з такою легкістю сідав на коня, неначе ангел, що упав з хмари, щоб герцювати Пеґазом і світ дивувати.

[4]) Франція знайшла в тобі гніздо порожніх грудей і наповняє їх зрадливими коронами.

як пізніше Наполеон, розтратив незвичайну енергію, яка була нагромаджена в краю. Злі наслідки зужиття найкращих британських сил за морем виявилися щойно за наслідника. Як король він прославлений як: „mirror of all Christian kings“. Як володар умів задержати міру і гідність супроти окруження. Він був справедливий супроти підвладних, а для вояків був взором хоробрости. Він виразився, що кожний має обов'язок супроти держави і короля, але що кожного горожанина душа є всетаки свобідна: отже кожному його особиста дужість.

Сам він далекий від того, щоб говорити про своє боже післанництво. Для короля не залишається навіть спокійний сон: він є власником тільки порожнього церемоніялу; як часто мусить король зажити отрую з облесним словом. Король у нього вирізнений тільки більшими обов'язками.

Правдою є, що він користувався передусім брутальною силою[1]), яку вмів укривати під покришкою релігійної гіпокризії, під заслоною архиєпископської ради: таж він жив у добі, яку він може репрезентувати, в якій право уступало місце силі. Можемо сказати, що в ньому знайшов свій вираз певний погляд на життя, а саме: уважати війну оправданим природним наслідком людських справ. Влада в світі: сильному, хороброму, — оце наука з „Генриха V“.

Проф. А. Айхлер (ст. 367) бачить такі прикмети, з'єдинені в „Генриху V“ — і подібних постатях: „гарні прикмети тіла... активні чесноти відваги... побожність... неустрашиму готовість приняти смерть... скромне геройство... рівновагу в усіх супротивностях життя“.

Генриха V називають „істотою незвичайно гармонійною і величньою“. А знов інші добачають у нього: отвертість, злучену з геніяльною штукою володіння“. Його називають також ідеалом активної, практичної людини. Слова Месенджера („The Unnatural Combat“) можемо з найбільшою слушністю віднести до Генриха V: „Men were men only, when they durst look down With scorn on death and danger, and contemn'd All opposition till plumed Victory Had her constant stand upon their helmets“[2]), бо Генрих є передусім символом хоробрости.

---

[1]) Вимордовання французьких полонених треба взяти на рахунок Шекспірового надмірного патріотизму (ст. 121). Не виключене також, що Шекспір взяв цю вістку від Голіншеда, зрозумівши зле його текст. (Штайніцер).

[2]) Люди (мужі) лише тоді заслугували на своє ім'я, коли з погордою гляділи на смерть і небезпеки і так довго боролися, доки окрилена перемога не знайшла сталого пристановища на їх шоломах.

Генрих VI. В імені молодого королевича панує протектор. Крім маґнатів має також духовенство великий уділ у володінню. До нього відносяться слова:

„None do you like but an effeminate prince
Whom, like a school-boy,you may overawe" (1 H. VI, I,1,35-6).[1]

Девізою панування Генриха VI мали бути: „With fire and sword to persecute the dauphin", дома: „peace and love". В його імені боровся по геройськи Толбет у Франції. Король кінчить ту війну і визначається при тому мудрим присудом у спорі між Білою і Червоною Рожею. Він жениться з Марґаретою з партії Червоної Рожі, якої відзнакою замаює себе; Білій Рожі залишує панування в Франції. — Хоч на те подружжя нарікали з причини втрати кількох провінцій у користь бідного батька Марґарети, одначе це подружжя в своїх наслідках виявилося добрим, бо якраз Марґарета була тією, що вивела державу з найбільших труднощів. Вона зуміла щасливо покінчити війну в Франції, вона здавила повстання Кейда, вона положила кінець узурпаторським повстанням маґнатів. Слушно названо її „незвичайно енерґійною жінкою, елементарною силою" (А. Брандль).

Коли Генрих VI жалує за вірним Ґльостером, Марґарета називає його „too fool of foolish pity" (переповнений глупотою спочуття) (2 H. VI., III 1, 225). Анна так висказується про Генриха VI: „O, he was gentle, mild, virtuous" (О, він був шляхотний, лагідний і чесний) (R. III, I, 2, 104); для Ґльостера Генрих VI „was fitter for that place than earth" (він надавався більше на той світ, ніж на землю) (R. III, I, 2, 108). Генрих VI, правдива іграшка обставин, є тільки святцем королем: Він є чоловіком, що уникає зла, але що йому бракує всякої енерґії, він стає причиною такого зла, яке накладає цілу вину на нього. Він*) є найслабший між королями.

[1]) Вам до вподоби розніжнений князь, що його ви тримали би в страху наче школяря.

*) „Генрих VI" був одним із найранших творів Шекспіра. Новіша критика добачує в цьому творі сліди співпраці Марльова, Піла й інших. Свобідна будова твору (в трьох частях), брак центральної особи (король тут зовсім не є героєм), клясичні натяки наводиться, щоб це доказати. В деякім противенстві до цих новіших тверджень є слова сучасників Шекспіра, які одиноко його славлять як автора твору. Генрі Четл в „Kind-Hart's Dream" писав: „а крім того багато поважних людей говорить про його отвертість і чесність в ділах, про його сміховинний спосіб писання, що тим більше промовляє за його мистецтвом". Неш (Nash) в р. 1592 писав: драма є „рідким, високо моральним приміром. Славні діла батьків наших оживають із гробу забуття на те, щоб на сцені доказати право на справжні почесті

Ришард III. „Генрих VI“, як історична драма, є знаменитим тлом для дозрівання такого демона, яким є Ришард III. Тільки серед такої жорстокости, серед такого проливу крови, полученого з бунтом і віроломністю, в такім положенню, яке знаходимо в „Генриху“, може пробудитися дракон, якого характер так знаменито представив Шекспір. Вже прихід на світ Ришарда III супроводжають такі явища природи:

„The owl shriek'd at the birth, — an evil sign:
The night-crow cried, aboding luckless time;
Dogs howl'd, and hideous tempest shook down
trees;
The raven rook'd her on the chimney's top,
And chattering pies in dismal discord sung“. (3 H. VI,V, 6, 44-48).[1])

Мати в тих словах представляє його молодість:

„A grievous burden was thy birth to me;
Tetchy and wayward was thy infancy;
Thy shool-days frightfull, desperate, wild, and
furious,
The prime of manhood daring, bold, and venturous,
Thy age confirm'd proud, subtle, bloody, treacherous,
More mild, but yet more harmful, kind in
hatred“, (Rich. III, IV, 4, 166-172).[2])

Його вигляд:

„Deform'd, unfinish'd, sent before (my) time
Into this breathing world, scarce half made up,
And that so lamely and unfashionable
That dogs bark at (me), as (I)he halt(s) by them“. (R. III, I, 1, 20-23)
„And therefore, since I(he) cannot prove a lover,
To entertain these fair well-spoken days,
(I am) he is determined to prove a villain
And hate the idle pleasures of these days“. (R. III, I, 1, 28-31)[3])

у нащадків і я кажу, що немає від них кращої, більш різкої догани для нашого зледащілого, розніжненого покоління“; предки переживають тріюмф на сцені. Останнє є не в Генриху VI, але в Толбеті і Марґареті, дійсній представниці королівськости в драмі.

[1]) При уродженню кричала сова, — зловіщий знак: ворона заповідала нещастя; пси вили, а страшна буря вивертала дерева; крук загніздився на вершку комина, а гомінкі сороки скреготіли жахливо.

[2]) Твоє уродження було тягарем для мене; сварливий і упертий був ти в дитинстві. Твоя молодість була страшна, дика й шалена. Перші літа мужеські смілі й рисковні; в дозрілості ти гордий, підступний, зате шкідливіший, в доброті криючи ненависть.

[3]) Споганений, невикінчений, перед часом прийшов на цей світ, май-

Його око:

„A cockatrice... Whose unavoided eye is murderous“
(R. III, IV, 1, 55-56).[1])
„Since the heavens — каже Ришард III — have shaped my body so,
Let hell make crook'd my mind to answer it.
I have no brother, I am like no brother;
And this word „love“, which greybeards call devine,
Be resident in men like one another
And not in me: I am myself alone“. (3 H. VI, V, 6, 78-83).[2])

Його спосіб життя, його ціль:

„But too command, to check, to o'erbear such
As are of better person than myself!“ (3 H. VI, III, 2, 166-167).[3])

Засоби до цього: Мечем промостити собі дорогу, причім він не знає

„neither pity, love, nor fear“ (3 H. VI, V, 6, 68)[4])
„He knows (Vilian, thou know'est) no law of God nor man
No beast so fierce but knows some touch of pity“. (R. III., I, 2, 70-71)[5]) — в його серці немає ані іскри з цього. Він є дійсним „troubler of the poor world's peace“ (R. III, I, 3,221). Він спричинює смерть оцих осіб: Генриха VI, Кларенса, Ріверса, Ґрея, Вона, двох королевичів, Анни і Бакінгема. Марґарета мала такі слова для нього:

„The worm of conscience still begnaw thy soul!
Thy friends suspect for traitors while thou livest
And take deep traitors for thy dearest friends!
No sleep close up that deadly eye of thine
Unless it be whilst some tormenting dream

же в половині розвою, кулявий і то в такому виді, що пси гавкають, коли біля них проходив.

І тому що коханком у тих гарних днях бути я не можу, рішився я стати злочинцем і зненавидів розкоші цих днів.

[1]) Потвора..., що її нехибний зір є вбивчий.

[2]) Тому, що небо надало такий вид мому тілу, нехай пекло відповідно до того скривить мою душу. Я не маю брата і до ніякого брата я неподібний. А це слово „любов“, що його старці називають божеським, нехай мешкає в людях подібних до людей, а не в мені. Я є сам (для себе).

[3]) Лише приказувати, поконувати тих, що є гарніші від мене.

[4]) ані помилування, ані любови, ні страху.

[5]) Він не знає (злочинче, ти не знаєш) ані права Божого, ні людського. Навіть найстрашніша звірина вміє пожаліти.

Affrights thee with a hell of ugly devils". (R. III, I, 3,222-227).[1]) Жінка для нього: „Relenting fool, and shallow, changing woman".[2]) (R. III, IV, 4, 431). В життю бродив він так глибоко в крові: „So far in blood that sin (will) pluck(s) on sin" (R. III, IV, 2, 65).[3]) По доконаних мордах так говорить королева Марґарета про нього:

„Earth gapes, hell burns, friends roar, saints pray
To have him suddenly convey'd away" (R. III, IV, 4, 75-76).[4])

Найкривавіші часи англійської історії має закінчити Річменд: Англія за довго перебувала в божевіллю, за багато кривавилася, за багато доконала братовбивств, за багато пролила синівської крови. Надтягають війська Річменда, щоб повалити найжорстокішого тирана. Ришарда III перемогли. Він бажав би ще уникнути заслуженої смерти. В ньому жиє ще могутня воля до життя, до дальшої боротьби проти цілого королівства. Це читаємо з послідніх його слів, коли то він хоче втекти з поля бою: „A horse! a horse! a horse! my kingdom for a horse!" (R. III, V, 4, 13).[5])

Дехто каже, що „в противенстві до Марльова в Шекспіра вже досить сильно виступає моральний момент і що ніякий противник не дорівняв би Ришардові III, колиб він не впав, порушений власним сумлінням". Ця думка не зовсім справедлива. Правда, що вона могла зродитися з останньої дії, але тому що навіть власна мати бажала його упадку, то він повалений не так внутрішніми силами, як зовнішніми, в протиставленню до таких героїв, як Лейді Мекбет і Лір. До того забагато в ньому войовника.

Ришард III гордий, хитрий, непогамований, жорстокий, є мішаниною інтелектуальної сили і моральної нікчемности. Завзято і невгнуто змагає він по своєї цілі. Невгнутий він є в своїй палкості, до того він дуже здібний і хоробрий. Як нащадок найкривавіших часів, став Ришард III убивцем дому Плентедженетів.

Спенс (ст. 55) завважує про Ришарда III: „Ришард є експериментом в герою-злочинці" — отже Ришард патологічне явище.

Колін (Рецен. Янцена в Jahrbuch der Shakespeare Gesell-

---

[1]) Нехай хробак сумління гризе твою душу! Своїх приятелів держи, живучи, за зрадників, а справдішніх зрадників за найліпших приятелів. Нехай сон не замикає твоїх убивчих очей, хіба що страшна з'ява наведе на тебе пекло страшних діяволів.

[2]) Дурень, що жалує — це поверховна й змінлива жінка.

[3]) В крові так далеко, що гріх породжує гріх.

[4]) Земля отвирається, пекло горить, приятелі сильно вимагають, свят моляться, щоб його смерть нагло відси забрала.

[5]) Коня! Коня! Королівство за коня!

schaft з р. 1918; ст. 134) впевняє, що в Ришарді III маємо до діла з проблемою високо талановитої індивідуальности, з правом використати всі засоби, які ведуть до влади.

Подібно виражається відповідно до своєї егоцентричної теорії З. Фройд (Реценз. Карла Ґрабава в Jahrbuch der Sh. Ges., 1918, ст. 115): „Тому що природа сама мене скривдила, винна вона мені відшкодовання... Я маю право бути тим винятком, де інші вагаються в своїх сумнівах. Я можу кривдити, бо мене скривджено". Хоч Шікінґ бажає багато вияснити у Шекспіра модою часу (ст. 31), скажім, подумати написання „Ришарда III" для противаги „Темберленові" Марльова, то можна би застосувати сказане до Шекспіра: він міг також сказати, додаймо, в добі, коли передусім уродження, багатство, офіціяльна, висока освіта мали значіння, що він творить виняток із своїми незвичайними здібностями. Але я сумніваюся, щоб Шекспір якраз це мав на цілі в цьому творі. Інтерпретація Фройда тоді булаб можлива, колиб Ришард III був у Шекспіра переможцем. Ним Ришард III не є. Сили, які визвав, принесли кару. Ціла справа відповідала би більш теорії Фройда, колиб Ришард III вийшов з нижчих верств: а то він походить із королівського дому. Хоч його думки, що відносяться до тілесних вад, звучать так природно супроти світа, то всежтаки Шекспір каже йому впасти за його провини. Творячи цю потвору ренесансу, ледви мав це поет на думці, що йому підсуває Фройд. Якщо Фройд відносить свою інтерпретацію до початкового монологу Ришарда, то мусіли б ми аж надто перецінювати вартість поодиноких місць у Шекспіра, щоб могти йому притакнути. Слова Шекспіра були призначені для театру, а не для читання. Колиб поет був бажав зобразити підсувану Фройдом ідею, то був би це зробив у якійсь діевій особі, в репрезентанті ідеї, як це він зробив зовсім отверто в питанню оцінки по заслузі, в особі Генриха IV і в дочці лікаря, про що ще дальше згадаємо. До того не все треба у Шекспіра вичувати особисті настрої; він був мистець і мав те, що так в артистів на сцені подивляємо: повне заглиблення в чужі стани душевні, він мав цей дар як практик, як артист, а ще більше як письменник. Правда, що Макіявелі переконав Шекспіра, що такі безоглядні натури, як Ришард III є можливі, бо ж він їх вимагав. Але Шекспір не зовсім ішов за Макіявелі. Його можна б назвати навіть Анти-Макіявелі.

Шекспір представив Ришарда III згідно з представленням Томи Моруса. Він ще більше притінив його, щоб публика тимбільше могла подивляти сходяче сонце, основника династії Ту-

дорів, надію Англії. В цей спосіб міг здобувати свої позиції молодий, незнаний письменник і артист, сам із „цих нижчих“.

З приводу представлення Шекспіром таких постатей, як Ришард III, Річменд, Бенков (з „Мекбета“) і ще для інших причин, про що мова в оцій праці, годі вповні притакнути наведеній гадці Джона Бейлі (ст. 10): „вже підкреслено, що в добі панегіриків, віршів із виразом чемностей, або співчуття Шекспір не написав нічого такого...“

4.

Події до своїх „Історій“ пізнав поет з джерел, в які вчитувався. Вони давали йому образ минулого, що невсе відповідав правді. Поет своєю інтуїцією збагатив де в чому історичне знання своїх сучасників. Завважуємо, що за винятком Ришарда II*), який із своєю фантазією, з неґацією реального, навіть із деяким збоченням від нормального стану, своєю суперечністю між завданням і спроможністю долучується до таких постатей, як король Лір і Гамлет; всі інші королівські постаті, як король Джон, Генрих IV, Генрих V, Генрих VI і Ришард III криють у собі багато історичної правди.

Генриха V прославив поет у своїм епосі-драмі як великого героя. Цілий його характер, „як його нам представляє Шекспір, як найблагороднішого представника англійської нації в середніх віках, зовсім відповідає тому образові, який нам дає історія“ (Штайніцер, ст. 165)... „дещо сильно ідеалізований“ (Штайніцер, ст. 215).

За Генриха VI в дійсності панувала його жінка Марґарета, якою впроваджує нас поет у героїчне плем'я своїх жінок (Елеонора, Констанца, Лейді Мекбет і Герміна).

Ришарда III ще за життя називали кривавим королем; втіленням діявола на землі став він щойно в Шекспіра. Він зовсім не був таким циніком, яким його представляє Шекспір. Останню битву програв він тому, бо його зрадив Стенлі. „Нарід ставився пасивно супроти обох воюючих таборів“ (Штайніцер, ст. 315). При творенню цієї постаті сильно співділали традиція і твір Томи Моруса.

Король Джон провадив вмілу політику з сусідами і з папою. Чому поет не вдарив у тон гурапатріотизму, пояснюється це тим, що він сам у церковному питанні займав середню позицію, признаючи як добрий горожанин офіціяльну церкву,

*) Щодо Ришарда II, то Штайніцер (ст. 46) не має слушности (щоправда, він це писав про цілу драму), коли пише, „що цей твір більше згоджується з історією, ніж який інший твір (з „Історій“) поета“.

внутрішньо притягнений церемоніялом старої церкви. Марльов був би створив з короля Джона титанічну постать, яка не признавала ніякої вищої влади на землі понад себе. Шекспір із своїм почуттям для правди і дійсности не зробив того.

Генрих IV залишується в нашій памяті як один із найзручніших політиків у державі в її внутрішніх справах, хоч історія не представляє його таким визначним. Тому скажемо, що Штайніцер (ст. 315) прибільшив, впевняючи, „що тут маємо вірний портрет Генриха IV, на якого вірніше зображення не спромігся би й найліпший історик“.

У Шекспіра Ришард III знайшов своє продовження в Мекбеті, як Генрих VI у Данкені. Можна сказати, що Коріолян, герой своєї вітчини, має прикмети Генриха V, але він уживає цих добрих прикмет також на зло вітчини, що в Генриха V було б неможливе. Булінбрук проявляє схожість у демонічних рисах з Яґом.

Бачимо, що Шекспір почував внутрішнє споріднення із своїми постатями, бо їх, а не інших вибрав для своїх драм і ними так довго займався (молодеча і середня доба творчости). Він мусів уділити їм і власних настроїв і зобразити їх не так то зовсім докладно за знаними, чи незнаними джерелами.

Вище згадано вже почуття дійсности в Шекспіра, і то спеціяльно в порівнанню з Марльовом. В противенстві до тієї нашої гадки висказав сам Шекспір свій подив для подібної поезії, яку дав Марльов. Знаходимо такі слова в „As You Like It“ (III, 3, 18-21): „Що це таке „поетичний“? Чи це чесний у ділах і на слові? Чи це правда? Ні, напевне ні — відповідає блазен Тачстен, бо найправдивіша поезія найбільше видумує“. З „Генрихом IV“ „впровадив (поет) новий складник: особи і події неісторичні змішав із тими, які подає літописець. Квілер-Куч каже, що це початок романів, які нам дав Скот“*). Не вважаючи на те, висловлена гадка про Шекспіра задержує вартість і ще змінюється відношенням поета, між іншими, до страхіть (horrors). У своїх „horrors“ Шекспір ніколи не переходив меж можливого. Він умів їх злагіднити або патосом, або гумором, умів їх поставити в межі людськости.

5.

Ще раз приглянемося королівським постаттям, але вже в такім порядку, як їх правдоподібно творив поет, щоб повести

*) „Але Шекспір не був їх винахідником. Ним мабуть був Ант. Манді із своїми творами „The Downfall“,„ The Death of Robert Earl of Huntington“. (Спенс, ст. 39).

паралелі між поодинокими постатями і щоб бачити їх повставання.

Мабуть чи не першим королем, якого створив поет, був король Фердинанд у „ Love's Labour's Lost". (Такої думки є Джон Бейлі, ст. 75). Цей король, як і ціле його окруження (за винятком Байрена), робить враження наївности та дитинности. Ціле товариство під присягою перебирає зобовязання у важній справі, щоб його зараз зломити. Цей король радше зле грає ролю короля, ніж сам ним є. У видаванню осуду і в зложенню присяги не має він нічого спільного з гідністю короля.

Генрих VI це святець, мученик свого звання, тип пасивної, контемплятивної людини, що не знає розв'язки справ мечем, як це роблять його противники. Він відвертається від хаосу честилюбства і відступає владу правовірнішому. Генрих VI був неначе підставою до постаті Ричарда II. Оба нещасливі королі тратять корону через злу господарку і незручність.

Непрактичний, повний фантазії і честилюбства Ришард II надуживає сил, якими розпоряджує; побожний, але нездібний і недолугий Генрих VI навіть не пробує сил. Він може моралізувати і навіть прощати тому, що його вбиває. Ришард II жаліє по втраті корони, якої не може відзискати. Він оплакує втрату цього місця, на якому міг бути гордим і щедрим у роздаванню дарів і гідностей. Генрих VI уживав свого становища тільки на те, щоб іншим робити добре, залишуючи собі зло.

Він мабуть жаліє тільки того, що він взагалі був королем і тішиться, що врешті вільний від виконування влади. Ришард II є такий дуже розкошелюбний, мстивий і такий нетерпеливий, що не знаходить ані помочі, ані ради в своїм нещастю. В останній хвилі, як вже завважено, показується гідним корони — він хватає за збрую у власній обороні і вбиває двох убивців. Генрих загалом природніший, відповідно свому наклонові до спокою і вдоволення. Обидва королі вірять у боже післанництво їхньої влади.

В „Ришарді II" осуджував Шекспір державну господарку, в наступному творі він звернув увагу на зовнішні справи, яких представником є король Джон. В обидвох драмах представляє руїну краю внаслідок негосподарности, в обидвох високо поставлено індивідуальну силу і відвагу: там у Булінбруку, тут у Фокнбріджу. Король Джон активний і проворний, але й він дещо трусливий, хоч менше, ніж Генрих VI і Ришард II. Як названо Генриха VI черцем на престолі, так знов король Джон далекий від того, щоб бути англійським монахом. Він тільки

в тім подібний до нього, що загалом має до діла з церквою. Ми піднесли в Ришарда II, все хиткий настрій, який йому властивий, у короля Джона мусимо його назвати безхарактерністю.

Поет, який пізнав політичну гру, переконався в часі творчости, що влада в державі спирається на насильстві й навіть на терорі. Марґарета й Булінбрук це йому ствердили. Постать Марґарети з „Генриха VI" неначе домагалася представлення безоглядности, сили, терору в постаті мужа. Це сталося в постаті Ришарда III, як повнім контрасті, до деякої міри екстремі, в порівнянні з дотеперішніми королівськими постатями. Король Джон не знав жадної простої лінії поступовання в змаганню до мети. До такої жорстокости, як Ришард III, був би ніколи не дійшов. Ришард це усіблення зла на світі. Він для нас як той прадеспот, як вічний представник жадоби володіння, як кровожадний, тиранський король. У своїм сліпім, бунтівливім самолюбстві є він знов подібний до свого контрасту, є споріднений з Фолстафом. Ришард III є такий п'яний людською кров'ю, як Фолстаф вином. Гумор Фолстафа пригадує нам діявольські жарти Ришарда III. По кривавих трагедіях, передусім по „Ришарді III", створив Шекспір у Фолстафі комічну противвагу глядачеві для утіхи, а собі для освободження з понурих настроїв.

Короля Генриха IV наділив поет таким політичним змислом, як ніякого із своїх королів.

Що до Генриха V, то можемо сказати, що ледви чи є більший контраст у постатях Шекспіра, ніж між сильною волею, гарячим бажанням успіху, обдарованим знаменитою красномовністю Генрихом V і Генрихом VI, який боїться діла. Генрих V — це романтичний бард (беручи на увагу його знамениті монологи й промови), войовник і король в одній особі.

6.

Шекспіра славлять передусім як „філософічного біографа, а не як політика, чи історика". Ці слова є правдиві щодо дальшої доби творчости поета, бо в „Історіях" він часто є зобразником минулого й тому нпр. у „Генриху VI" і в „Королі Джоні" найвизначнішими постатями були не королі. Одначе це діється аж не так, щоб ми могли сказати з Ж. Спенс (ст. 31): „що героєм драми є радше суспільність як цілість, а не яка особа", тому що Шекспір поза іншим „не взяв на увагу ані розвою конституційних вольностей" (Штайніцер, ст. 307), ані „перестрою февдальної держави в новітню монархію, ані абсолютизму і деспотизму". (Штайніцер, ст. 148).

Також не зовсім правдива є гадка Пейтера: „Королі Шек-

спіра не є великі, ані не були так подумані, радше малі, або звичайні смертники, яких обтяжено величчю, але лише з патетичним вислідом, бо кожному ясна їхня природня слабість". Щодо Генриха VI і Ришарда II ця думка правдива, але Ришард III, Генрих IV і Генрих V є яскравими примірами проти таких гадок. Мабуть не є виключене, що поет бажав у Ришарді II дати своїм землякам образ злого леґітимізму і доброго іллеґітимізму. Одначе на узурпатора не вибирають душевно вбогої людини і Шекспір ніколи такої не вибрав.

А навіть знаменне є становище Шекспіра до узурпатора. В Ришарді III і Генриху IV представляє поет завойовників престола власними силами. Такому Генрихові IV був би признав престіл кожної хвилі. З цього, очевидно, не можна думати, що Шекспір противник володаря з божої ласки. Ні! В його схопленню постатей можемо вичитати, що в державі з Божої ласки обов'язок короля є в тісній злуці з Божим і природнім правом. Якщо король його нарушить, то наступає усунення народніми зборами. Шекспір віддає першенство заслузі. На це маємо дослівне потвердження у нього — крім вже тут названого становища між королем із права і здібним узурпатором. В „All's Well That Ends Well" король говорить так:

„From lowest place when virtuous things proceed,
The place is dignified by the doer's deed:
Where great additions swell, and virtue none,
It is a dropsied honour. God alone
Is good without a name. Vileness is so:
The property by what it is should go,
Not by the title...
...Honours thrive,
When rather from our acts we them derive
Than our foregoers". (II, 3, 132-144)[1]).

Оцінюючи королівські постаті з „Історій", всі признають — яке становище вони до них не займали б — що Шекспір окружив їх цим елементом, який називається „poetical grace" і тому задержать вони все своє місце в літературі. Твори, в яких вони представлені, назвав один англійський політик першою і найконечнішою лектурою дипломата: стільки в них досвіду, опертого на вірнім спостереженню. Штайніцер (ст. 321) називає „Іс-

[1]) Коли з нижчого місця шляхотне діло походить, то діло робить честь цьому місцю. Де вимагають багато почестей, але без заслуг, це честилюбність хора на водяну пухлину. Тільки Бог є добрий сам собою. Зле залишується злом. Внутрішня вартість рішає, а не титул. ...Правдива честь там, де вона спирається на власні діла, а не на діла предків.

торії“ за Шлеґлем: „найбільшою, національною епопеєю, яку має якийнебудь нарід... це пропам'ятна книга, рід світської Біблії“. За Шекспірові „Історії“ називає його Штайніцер (ст. 321) „найбільшим істориком, що проявився поетично“, обмеживши передтим (на ст. 318) такий титул для Шекспіра.

Цікаво завважує щодо Шекспірових королів Джон Бейлі в своїм найновішім творі (ст. 32): „Він (Шекспір) змальовує портрети сімох англійських королів. Чи він їм схлібляє? (Це питання вже порушено вище в цій праці). Чи він їх ощадив? За винятком свого героя Генриха V, що за ґалерія злочинців і дурнів! Зрадлива і жорстока непридатність Джона, елеґантна і реторична непридатність Ришарда II, узурпатор Генрих IV, хирляк Генрих VI, божевільний злочинець Ришард III, віроломний і невдячний Генрих VIII: що за низка постатей змальованих монархістом! А найвищі верстви не ліпше вийшли від королів. Просто треба сказати, що тут зовсім не маємо діла з історією дворака. Ніякий республіканець не міг би забажати кращого тексту до своєї промови проти монархії й аристократії, як сцена за сценою в цих драмах. Що за непридатність, зрадливість, жорстокість, байдужість до всього, за винятком власних інтересів, всюди проявляють королі й аристократія! Зрадливість передусім, зрадливість найгіршої якости на кожній сторінці“. А дальше на ст. 33-34: „Генрих V зачинає від зради; Генрих VI (?) і Ришард III не дуже різняться від них. Навіть у Генриху VIII зрадливо ошукано Бакінгема, а поведення короля супроти королеви і Вулсі є яскравим приміром невдяки і зради“.

КОРОЛІ З СЕРЕДНЬОЇ ДОБИ ТВОРЧОСТИ.

З „Мірою за міру“ входимо в добу творчости Шекспіра, в якій його герої почувають себе носіями моральної місії. З цього почування наростає у них зловіщий конфлікт. Один із героїв „Міри за міру“ каже, що світа вже не можна поліпшити, що зло можна знищити знищенням світу. Із штуки набираємо враження, що зіпсуття за велике для реформатора; воно його радше пірве за собою, ніж дасться опанувати. Тим, що віддає всі свої сили для відродження вітчини, є князь Відня. Як і в державнім життю, так і в суспільнім бажає він підпорядкувати вимоги природи нормам духового життя. Пошана, карність, розум невідкличні в державнім і суспільнім життю: Claudio, Death is a fearful thing. (Смерть це страшна річ). Isabella: „And shamed life a hateful (А ганебне життя ненависне!)“ (M. f. M., III, 1, 116-117).

Сказано, що колиб Євангелії не було, то ця драма покли-

кала б її до життя: стільки переконливої сили, морального світогляду в постаті князя[1]) і в його пізнішій жінці так в словах, як і на ділі.

Слова, які наводимо, з „Міри за міру", лучать нас з одною з найближчих постатей Шекспіра, з Гамлетом.

„Our doubts are traitors
And make us lose the good we oft might win
By fearing to attempt" (M. f. M., I, 4, 77-79)[2])

Говоримо остільки лише про Гамлета, що він сам паде жертвою морального зіпсуття світа.

Згідно з джерелом: Belleforest-Boaistuau Histoires Traguiques, Paris 1559. The Historie of Hamblet, 1585 (?) мусів Гамлет, якого названо „crafty and politique", удавати хорого, щоб уникнути тиранства свого вуйка. Пізніше мав він пімстити на вуйку смерть свого батька і навіть мав стати королем. У джерелі він більше молодечий, притім криваво жорстокий: він казав потяти трупа убитого ним і віддати свиням на жир. Ні сліду філософічного хисту в героя. Шекспір дав нам трагедію нерішучого принца, який так із внутрішніх, як і з зовнішних причин не міг зараз виконати належньої пімсти. На твір мали вплинути „Thyestes" Сенеки і „Spanish Tragedy" Кіда. Ж. Спенс (ст. 71) так пише про вплив цього останнього твору: „Це була та ідея, яку він передав у заповіті Шекспірові, а саме представити велич боротьби людської душі, яка вкінці тріюмфує над тілом".

На мою думку проф. Вольф і також Й. Мортензен мають слушність (щодо повстання трагедії „Гамлет"), коли саме при „Гамлеті" намагаються нав'язати до деяких переживань особистих поета. Й. Мортензен так пише про повстання драми: „Гамлет це виняткова людина ренесансу, яку відкрив великий геній Шекспіра в моменті зворушення, коли робив рахунок із життя і притім відкривав найглибші тайни своєї душі (Цит. Янценом у Jahrbuch der Sh. Gesellsch. 1918, ст. 150). „Гамлет"

[1]) В. Келер (ст. XXIV) бачить у постаті князя самого Якова І. Як би там не було з датою написання „Міри за міру", яку Келер ставить по „Отеллю", знаємо, що на Якові І зовсім завелися пуритани (тому, очевидно, ще не називаю комедії пуританською). Він багато більше журився покриттям видатків, ніж піднесенням моралі. До того слова Ескаля про князя вказують скорше на зв'язок із такими постатями, як Генрих V: „Rather rejoicing to see another merry than merry at any thing which proffess'd to make him rejoice" (M. f. M., III, 2 249-251). (Радше радіючи радістю іншого, ніж власною).

[2]) Наші сумніви це зрадники, що є часто причиною того, що тратимо добрі нагоди, не пробуючи для страху.

містить важніші думки про штуку, життя і його ідеали, релігію і державну владу, ніж інші драми Шекспіра".

Гамлет має пімстити смерть свого батька. Він не буде ніколи вдоволений, доки не виконає свого завдання. Світ зовсім інший, ніж цей, який він пізнав у книжках. Він може навіть заявити: „The time is out of joint: O cursed spite, That ever I was born to set it right." („Hamlet", I, 5, 189-190). Річі, що були для нього найсвятіші, тратять вартість. Любка, для якої знав палкі слова кохання, стає в дійсності знаряддям сім'ї. Слова Ляерта про любов Гамлета,

„A violet in the youth of primy nature,
Forward, not permanent, sweet not lasting,
The perfume and suppliance of a minute;
No more" (H., I, 3, 7-8)[1])

мають для Офелії більше значіння, ніж уся палюча любов Гамлета, хоч її пізніше божевілля — спричинене, щоправда, передусім смертю батька — говорить нам про силу і глибину її почувань. Його мати — замужня за вбивцем батька. Ані такі представники верхів данської суспільности, як Ґільденштерн і Розенкранц, ані такі політики, як Польоній, не могли переконати Гамлета, що світ на добрій дорозі... „to be honest, каже Гамлет, as this world goes, is to be one man picked out of thousand. (H., II, 2, 178-179)". Самому світові бажає він заглади: ..„ we will have no more marriages: those that are married already, all but one shall live; the rest shall keep as they are" (H., III, 1, 155-157)[2]) Оживляючі проміння сонця, життєва радість покидають його Мати каже до нього:

„Good Hamlet cast thy nighted
colour off,
And let thine eye look like a friend on Denmark.
Do not for ever with thy vailed lids
Seek for thy noble father in the dust... (H., I, 2, 68-71)[3]).

Тільки вищі вимоги, поставлені Богом людині, велять йому жити; він був би давно покінчив з життям, колиб мав певність, що немає життя на тім світі. Ні, він вірить у життя позагробове.

---

[1]) Як фіялка ранньої весни, завчасна, тому хирлява, люба, але нетрівка: запах хвилевий і більш нічого.

[2]) „Бути чесним у цьому світі, то значить бути одним із тисячі. Самому світові...: Ми не бажаємо більше подруж: ті, що вже жонаті, будуть дальше жити за винятком одного; решта повинна жити такими, як є.

[3]) Любий Гамлете, кинь цей хмарний погляд і подивися як приятель на Данію. Перестань опускати свої повіки до землі, шукаючи там свого шляхотного батька.

Він каже, висказуючи притім своє недовір'я до науки, іншої вартости життєвої, яка могла його захопити:

„There are more things in heaven and earth
Horatio
Than are dreamt of in your philosophy" (H. I, 5, 167-168).[1])

Тому й дає раду артистам брати на увагу моральні вартості життя (Hamlet, III, 2, 1-41). Він змагає до відродження життя, причому мистецтво має бути йому помічне. Користуючися сценою для себе самого, не осягає цілі: викрити морду при помочі вистави не вдається йому. Суб'єктивний доказ він має для себе, хоч дух міг бути злим духом*), як він сам виражується:

„The spirit I have seen
May be the devil: and the devil hath power
To assume a pleasing shape; yea, and perhaps
Out of my weakness and my melancholy,
As he is very potent with such spirits,
Abuses me to damn me: I'll have grounds
More relative than this". (H., II, 2, 627-633)[2]).

Застановимося, чи Гамлет ділав за устійненим пляном. Маємо такі вискази в драмі щодо його плянового ділання: Гамлет каже про себе: (H., V, 2, 220-221) „Since he (Laerters) went into France, I have been in continual practice". (можливо, щоб могти зміригися з сильнішим Клявдієм). В монолозі (H., IV, 1, 86) згадує він — можливо, що це тільки загально сказано, — про „enterprises of great pitch". Він каже:

„'tis the sport to have the enginer
Hoist with his own petar: and 't shall go hard
But I will delve one yard below their mines,
And blow them at the moon". (H., III, 4, 206-209),[3]) може тільки про двох дворян, його давніх товаришів. Або: „There's

---

[1]) Більше є річей на землі і небі, ніж снилося вашим філософам.

*) Кожний теолог назвав би цього духа злим духом: ніякий добрий дух на думку християн не буде взивати до пімсти. Пімста сама в собі не є христяинська. Ш. Стовпс (з рецензії Ґрабава в Jahrbuch der Sh. Gesellsch., 1918, ст. 117) каже: „Гамлет у порівнянні з джерелом — оповіданням про Гамлета Belleforest-a, у Шекспіра схристиянізований в цілості проблеми". Май-Родеґ (ст. 88) говорить про навернення Гамлета до віри в Провидіння. Одначе цього моменту обоє не завважують.

[2]) Той дух, що його я бачив, міг бути діяволом: діявол може прибирати постать, яка йому до вподоби. Може й справді, надуживаючи мою слабість і меланхолію, бо такий стан душі дуже йому догідний, тягне мене в пропасть: я хочу мати певніші докази, ніж цей.

[3]) Йде про те, щоб інжинера його власною петардою висадити в по-

a divinity that shapes our ends, Rough-hew them how we will". (H, V, 2, 10-11),[1]) а в іншому місці: „purposes mistook Fall'n on the inventor's heads". Це місце може відноситися до плянів Клявдія). А всежтаки Гамлет ділає імпульсивно. Мимо того, що він не доказав морду і не діпнявши цілі, попав у безоглядну ворожнечу з Клявдієм, він хоче убити Клявдія. Він не хоче того зробити при молитві, бо інакше він був би його замордував (H., III, 3, 73-95). Зараз при матері, яка ніколи не сказала: „ні" на його обжалування, він почуе себе сильнішим, бо вона його любить і через свою мовчанку мабуть потверджує морд; до того заохочений духом кидається до діла і замість короля вбиває Польонія. Досі він не здобув ніякого певного доказу на морд; він задовольнився суб'єктивним доказом. Тому не можемо притакнути Май-Родеґові про зовсім плянове ділання — від початку до кінця. Гамлет засвоює собі пізніше віру в Провидіння, яка зовсім підходить до його ділання, щоб знов вагатися, хоч має докази в руках проти короля, що наказав його згладити. Замість утворити сторону в краю, який його так любив, що король боявся усунути його і казав:

„Yet must not we put the strong law on him (Hamlet):
He's loved of the distracted multitude,
Who like not in their judgement, but their
eyes" (H., IV, 3,3-5)[2]) — він виконує обов'язок, надіючись на справедливість Божу.

А правні застереження, про які говорить Келер (Köhler) і Май-Родеґ, чому саме вони в Гамлета мали б грати таку ролю, а у Генриха IV, Персі, архиєпископа Йорк (в „Генриху IV") і в Ляерта, в тій самій драмі мали би бути зовсім без значіння? Ляерт піднімає повстання, а король тільки оправдується перед ним.

Якщо згодимося на те, що Гамлет вдовольняється також суб'єктивним доказом, то мусимо частинно приписати йому самому пересунення морду: він же людина більше контемпляції, ніж діла. Його змисл правди (він не знає „здається"), увага на релігію здержують його від виконання пімсти. Морд треба відповідно доказати. Він каже:

„Thus conscience does make cowards of us all;
And thus the native hue of resolution

вітря. Це буде нелегка штука. Я саме ще глибше їх мін підкопаюся і пущу їх під місяць.

[1]) Якесь божество надає постать нашим ділам, що їх ми лише здебільша обтісуємо... Невдатні пляни падуть на голову винахідника.

[2]) Але ми не повинні стосувати тут твердого права: його любить нарід, що не дає себе вести розумом, а лише видом.

Is sicklied o'er with the pale cast of thought,
And enterprises of great pitch and moment
With this regard their currents turn awry
And lose the name of action". (H., III, 1 (83-88).[1])

Дух говорить про занедбання пімсти, про „thy almost blunted purpose" (H., III, 4, 111). Його сумніви здержують його від діла:

„Now, whether it be,
Bestial oblivion, or some craven scruple
Of thinking too precisely on the event,
A thought which, quarter'd, hath but one part
wisdom
And ever three parts coward". (H., IV, 4, 39-43).[2])

Його друг Горацiо закидає йому пересаду в роздумуванню над справами:
„'T were to consider too curiously, to Consider so (H., V,1, 226))[3].

Він повільний у противенстві до скорого Ляерта. Він їде до місця учених, до Вітенберґи, Ляерт до розкішного Парижа. Правда, що з доказами вини в обидвох справа стоїть зовсім різно, але і з доказом у руках зволікає Гамлет. Тільки вид вояка, що тядне в боєвому поході в далекі краї на стрічу незнаній долі й обставина, що незабаром має дати вияснення про смерть Розенкранца і Ґільденштерна, кажуть йому занехати дальше доказування і приготуватися на останній чин. Як би там не було, коли він не вспів прилюдно доказати вини вуйка, то повинен був або розпочате діло довести до кінця, або від виконання зовсім відступити і погодитися з вуйком: так говоримо ми інші. Ляерт у своїм завданню говорить про права чести, які приневолюють його не годитися. Він приймає слова поминення від Гамлета, але рівночасно заявляє:

„I am satisfied in nature,
Whose motive, in this case, should stir me
most
To my revenge: but in my terms of honour
I stand aloof; and will no reconcilement" (H., V, 2, 256-259).[4])

---

[1]) Так сумління робить нас всіх боягузами. Хоробра підприємчивість блідне під впливом роздумування і заміри, повні сили й значіння, виминають належну дорогу й тратять ім'я чину.

[2]) Не знати, кому це приписати, чи забуттю, гідному звіряти, чи тривожному, дрібничковому роздумуванню над подією. Думка, що береже, має три часті трусливости, а лише одну часть знання.

[3]) Так розуміти справи — це значило б їх брати аж надто докладно.

[4]) Я в серці вдоволений, що саме в цьому випадку власне найбільше

Король говорить про пімсту, яка не має знати границь:

„No place, indeed, should murder sanc-
tuarize;
Revenge should have no bounds", (H., IV, 7, 127-128). [1])

Після цього не можемо згодитися на слова Май-Родеґа (за Köhler-ом, ст. 12): „Великий під'єм духа, який черпаємо з драми, це свідомість, що часи Ореста минули, що минула вже кривава пімста і що дозрів новий лад моральний". Гамлет усією своєю істотою знає пімсту і тільки її.

У нього можна говорити про деяке заплутання. Від повного замішання хоронить його релігія, бо він признає, що керовання людських справ залежне від вищої сили*). Його самого, так, як стоїть перед нами, можна признати перемогою людини ренесансу. Про символізування переходу з часів ренесансу в добу реформації не можна так говорити, як це робить Май-Родеґ (ст. 95), бо Гамлет вже на початку не так то зовсім спирається на власну волю: вже зразу увага на релігію стримує його від діла. Він упав жертвою свого тяжкого завдання.

Учасники трагедії в цей спосіб характеризують Гамлета:

Офелія:

„O, what a noble mind is here o'er-
thrown!
The courtier's, soldier's, scholar's, eye, tongue,
sword;
The expectancy and rose of the fair state,
The glass of fashion and the mould of form,
The observed of all observers, quite, quite down!"
(H., III, 1, 158-162)[2])

Клявдій:

„...he, being remiss,
Mos generous and free from all contriving" (H., IV, 7, 135-136)[3])

Гораціо:

„(Now cracks) a noble heart. (Good night),
sweet prince,

повинно побуджувати до пімсти. Одначе йдучи за правилами чести, я не можу миритися.

[1]) Ніяке місце не може захистити морду. Пімста не повинна знати ніяких меж.

*) Шляєрмахер (цит. Май-Родеґ, на ст. 93) каже, що це пізнання міститься не тільки в Гамлеті, але також „у кожній драмі Шекспіра".

[2]) Що за шляхотний дух тут звихнувся! Дворака, вояка, вченого зір мова й меч; квіт ожидань могутньої держави; взірець моди, мета найкращих — усе те зруйноване.

[3]) Він вибачливий, найшляхотніший, не знав ніяких підступних плянів

(And flights of angels sing thee to thy rest!) (H., V, 2, 369-371)[1])
Фортінбрас:

„For he (Hamlet) was likely, had he been put on,
To have proved most royally". (H., V, 2, 408-409).[2])

Проф. Айхлер (ст. 370) називає Гамлета: „der eine vielleicht umfassendste Gentleman Shakespeares". На думку А. Брандля (IV, 131, цит. Май-Родеґ, на ст. 7): „Гамлет це одинока ідеальна постать, яку створив Шекспір". Май-Родеґ (ст. 16), доказавши за Буркгардтом і Ґобіно всесторонність людей ренесансу, пише: „Так, як Гамлет вони нині розкошуються в ніжних почуваннях і мистецькій, духовій праці, зате завтра даються пірвати бурливому напорові настрою Персі до насили й геройських діл. Саме в цьому пункті данський королевич є справжньою дитиною свого гордого і великого часу".

З уваги на правні застереження щодо короля ми мусіли задержатися на особі королевича Гамлета. Ми піддали в сумнів ці застереження і підкреслили інші рішаючі причини на проволікання Гамлета. Правда, що і в драмі знаходимо високі слова про уряд короля, але їх ніколи не висказав сам Гамлет, тільки сторож тих прав і його креатури. Радість короля —

Клявдій:

...in grace whereof,
No jocund health that Denmark drinks to-day,
But the great cannon to the clouds shall tell,
And the king's rouse the heavens shall bruit
again,
Respeaking earthly thunder". (H., I, 2, 124-128).[3])

Розенкранц:

„The cease of majesty
Dies not alone; but, like a gulf, doth draw
What's near it with it: it is a massy wheel,
Fix'd on the summit of the highest mount,
To whose huge spokes ten thousand lesser things
Are mortised and adjoin'd; which, when it
falls,
Each small annexment, petty consequences,

[1]) (Оце розірвалося) шляхотне серце. (Добраніч), любий королевичу, (нехай хори ангельські співають тобі до сну).

[2]) Це певне, якби був дожив, був би взірцем королів.

[3]) Тому на його честь кожний піднесений нині тост моздірі крикнуть до хмар і королівський бенкет дійде до неба, що відповість на земний гук.

Attends the boisterous ruin. Never alone
Did the king sigh, but with a general groan". (H.,III,3,15-23).[1])

Клявдій:

There 's such divinity doth hege a king,
That treason can but peep to what it would,
Acts little of his will". (H., IV, 5 (123-125).[2])

Останні слова мали б спонукати нас бачити в Клявдію віднову Ришарда II. Одначе ці слова треба взяти радше за голос доби Шекспіра про уряд короля, ніж брати їх за характеристику Клявдія.

В джерелі Шекспіра Клявдій називається Фенґон. Про нього сказано, що він „зрадливо вбив і одружився з жінкою брата". Він стратив дорадника і врешті Гамлет його переміг. У Шекспіра всі його шанують і ніхто не знає про його морд Знаменита є його промова у Шекспіра (I, 2), якої виводам Гамлет піддається. Зразу є він ввічливий для Гамлета, коли каже його шкільним товаришам привернути Гамлетові радість і бадьорість. Пізніше для власної оборони приказує його зґладити. З давніших постатей він пригадує нам Генриха IV, з пізніших Мекбета. Слова, які він висказує про свою дружину (H., IV, 7, 14-17), міг також сказати Мекбет про Лейді Мекбет, тільки доля Лейді є більше подібна до долі Офелії, ніж королеви з „Гамлета".

Гамлет подібний до найближчої постаті, до Брута (може й навпаки). Обидва є ідеалісти, обидва з філософічним нахилом. Брут, доктринер, дивиться на життя так, яким воно повинно бути, тому не видить дійсного. Обидва мають виконати особисто важне діло. Брут робить це з повнотою енергії, а все таки не осягає цілі. Рефлексії Гамлета зображують річі інакше, ніж вони є, що лучиться з його одиноким завданням, яке його зовсім опановує. Обидва падуть, але з честю. Обидва не належать до цього зіпсутого світа.

Можливо, що повстання республіканського Есекса послужило спонукою для реформаторських постатей в „Юлію Цезарі". Йде про забрання влади в державі. Хочуть коронувати дотеперішнього верховода, мужа найбідьш заслуженого для вітчини. Щоб звільнити найвищі, державні інтереси від самоволі мас,

[1]) Маєстат не кінчить ніколи своїх життєвих днів одинцем, але наче та пропасть проглощує все, що близько нього. Маєстат, наче те великанське коло, вміщене на верху гори, до його шприх прилягає незвичайна кількість річей; коли те коло впаде, то всі ті дочіпки летять із ним у пропасть. Ніколи король не стогне, не викликуючи загального зідхання.

[2]) Божество — так береже короля, що зрада може тільки плянувати, але доконає лише дуже мало.

хочуть поставити в Римі найвищу владу в особі короля. Цезар є одиноким найвідповіднішим кандидатом до корони. Касій, який по думці Цезара: „looks Quite through the deeds of men", (I, 2, 202-203), в цей спосіб висказується про Цезара:

„Now, in the names of all the gods at once
Upon what meat doth this our Caesar feed
That he is grown so great?" (Jul. Caes., I, 2, 148-150).[1])

Цезар також відзначається нерішучістю, яка й спричинює його упадок. Касій це філософічна натура: „He thinks too much: such men are dangerous" (Jul. Caes., I, 2, 195)[2]) і тому для практичних справ непридатний. Брут, для якого єдино рішає добро народу, також програє. Реформаторські заміри Касія і Брута не повелися. Народ не дозрів ще до них. По трупах товаришів іде практичний, гарячий, здібний Антоній, найліпший бесідник Риму. Йому належиться влада: він розумів найкраще клич вулиці: panem et circenses.

Шікінґ (ст. 46) противиться гадці про театральність Юлія Цезара. Притім він завважує: що в нього „це, що розбуджує честь і величне, є в злуці з патосом".

Ми ще звернемо увагу на слова Ю. Цезара, які він висказує про свою силу й постійність, які додають до рис для взірцевого володаря:

But I am constant as the northern star,
Of whose true-fix'd and resting quality
There is no fellow in the firmanent" (Jul. Caes., III, 1, 60-62).[3])

Проти партійности виступає поет у „Тройлю і Кресиді". Він вказує на Трою, яка єдністю довго опиралася ворогам. У греків не так; у них: „how many Grecian tents do stand Hollow upon this plain, so mamy hollow factions".[4]) Між горожанами держави мусить бути задержаний порядок ранґами: „Degree being vizarded The unworthiest shows as fairly in the mask". (T. a. C., I, 3, 83-84)[5]). В природі, між планетами бачимо впорядкування:

„degree, priority, and place,
Insisture, course, proportion, season, form
Office and custom" і все про осередок, сонце.

---

[1]) Тепер, на всіх богів, скажи мені, чим живиться цей наш Цезар, що став такий великий.

[2]) Він думає за багато, такі люди є небезпечні.

[3]) Я є такий сталий, як північня зоря, що в тій сталості не має товариша на небосклоні.

[4]) Скільки наметів грецьких на долині, стільки там партій голословних.

[5]) Коли ранґу закриєш, то й найменш важний буде здаватися вартний у своїй масці.

„And therefore is the glorious planet Sol
In noble eminence enthroned and sphered
Amidst the other; whose medicinable eye
Corrects the ill aspects of planet evil,
And posts, like the commandmens of a king,
Sans check to good and bad...
... O, when degree is
shak'd,
Which is the ladder to all high designs,
The enterprise is sick!“ (T. a. C., I, 3, 86-103).[1])

Соціяльне життя тоді неможливе. Задержанням ступнів залишаються:

„The primogenitive and due of birth,
Prerogative of age, crowns, sceptres, laurels,
But by degree, stand in authentic place?
Take but degree away, untune that string,
And, hark, what discord follows! each thing
meets
In mere oppugnacy:...
Force should be right...
Then every thing includes itself in power,
Power into will, into appetite“ (T. a. C., I, 3, 106-120).[2])

В „Тройлю і Кресиді“ виразно зазначує поет, що державне життя недомагає, коли сила йде перед правом, що за багато честилюбства веде державу в замішання. „Nature, каже Гектор, craves/ All dues be render'd to their owners“ (II, 2, 173-174).[3]) Малий і великий мусять підчинятись праву; всяка самоволя мусить зникнути з держави.

„There is law in each well-order'd nation,
To curb those raging appetites that are
Most obedient and refractory“ (T. a. C., II, 2, 180-182).[4])

---

[1]) Ступінь, першенство й місце, постійність, біг, міра, пора, повинність і звичай...... З тієї причини і сонце, ця ясня планета, в почестях на горішнім престолі в окруженню інших; воно своїм ясним оком лічить вплив лихих планет і без опору мов володар видає прикази, так добрим, як і злим... О, коли порушене степенування, що є драбиною великих плянів, тоді замірене діло недомагає.

[2]) Чи ж первородність і привілеї віку, корони, берла й лаври не стоять на свому місці завдяки степенуванню? Залиши степенування, спусти тільки ту одну струну, а почуєш, що за дисонанс повстане! Всюди війна... Сила стає одиноким правом. Все опирається на насильстві, на самоволі насильства, на пожаданнях воля.

[3]) Природа вимагає, щоб звернути належне власникові.

[4]) В кожнім упорядкованім народі є право на те, щоб гамувати ті шалені пожадання, що послуху не знають.

Як лікарство знає Тройл для державного життя честь — славу:

„glory...
As smiles upon the forehead of this action (не давби він)
For the wide world's revenue". (Т. a. C., II, 195-206).[1])

Честь оживляє все, не менше сильно, як набій і меч, каже один із героїв на іншому місці.

Ніде Шекспір не виразив засади неминучого поділу в політичнім і суспільнім життю подібно, як це є в фізичнім світі, ніде так докладно не вказав на конечність задержати його, як у „Тройлю і Кресиді". І щодо суспільних поглядів кажуть про Шекспіра, що йому належиться велика честь у кристалізації політичної думки Англії. „Наш найбільший поет, наш найбільший мистець життя — пише один англієць — має визначний уділ у формуванню душі Англії".

Ми бачили, що Юлій Цезар не хотів приняти корони, а всежтаки впав. Знов усю істоту Мекбета оживляло одне бажання: самому бути коронованим королем.

Голіншед у свому літописі співає хвалу пануванню Мекбета в його перших десяти літах. Він писав про нього, щоколиб він був залишився таким самим до смерти, то було б можна зачислити його до найшляхотніших королів, які колинебудь панували. Але з часом виявилася знов його тиранська натура, що літописець приписав омані діявола.— В часі, коли поет творив Мекбета, цікавили його людські пристрасті: а саме наслідки неправного, узурпаторського, злочинного ділання. Такого Булінбрука поет вивищив, Мекбет через свій злочин терпить кару, паде. Поет умисне у своїй трагедії пропустив все добре з Голіншеда про Мекбета. Лише декілька добрих прикмет зібрав він у кілька епітетів, як: „Bellona's bridegroom" (наречений Бельони), the peerless kinsman" (незрівняний кревняк). Зло в Мекбеті побільшив поет якнайбільше. Шекспір навіть і словом не згадує про те, що Мекбет на підставі давного закону мав право на престіл, бо королівські діти були ще малолітні. А заважило тут те, що Шекспір написав свій твір для звеличання нового монарха, який знаходить тут свого предка в особі Бенков*).

---

[1]) Слави, що всміхається на чолі діла, не давби за всі скарби світа.

*) У протиставленні до джерела Бенков у Шекспіра чистий і вільний від усякої вини в справі замордовання правного короля. Поет виразно зазначив, що Бенков вищий у вартості й здібностях від Мекбета („Macbeth", III, 1, 55-56). Для Данкена — можливо щодо Якова і плянового замаху на нього — знав поет лише слова похвали. Він каже:

Мекбетом пригадує Шекспір дещо Ришарда III. Так само, як Ришард, є й Мекбет кривавий, підступний тиран, притім хоробрий узурпатор. Але Ришард III був кровожадний з природи, з вдачі; Мекбет стає таким через обставини, бо маємо таку його характеристику перед доконаними мордами:

„too full o' the milk of human kindness
To catch the nearest way: thou wouldst be
great;
Art not without ambition, but without
The illness should attend it: what thou wouldst
highly,
That wouldst thou holily" („Macbeth", I, 5, 18-22).[1])

Він каже про себе, про своє минуле:

„The time has been, my senses would have
cool'd
To hear a nightshriek; and my fell of hair
Would at a dismal treatise rouse and stir
As life were in 't" (M. V, 5, 10-13)[2]).

Ришард II з уродження на тілі і душі покривджений, Мекбет вивінований природою якнайкраще:

„...I had else
been perfect,
Whole as the marble, founded as the rock,
As broad and general as the casing air" (M., III, 4, 21-24).[3])

Всі ближчі обставини, містичний світ, заохота*) власної жінки спонукують Мекбета до морду. Ришард III не потребував ніяких дорадників, він доконував мордів, бо вони одинокі його вдоволяли, його, вродженого злочинця. Думки Мекбета після доконаного морду не дають йому спокою; Ришард III був

„Besides this. Duncan
Hath borne his faculties so meek, hath been
So clear in his great office, that his virtues
Will plead like angels, trumpet-tongued, against
The deep damnation of his taking off", (Macbeth, I, 7, 16-20).

= Крім того Данкен панував так лагідно і так чесно, що ці його чесноти будуть наче ангели голосом труб боронити його перед пеклом.

1) Твоя вдача занадто змішана з молоком людської доброти, щоб ти ступив на найкоротшу дорогу. Ти хотів би бути великий, ти не без шанолюбства, одначе бажав би осягнути велич чистими руками.

2) Був час, коли я деревів, чуючи нічний крик, а моє волосся при страшних оповіданнях їжилося, так якби життя було в ньому.

3) Колиб не те, я був би досконалий, здоровий як мармур, непорушний як скала, а такий загальний, як повітря довкола.

*) Шюкінґ називає (ст. 70) Мекбета слабосилим, бо до замордовання Данкена потребує заохоти жінки.

безоглядний і не знав ніяких завдань крім ясно зазначених цілей. Він був типом найжорстокішого тирана. Патос і фантазія Мекбета надають йому людських рис, якими він близький до Ришарда II і Гамлета*).

В противенстві до „Гамлета“ в „Мекбеті“ йде все з незвичайною скорістю. Як змагав Мекбет до цілі, так після сповнення діла хоче за всяку ціну задержати здобуте. Мекбет, як хоробрий вояк, обдарований незвичайною фантазією, гіпокрит, мстивий, людина сильних почувань, чим більше доконав мордів, тим більше збайдужів у них. Він іде за наглим бажанням своїх думок, які йому так чорно зображують положення. В своїй долі він порівняний до того, що знаходиться на краю страшної безодні, хватається в розпуці кожного стебла, щоб себе ратувати, і всетаки паде. Доконаний морд мститься на ньому. Він тратить свого одинокого товариша, свою жінку і приходить до такого переконання про життя:

„Life 's but a walking shadow,
..... it is a tale
Told by an idiot, full of sound and fury,
Signifying nothing“ (M., V, 6, 24-28).[1])

Досі він відбув відворотний, душевний розвиток до своєї жінки: від душевної слабости до визнання:

---

*) Вже комедією „Міра за міру“ — як зазначено, почав Шекспір яскраво підкреслювати моральні вартості в життю. У Гамлета думка про загробове життя здержувала його від діла. Мекбет не звертав уваги на друге життя; він впевняє, що кара не мине нас на цьому світі: „We'ld jump the life to come. But in these cases/ We still have judgement here; that we but teach /Bloody instructions, which being taught, return/ To plague the inventor: this even-handed justice /Commends the ingredients of our poison'd chalice/ To our own lips“ (M., I, 7, 6-11)[2]). Він, що в своїй хоробрості жорстокістю справив ворогам другу Голгофту, що про себе справедливо міг сказати: „What man dare, I dare“ (M. III, 4, 99) пішов на дно через своє зле діло, якого боявся, через лихі сили. У нього злі сили знайшли послух. На приречений ними певності він розбився: „And you all know, security /Is mortals' chiefest enemy“ (M. III, 5, 32-33). І тут, як і в „Гамлеті“ маємо потвердження, що кермування людськими ділами є в Божих руках. Аж до замордовання Данкена мав Мекбет у моральних ситуаціях страх і почував себе непевним (Шюкінґ, ст. 72). Тільки з уваги на це Мекбет був сильнішим у бажаннях, ніж у ділі (M., I, 7 (41-45) і тому не можна говорити у нього про слабу волю і трусливість, як це робить Шюкінґ (ст. 75).

[1]) Життя це тільки тінь, що проминає... це оповідання недоумка, голосне і повне шалу, але без значіння.

---

[2]) Я не звертав би уваги на будуче життя. Але в цих випадках ми маємо присуд таки тут; кривава наука, яку ми даємо, мститься на нас самих. Справедливість кермує подану нами чашу отруї до наших уст.

„The mind I sway by and the heart I bear
Shall never sag with doubt nor shake with fear“ (M., V, 3, 9-10)[1]).

До його упадку причинюються зовнішні і внутрішні сили викликані ним повстання, армія з Англії і признання безвартости цього життя.

С. Ренсем (ст. 94) бачить у ньому: „правдивого шотляндця, повного забобону і страхіть невидного світу“, який замішаний у морд, через нього страчений.

Взаємини між володарем і підданим у державнім життю є так означені в „Мекбеті“:

Мекбет до Данкена:

„The service and the loyalty I owe,
...Your highness' part
Is to receive our duties; and our duties
Are to your throne and state children and servants,
Which do but what they should, by doing every thing
Safe toward your love and honour“ (M., I, 4, 22-27)[2]).

Лейді Мекбет до Данкена:

Your servants ever
Have theirs, themselves and what is theirs in compt,
To make their audit at your highness' pleasure,
Still to return your own“ (M. I, 6, 26-28).[3])

Підданий є осяяний королівським блеском; він може йти в гору по королівських щаблях гідностей. Король розділює достоїнства й відношення: ...„signs of nobleness, like stars, shall shine /On all deservers“ (I, 4, 41-42).[4]) Того самого вимагав Монтейн в своїх „Есеях“.

Шекспір боронив у „Мекбеті“ правного стану річей в державі. Слова Лейді Мекбет після осягнення цілі могли бути упімненням для всіх бунтівничих духів, могли вносити успокоєння всіх протилежних напрямів:

---

[1]) Дух мій і серце ніколи не задрижать із тривоги.

[2]) Служба і вірність для Вас... Ваш королівський маєстат отримує від нас належний обов'язок, а наші обовя'зки це діти й слуги престола й держави; вони все роблять, що до них належить, з любови й почести для Вас.

[3]) Ваші слуги є все готові здати рахунок із того, що їм повірено в заряд і на Ваше зарядження вернути те, що все залишається Вашою власністю.

[4]) Відзначення, як зорі будуть опромінювати тих, що на них заслужили.

„Nought's had, all's spent,
Where our desire is got without content:
'Tis safer to be that which we destroy
Than by destruction dwell in doubtful joy" (M., III, 2, 5-8).[1])

Король Лір цікавить нас передусім як психологічна студія. Коли перестудіюємо джерело, то переконаємося, що король Лір є власним твором поета. Подаємо тут скупе звідомлення Голіншеда про Ліра: „Коли Лір постарівся, двох князів, які одружилися з його дочками, думаючи, що їм за довго чекати, заки влада в краю перейде в їх руки, повстали оружно і захопили владу. Лірові залишено частинку". Лір пішов до наймолодшої дочки, якій заподіяв велику кривду, а від якої таки одержав поміч проти двох інших дочок. Корделія особисто вирушила в поле, побідила своїх сестер і наново привернула батькові престіл. По дволітнім, спокійнім правлінню помер король Лір. Сестріниці Корделії побідили її й забрали в полон. З розпуки Корделія повісилася. Про божевілля Ліра, його полон і трагічний кінець Шекспір не знайшов ані сліду в літописця. Але одна народня баляда представляє в подібний спосіб смерть Ліра, як це робить Шекспір: „But when he (Lear) heard Cordelia's death /Who died indeed for love/ Of her father, in whose cause/ She did this battle move;/ He swooning fell upon her breast/ From whence he never parted:/ But on her bosom left his life,/ That was so truly hearted". [2])

З того матеріялу створив Шекспір свій найвизначніший твір. Про „Ліра" (і також „Гамлета" та „Мекбета") виразився Ґете, що в них приблизився до нас новий світ, досі нам незнаний. У тій добі творчости віддався Шекспір студії характерів. Він ставить нас, по думці Ґете, перед роздерту заслону людської трагедії: це світ, в якім віє буревій людських пристрастей. Людська доля виявляється в творах Шекспіра того часу. Епіграматичний матеріял, тривання дії „Гамлета" лучиться із швидкістю дії „Мекбета" в „Лірі".

„Король Лір" знайшов вже своє освітлення з психологічного боку в студії Штарка: „König Lear", eine psychiatrische Studie, Jahrbuch der Shakespeare Gesellschaft, 1873, Bd. 34. Тому що з цього боку цей твір є найособливішим плодом Шекспі-

[1]) На ніщо все, коли наші успіхи не супроводить вдоволення. Безпечніше бути тим, що ми знищили, ніж через знищення мати сумнівну радість.

[2]) Але коли він (Лір) почув про смерть Корделії, що згинула з любови до свого батька, що для нього вона вдалася в війну, він зімлілий упав на її груди, і з них вже не піднісся, а на її грудях, що були такі вірні, скінчив життя.

рового духа: пригадати тільки вибух божевілля Ліра в часі бурі, удане божевілля Едґара, професійне божевілля блазня, якого названо дивачним орнаментом варварських часів, — це сцени, якими Шекспір дорівнює найбільшим творам людського духа. Чарлс Лем, мабуть мав передусім на думці сцену бурі, виразився, що скорше можна відіграти на сцені одну з постатей Михайла Ангела або Сатану Мілтена, ніж короля Ліра. Це доказ всеобіймаючого генія поета, який створив таку постать.

Вже на початку дії виступає Лір як химерний і самовільний характер. Ґонеріл завважує, що Лір, заки ми з ним познакомилися... put away /These dispositions, that of late transport you/ From what you rightly are" („K. L," I, 4 (241-242).[1]) Він стратив розум і тому Кент називає його глупим („When majesty stoops to folly" („K. L", I, 1, 151).[2]) Ґонеріл каже про нього: „Old fools are babies again" (K. L," I, 3 (19).[3]) „If thou follow him, thou must needs wear my coxcomb" („K. L," I, 4 (116-117)[4]) каже блазень до Кента. Нестерпучим є Лір на дворі своїх дочок („K. L," I, 3 (4),; I, 4 (183), I, 4 (220-223), I, 4 (241-242). Аж до прибуття до Реґан можемо сказати, що наша симпатія по боці дочок*). Коли умову між Ліром і Ґонеріл та Реґан зломано і Ліра неслушно обжаловано в повстанні („K. L," I, 4 (345) і його, про якого Реґан каже: O, Sir, you are old; /Nature in you stands on the very verge/ Of her confine" („K, L," II, 4 (148-150),[5]) проганяють в часі страшної бурі ті, що йому завдячують корону, наша симпатія пересувається на бік Ліра.

Олбенієн каже про нього: „A father, and a gracions aged man, / Whose reverence even the head-lugg'd bear would lick" („K. L". IV, 2 (41-42).[6]) Вже його „The best and soundest of his time hath been but rash („K. L", I, 4).[7]) Він був гордий і як володар не знав ніяких перешкод, де б він не звернувся, там уступали перешкоди. Тому не міг він у пізнішому віці привикнути до іншого способу життя, кермуватися терпеливістю і панувати над собою,

---

[1]) позбувся добрих наклонів, а дається уносити іншим.

[2]) Маєстат улягає (піддається) глупоті.

[3]) Старі дурні знову стали дітьми.

[4]) Коли ти хочеш іти за ним, мусиш натягнути блазенську шапку.

*) Якщо слова С. Ренсема відносяться до цього життєвогр відтинку Ліра, то не можемо відмовити їм слушности: „Колиб навіть його дочки були ангелами, то саме Лір був такою людиною, щоб робити замішання" (стор. 128).

[5]) Пане, Ваша старість ставить вже Вас на край могили.

[6]) Старенький батько, якого з пошани навіть медвідь, що його ведуть за шию, поцілував би (в руку).

[7]) Навіть його найліпші літа були поквапні.

тобто створити в собі ці вартості, бо він їх не мав. Вже як старця повинні були дочки пошанувати його. Він будував на любові і привязанню дочок, звичайній основі життя, а його ошукали. Ми бачимо це страшне противенство між устійненою засадою родинного життя і його бурливою, неправильною, рвучою фантазією, яка змальовує йому життя ще чорнішими красками, ніж воно є, противенство між його природним наклоном і новим його завданням. Тому він іде на дно: це доводить його до божевілля.

У вибуху божевілля пізнаємо незвичайно різноманітне багатство його духа. Його палкі почування отвирають до дна його духові скарби. Він побачив зіпсуття, брак моральних вартостей у нашім людськім роді, дальшу непридатність людини і тому він бажає їй цілковитого зникнення з землі. При тім пізнанню він сам тратить правильний біг духа, так скоропадним воно є для нього. Лір позбувається, як виразилися Давден і Брадлі (цит. Шюкінґ, ст. 186), порожнечі і самолюбства: він піддається на їх думку процесові очищення. Лічить його лікар і Корделія.

Дальша увага поета звернена на це, щоб відповідно змалювати злий характер дочок, через що постать Ліра входить в ясніше світло. Едмунд вже побоюється, що

„(Lears) age has charms in it, whose title more,
To pluck the common bosom on his side,
And turn our impress'd lances in our eyes
Which do command them". („K. L.," V, 3 (48-51).[1]).

Маєстатичному, очищеному королеві відступає Олбеніен владу. Коли Лір довідується про смерть Корделії, яка в противенстві до нього стільки виказала добра й посвяти і його улічила, паде неживий на землю. Із смертю Корделії зникло сонце для нього на землі.

Твір „Король Лір" назвав Людвіґ могутнім концертом, перерваним сценою бурі, яку назвав великою симфонією, що в ній доходять до виразу найрізнородніші тони. Сам король Лір прирівняний до сонця, довкола якого кружляють інші планети. — В. Келер (ст. XXVIII—XXX) висказує здогад, що „Король Лір" згідно з головним мотивом невдячности повстав в атмосфері двору Якова. „Також Яків I мав важні причини нарікати на невдячність". Келер дещо хотів би зідентифікувати короля Ліра з Яковом, що на нашу думку не є влучне: хіба Яків I, по думці Шекспіра, не потребував очищення, покути. До того Лір нор-

[1]) Його вік має чар у собі й може пірвати нарід за собою, а тих, що їх ми звербували для себе, може проти нас обернути.

мальний є хіба на кінці твору. Завважуємо, що в цій постаті підкреслено передусім рису королівського маєстату.

Крайсіґ (Kreysig) виражується так про Ліра: „Він не знає ніякого іншого відношення до суспільности, як привілей, право і ласку із свого боку, просьбу, вдячність, покору зі „всякого іншого боку“ (Цит. Шюкінґ на ст. 185 б). Шюкінґ завважує, що це було звичайне відношення Шекспіра до короля. Ми скажемо, що так не є, бо в молодечій добі займав Шекспір інше становище.

„Король Лір“ походить із хмарної доби Шекспірової творчости, з доби його песимістичного світогляду. Світ треба було змінити. Досі пізнав він моральне зіпсуття в семейному життю („Гамлет“) і упадок моралі в державнім життю („Міра за міру“ і „Тройл і Кресида“), віроломність супроти пануючого, реформаторські пляни державного життя в „Юлію Цезарі“, невдячність дітей в „Королі Лірі“, панування грубої сили, терору, непогамованих пристрастей в життю.

Такого Тимона*) на морському березі будуть засипляти морські филі до солодкого сну, а морські вітри будуть співати божеську мелодію і так він забуде болі життя, нікчемність людей: he made the winds his funeral dirge, his mourner the murmuring ocean seeking in the everlasting solemnities of nature oblivion“,[1]) бо „The unkindest beast more kind than mankind“ („Timon of A., IV, 1 (36)[2]). А досі маємо ще боєві натури, які зовсім не думають знаходити пімсти в смерті: Антоній, Коріолян великі постатті, яких протиставляв загалові. Антоній і ще більше Коріолян могли сказати: „Odi profanum vulgus at arceo“. Коріолян висказує ті слова про масу: „With every minute you do change a mind and call him noble that was now your hate“. Him vile that was your garland“ (I, 4) **)[3]). Щодо маси, то поет все виступав в обороні великої особистости. Масу, як таку, осудив

*) По думці В. Келера (ст. XXX) поет у „Тимоні з Атен“ виразив гірке нарікання Якова I на невдячнічть, яка його стрінула в його пануванню. Погляд безосновний.

[1]) Він вчинив із вітрів для себе похоронну пісню; його оплакує неспокійне море; він шукає забуття в величностях природи.

[2]) Найдикша звірина ліпша від людини.

**) По думці Келера (ст. XXX) поет показав у „Коріоляні“ через боротьбу Коріоляна з плебеями відносини Якова I. до парляменту. „Коріолян“.. є — пише В. Келер — яскравим протестом проти неслушности демократичної засади більшости“.

[3]) Кожної хвилі зміняєш свою думку й називаєш того шляхотним, якого ти перед хвилею ненавиділа, а того лихим, якого вінчала (лавровим вінком).

поет у повстанню Кейда, в „Генриху IV“, в „Юлію Цезарі“ і в „Коріоляні“. Він не був її прихильником. А тому що і в своїм окруженню бачив незрілість маси, заступав ідею монархії. В цій монархії бажав мати впорядковане життя по заслузі. Доказом того є звеличання узурпатора і знаний присуд в „All's Well That Ends Well“. Шекспір дещо змінив опісля свій погляд. Можливо, що висказував своє власне становище до змов Мейна, Бая, до страшних планів Кейтсбі, Дігбі і Фокса (Fawkes), коли творив „Юлія Цезара“. В „Мекбеті“ узурпатори програли. Традицію вшановує тепер поет в цих словах: „The breach of custom is the breach of all“ („Cymbeline“). Він шукав, як мистець тужив за порядком, гармонією, рівновагою, за згодою з самим собою і також з окруженням, з державою. Звідси його розуміння державного життя, його пожиточности й конечности, чого він ніколи не перечив.

КОРОЛІ З ОСТАННЬОЇ ДОБИ ТВОРЧОСТИ.

З останньої доби творчости поета приглянемося: Сімбелінові, Леонтісові, Просперові і Генрихові VIII.

Стільки сердечности, стільки краси, стільки сонця, стільки музикального елементу, такої злуки радісного з поважним не знаходимо в ніякій добі творчости поета, як в останній. На її пограниччі стоять такі слова поета:

I will say of it (art)
It tutors nature: artificial strife
Lives in these touches livelier than life“ (Timon of A.,“ I, 1 (36-38)[1]).

До останньої доби можна з повним правом застосувати слова Сідні: „Природа ніколи не прикрашує землі в такий диван, як це різні роблять“... „Її світ є спіжевий, тільки поети дають нам золотий“ („Defence of Poesie“). Для людського життя знав поет оці слова:

„We are such stuff
As dreams are made on and our litlle life
Is rounded with a sleep“. („Tempest“ IV, 1 (156-158)[2]).

Напрочуд дивне було в Шекспіра безперечним складником життя. Оком знавця споглядав він на життя, на людські справи. Якась суворість і безоглядність, згідно з його новим становищем до суспільности, яке ми перед тим завважили, стала признакою його королівських постатей з останньої доби. За-

[1]) Сказати, що воно (мистецтво) може дати науку природі, бо воно оживило ці риси більше, ніж саме життя.

[2]) Ми і сонна з'ява з тих самих первнів; сон окружає наше коротке життя.

служеного стрічає нагорода, несправедливого кара. Натрапляємо на несправедливу, помилкову кару, але під кінець усе знаходить щасливу розвязку: сонце під кінець кидає тим радісніше проміння, тим вище воно піднімається. Чим більша кривда, тим більша радість при розв'язці:

„Some falls are means the happier to arise“ („Cymbeline“, IV, 2 (403)[1]).

Огірчення людським родом залишив Шекспір за собою з Ліром, Коріоляном і Тимоном. „Сімбеліном“ вступив він до нового роду свого мистецтва, до певного роду комедій, бо такими є його останні романси.

Джерелами для „Сімбеліна“ послужили „Декамерон“ Боккаччо і „Літопис“ Голіншеда. Зміни, які поробив поет, мали на цілі тільки збільшити казочне. Поведення Сімбеліна повне гідности. Від своїх засад не відступає він і на волосок. В присудах він безоглядний. Високо держить він повагу дому. Його рід не може понизитися перед горожанами, якби це навіть мало статися для найліпшої сім'ї в краю. Тому він не хоче позволити на одружіння Імоджени з Постюмесом. Для держави бажає запевнити спокій і добробут. Згадаємо його слова про жінку: „O most delicate fiend! / Who is't can read a woman“ („Cymbeline“, V, 5 (47-48)[2]). В життю пізнав він прощення, що він в V, 5 (422) потверджує.

У „Зимовій казці“ користувався поет оповіданням Ґріна „Pandosto“.

„... You may as well
Forbid the sea for to obey the moon
As or by oath remove or councel shake
The fabric of his folly, whose foundation
Is piled upon his faith and will continue
The standing of his body“ („The Winter's Tale“, I, 2 (426-431) [3]) — каже Камільо до Поліксена. Такий є Леонтіс. Спонуканий честилюбством, засуджує Леонтіс свою жінку на в'язницю за подружнє віроломство, якого мала допуститися з королем Поліксеном і також за планований нею і Камільом морд на ньому. Останній закид висказав Леонтіс перед судом, не подаючи ніякого доказу на це. Він тратить жінку, що його любить, тратить найліпшого друга Поліксена, друга його моло-

[1]) Неодин упадок став початком щасливіщого росту.

[2]) Чорт нерозгаданий! Хто знає жінку?

[3]) Однаково міг би ти заборонити морю слухати місяця, як присягою, або радою повалити його глупі здогади, що спираються на його вірі й що перетривають до кінця його життя.

дости. Коли його міністри звертають йому уваду на несправедливий засуд, він має такі слова для них:

„Our prerogative
Calls not your councels, but our natural goodness
Imparts this;...
inform yourselves
We need no more of your advice: the matter,
The loss, the gain, the ordering on 't, is all
Properly ours!" („The Winter's Tale", II, 1, 162-169) [1]).

Судові богів, який має незабаром відбутись, піддається честилюбний Леонтіс. Поліксена, який ввічливо поводиться із своїм народом, діткнуло також нещастя. Його найулюбленіший син хоче одружитися з дочкою вівчара. Пердіта, хоч найкращий доказ слів: „the affection of nobleness which nature shows above her breeding" (V, 2 (41-43) [2]) не може зістати жінкою його сина. Але не в наших руках розв'язка справ. Ця засада, яку Шекспір почав яскраво підносити з „Гамлетом", є також у цьому творі. Згублені віднаходяться. Молоді, збогачені досвідом батьків, будуть знати в життю прощання та поблажання.

Просперо, а не король є центральною постаттю Шекспіра в його найближчім творі, в „Бурі". З уваги на державницькі пляни займемося постаттю Проспера.

Джерелами для цього твору послужили Шекспірові: „Відкриття Вермудів" Сер Томи Ґейта, Льорда Джорджа Сомерс і капітана Нюпорт (1610), давніша п'єса, про яку довідуємося з Ayrer, „Die schöne Sidea" (1605), а яка затратилася, і „Збірка оповідань" Antonio de Slava.*)

В „Бурі" втікає поет на далекий, екзотичний остров, який, як думає проф. Вольф, щодо клімату і ростинности є зовсім англійський — щоб знов дати образ суспільного життя. Це дозріваюча суспільність. На острові жиє прогнаний князь із дочкою. З прибуттям на остров зумів князь Просперо підчинити собі духа Ерієла і дикого Калібана. Просперо стає володарем острова. Через студії вдається йому стати учасником надприрод-

---

[1]) Наші привілеї не вимагають вашої ради; ми запитуємо про раду тільки для власної доброти... Радьте самі собі, я вашої ради більше не потребую; ціла та справа, її користи й втрати залежні виключно від нашої волі.

[2]) Шляхотність постави у неї щось більше, ніж виховання.

*) Шюкінґ бачить у „Бурі" і в „Зимовій казці" вплив Бюмент-Флечера і вплив народньої поезії: красу і мораль шукати поза суспільністю, в природі.

ніх сил. Його найважнішим завданням залишається виховання дочки. Чи Міранда це символ мистецтва? Чи це значить, що мистецтво може дозрівати в спокою, на самоті? (А. Вольф). Просперо старається відкрити очі на добро культури Калібанові, але даремні його старання! Калібан ще приготовує повстання проти пануючого і це повстання поет висміває. Поет кладе натяк на те, що так довго не наступить зміна в суспільності, як довго чоловік буде кермуватися лише егоїстичними мотивами. Аж досі мусить бути задержана понадіндивідуальна влада над масою. На підбудові нерівности повстане світ краси і справедливости. Суспільність Проспера основується на тривкій нерівності, але також і на праці. До його нової суспільности мають ті доступ, що признають мораль. Жаль-покута можуть також промостити дорогу туди. У Проспера пізнаємо новий світогляд, а власне, що життя спирається на службі один другому (Вольф). І знаменне, що саме благородні в драмі служать і радо це роблять. Злі кричать за волею. Чи на Проспера, того представника найвищої культури, винахідника тих далеких незнаних країв, в які він хоче нести культуру, треба дивитися як на представника платонської держави, в якій панують мудрці, — це можна хіба тоді признати, коли ще до того додамо християнський світогляд. На думку Гарнеса (ст. XX) поет представив у Проспері християнського володаря, ученого Якова I*), а в Міранді його дочку: про неї саме старався княжий син, щоб її як дружину забрати у власний край. Чи поет хотів зазначити кінець власної творчости звільненням Еріела, або заакцентувати обов'язок володаря займатися тими справами, а не іншими, як цього хоче Ґарнет (цит. Шюкінґ, ст. 277), це, як і багато інших справ, годі вирішити. Сам Просперо каже, що в своїх останніх літах буде знати молитву і покуту.

В Проспері повторяє Шекспір мотив невдячности, як це було в „Лірі", „Коріоляні" і „Тимоні з Атен".

Проф. Айхлер (ст. 368) бачить у Проспері закінчення Шекспірового типу джентелмена. З ним він кінчить ідеалістичний напрям у своїй творчості.

На думку А. Вольфа Просперо разом із Ромеом, Гамлетом і Тимоном представляють розвій поета. В нім приходить до ви-

*) В. Келер (ст. XXXI) бачить також у Проспері: „ein Idealbild König Jakobs". Проти такого розуміння виступає Шікінґ (ст. 277) в оцих словах: „Майже всі риси характеру Проспера маємо вже в вигнанім князю в еспанській новелі, або можна їх вичитати із змісту. Шекспір рішуче не списав їх, думаючи про Якова". Сідні Лі також уважає неправдоподібним, щоб Шекспір зображав Якова в прогнанім князю.

разу світогляд Шекспіра, який його в тім часі опановував, як це діється в інших названих постатях для інших діб його творчости.

Шекспір вносив такими творами, як „Буря", успокоєння в бурливі хвилі громадської думки. Він працював для короля, опрацьовуючи ті, а не інші мотиви. Вкінці князь, який на цілу голову перевищав свою суспільність, є таки переможець проти напасників. Щоправда, його князь лагідний, розумний і уважний, а не гордий, як Яків І. Шекспір працював над поєднанням обох партій, що себе поборювали: короля і парляменту.

В молодості зобразив нам поет минуле; пізніше він наблизився до життя та переконався про великий моральний упадок, гідний цілковитого знищення. В „Гамлеті", „Юлію Цезарі", „Тройлю і Кресиді", в „Лірі" і в „Тимоні з Атен" поет виявив, що життя є керноване злими силами. В останній добі творчости віднайшов поет віру в життєві вартості і сконструував нову суспільність у „Бурі". Він зовсім не погодився з сучасним йому станом. В останнім творі, в „Генриху VIII", поет знов обговорює реальне життя. Щойно тут згадує славне володіння Єлисавети.

Генрих VIII володів в Англії між 1509 і 1547 р. У молодості уладжував найгучніші забави, які колинебудь роблено. Знаний був для своїх тілесних і товариських прикмет. Був жонатий із пятьма жінками. Накінець жив із Катериною Пар. Він був найбільш деспотичним королем, який панував в Англії. „Треба завернутися аж до часів римського цісарства, щоб знайти на престолі такого страшного тирана" (Штайніцер, ст. 278). „Найшляхотніші голови: Томи Моруса, знаменитого представника гуманізму, Фішера, єпископа рочестерського, найнепохитнішого, найгіднішого пошани духовника тієї доби, сімдесятьлітньої графині Селісбері, дочки княгині Кларенс і послідного Йорка впали під топором ката" (Штайніцер, ст. 278). Навіть його батько припадково обминув страчення. Тисячі людей засудив він на смерть. Самовільне було його поведення так у політичнім, як і в приватнім життю. Три рази зміняв він наступство престола: він розпоряджався так державою, як приватним майном. В 1544 р. нарушив приватне право, видаючи закон, яким уморив всі свої довги. Так дуже химерним став Генрих VIII аж по усуненню Вулсі. Відділення від Риму і основання національної церкви — це його діло і це англійці вважають його найбільшою заслугою.

Пишучи „Генриха VIII", користувався поет такими творами: Літописом Голіншеда, Літописом Гола, „Життям Томи Вулсі"

Кевендіша, „Документами“ Льорда Герберта і „Книгою Мучеників“ Фокса.

Найважніше для нас, що він не заспівав на хвалу Генриха VIII так зовсім за взірцем Гола: він підкреслив передусім людський змисловий момент у розводі короля Генриха VIII. Про розкішне уладження балю та про деспотичні засуди Катерини, Вулсі і Кренмера була вже мова в джерелі. Короля представлено як деспота. Про кардинала Вулсі, передусім про його кінець маємо такі слова в літописця: „He shewed such moderation and ended so perfectlie, that the houre of his death did him more honor, than all the pompe of his life passed“[1]).

Своє відношення до ранших творів подав нам сам поет: Ви не знайдете, каже він, ані непотрібного воєнного гамору, ані метушні, що властиво може справляти радість тільки хлопцям, ані блазня, якого зовсім природно не треба втягати до поважних річей. Побачите постаті повні терпіння, блеску і маєстату.

Давніше контраст між Генрихом IV і його лицарством, яке він зумів собі підчинити, давав нам багато для характеристики того короля. Тут діється це саме в відношенню Генриха VIII до його великого міністра Вулсі. Кардинал Вулсі, великий політик, найвизначніший достойник у державі, є людиною дуже гордою. За панування Генриха VIII є він більший від короля, хоч не проголосив своєї диктатури. „His own opinion was his law“. Він перед ніким не хилиться. Про блеск і славу цього світа так виражується пізніше Вулсі:

„Vain pomp and glory of this world, I hate you:
... O, how wretched
Is that poor man that hangs on princes' favours!
There is, betwixt that smile we would aspire to,
That sweet aspect of princes, and their ruin,
More pangs and fears than wars or women
have:
And when he falls, he falls like Lucifer,
Never to hope again“ („H. VIII“, III, 2 (365-372)[2]).

Вулсі, високо драматична постать, кінчить так, як король

---

[1]) Він впявив таку поміркованість і закінчив життя так спокійно, що година його смерти зробила йому більше чести, ніж уся пишність-велич його минулого життя.

[2]) Я ненавиджу вас, славо і виставносте цього світа... О, який нещасливий той, що свої надії покладає на ласку княжу. Між тим усміхом, що до нього ми зідхаємо, солодким усміхом князів, і їх упадком є більше жури і страху, ніж у війнах і жінках. А коли він паде, він паде наче Люципер, у розпуці.

Лір і Катерина через внутрішній жар почувань, що нам говорить про силу і глибину тих його почувань.

Останній король лучить в собі вади варварського часу і прикмети культурного володаря. Такий Ришард III був тираном з уродження, Мекбет з самолюбства і з конечности. Вони добивалися влади насильством, усуваючи з дороги ворогів, або тих, що їм стояли на перешкоді. Жорстокий, змисловий, розкошелюбний і облудний Генрих VIII є злочинцем в любові. Йому бракує звичайної приличности, бракує йому людських почувань, які у нього такі притуплені, що він кидає свою невинну жінку, що його любить, до в'язниці. При помочі релігійного лицемірства хоче оправдати своє поведення. Його незвичайні здібності проявляються вже в тім, що він потрапив серед таких чварів на дворі утриматися на престолі і позбутися Вулсі.

Коли забудемо на хвилю пристрасті, змисловість Генриха VIII, то треба признати, що король Генрих VIII придежувався iustitia fundamenti regnorum, як лише дістав вгляд у справу.

Штайніцер (ст. 282) завважує таке про драму: „Це тільки молодий король, не ціле його панування, з яким маємо тут до діла і тому він занадто добре виходить в драмі“. Все ж таки не бачу підстави, щоб притакнути осудові В. Келера (ст. 31): „Генрих VIII був образом короля, в якім Яків I міг себе бачити, хоч тільки в загальних рисах“.

В Генриху VIII Шекспіра маємо мудрого і справедливого володаря, цікавого до науки, охорону слабих, який допомагає праву до побіди, в безоглядній визиску вищих верств.

Коли Шекспір надав Генрихові VIII певні риси справедливости, то незгідно з історією, бо Бакінгема страчено не за державну зраду, тільки тому, що походив від Едварда II: отже міг бути претендентом до престола. Усунення Вулсі також у Шекспіра неслушно мотивоване. Тому що він не міг залагодити в Римі прихильно для Генриха VIII справи з Катериною, його усунено з найвищого уряду.

Згаданий вже В. Келер помиляється передусім у тому, що бачить в Якові I. тільки добрі прикмети. Коли б він бачив у ньому химерність, то ми згодились би, що її зобразив поет у Генриху VIII, що очевидно несвідомо, бо не міг собі позволити зробити це явно. До того про Якова I є на кінці твору згадка в словах найвищої похвали, тому Шекспір не потребував звертати уваги на Якова I через Генриха VIII.

ВИСНОВКИ.

1.

Бути королем це значилоб: бути учасником безсмертности, заживати любови і глибокої пошани („Macbeth“, I, 4 (22-27) від підданих, які є лише завідателями королівського майна („Macbeth“ I, 7 (25-28). Король не є обов'заний до ніякої відповідальности супроти підданих. Він — найвищий суддя в державі — не може бути смертними потягнений до відповідальности:

What earthly name to interrogatories
Can task the free breath of a sacred king? („King John“ III, 1 (147-148) [1])

Коли край кривавиться даремно в полі, то кривавиться за свої гріхи. (Henry V, V, 4 (1). Навіть присяга не зобов'язує володаря до нічого:

„An oath is of no moment, being not took
Before a true and lawful magistrate
That hath autorithy over him that swears“ (3 Henry VI, I, 2 (22-24)[2])

Підданий не може ставити ніяких домагань до короля (3 H. VI, VI, 6 (6), йому залишується тільки дорога просьби. Король із своїм двором творить осередок життя в державі („Hamlet“, III, 3 (13-25). Не дивуватись, що поет представив також тих, яких опанувало самолюбство, жадоба золотого кола (of the golden circle). Королъ був наділений такими незвичайними правами, що для них записувано душу темним силам:

„But for a kingdom any oath may be broken:
I would break a thousand oaths to reign one year“ (3 H. VI, I, 2 (16-17) [3]).

Цей погляд про незвичайні привілеї короля поділяли обидва сучасні Шекспірові пануючі. Королева Єлисавета сказала, що вона підлягає тільки Богу. (Ranke, цит. Май-Родеґ, ст. 39). Шекспір мав і свій погляд на це. Доля Ришарда II є найкращим доказом, що Шекспір думав про тих, які одиноко опирали свою владу на спеціяльних управненнях. Шекспір змалював королів

---

[1]) Яке ж земське ім'я може жадати від помазанника божого відповідальности?

[2]) Присяга не важна, коли її не зложено перед владою правдивою й правосильною, що має владу над тим, що присягає.

[3]) За ціну королівства можна зломати кожну присягу: Я зломав би тисячу присяг за рік панування.

такими, якими вони, на його думку, були. Він звертався і до таких постатей, в яких зображенню міг висказати і свої думки про короля, не минаючися з історичною правдою. Так було в „Генриху V“. Генрих V був вицвітом його молодечої, творчої доби, тому не має він всіх прикмет, якими повинен відзначатися взір Шекспірівських королів. Такий взір можемо собі витворити, беручи на увагу найкращі прикмети інших королів Шекспіра.

Володар мусить передусім старатися про добро держави; він визначається любов'ю вітчини і своїх підданих. Він сам хоробрий, справедливий і суворий у виконанню звання: „Pardon is still the nurse of second woe“ („Міра за міру“)[1]. Він пособник мистецтва і наук. Він визначається гідністю, маєстатом і непохитністю видержати на раз вибраній позиції. Велич і блеск повинні відзначати його двір, який променіє на цілий край. „(His) palace full of tongues, of eyes, of ears“ („Tit. Andron“. II, 1)[2]. Король є загалом взором для своїх підданих. Як Шекспірового джентелмена (Проф. Айхлер, ст. 368), так і його короля знаменує риса позірно холодного виступу. Його король признає владу Бога*) над собою, якому в покорі піддається.

Кількома такими прикметами визначалися також сучасн Шекспірові володарі. Розумна, хоробра, сувора і одна з найблискучіших**) королев Єлисавета всеціло жила для вітчини. Вона, як і її наслідник були добродіями мистецтва і наук. Королева Єлисавета любувалася клясичним образованням; Шекспір сам любив представляти героїчних жінок, яких багато в античному світі.

---

[1]) Прощання стає причиною дальшого зла.

[2]) Його палата повна язиків, очей і ух.

*) Проф. Айхлер (ст. 365) говорить про цю християнську рису, про яку Шекспір не часто згадує, але яка для нього і для всіх його сучасників була самозрозуміла й містилася властиво вже в середньовічній „gentilesse“.

**) Вона сприяла розвоєві найрізнородніших ігор. Вона лишила по собі ґардеробу, яка складалася з трьох тисяч суконь, зроблених із найдорогоцінніших матерій (Крейтен, ст. 197). Притім вона сама була приневолена виступити проти незвичайної виставности убрань. Штайніцер (ст. 287) пише: „В році 1597 королева Єлисавета видала розпорядок проти надзвичайної виставности убрань, в якім назвала цілий ряд заборонених річей' починаючи з перетиканого золотом, або сріблом брокату, а кінчаючи дамасценськими клямрами і покритими оксамітом сідлами“.

2.

Коли ми віднайшли[1]) так багато характеристичних рис із володіння Єлисавети і Якова І у Шекспіра, то маємо підставу думати, що його постаті мають багато сучасного поетові. Знаємо, що ім'я такого Дрейка вже за його життя називали безсмертним. Його корабель, яким обїхав світ, казала Єлисавета зберегти на пам'ятку англійської слави для всіх будучих поколінь. Сер Ришард Ґренвіл (Крейтен, ст. 185) боронився одиноким кораблем проти 50 еспанських кораблів, з яких кожний був два рази більший від його. Він згинув спокійний, бо сповнив обов'язок для рідного краю, королеви, чести і релігії.

Доба, що була така багата на великі особистості в практичнім, літературнім і науковім життю, тому що була така буйна, мусіла бути багата і на тих честилюбних, деспотичних, тих палких людей, яких зобразив Шекспір. У Шекспірівськім заклику до поєднання маємо на сорок літ вперед вказівку на будучу революцію.

Сучасник Шекспіра Дейн'єл так писав про силу („Power"): „Power... that proudly sits on others crimes; charged with more crying sins than those he checks... Whilst man doth ransack man and builds on blood and rises by distress".[2]) Цей настрій находимо також у Шекспіра. Він пізнав його зло в життю і закликав до реформи. Найбільший представник англійського слова скінчив так із своїми реформаційними плянами, як зачав найбільший представник діла в Англії Кромвел: з Божим словом*).

Кромвел єднає в собі також найкращі прикмети Шекспірівських володарів: Генриха IV, Генриха V і Проспера, так як помічники великого діла Протектора нагадують різкі, боєві постаті з творів Шекспіра.

В кожному разі Шекспір зобразив у своїх постатях велику правду, бо вони були можливі на англійській землі, вони там були. Різкі, розумні горожани Англії, збогачені знанням людини, яке їм дав Шекспір, підбили опісля світ під свою владу. І могли вони це зробити, коли у них навіть сини люду, як Шекспір і Кромвел, виявили стільки знання життя.

[1]) З того переконуємося, що Шекспірове сформуловання завдання драматурга в „Гамлеті" (II, 2, 547-548) було вже його сильним переконанням. Акторів називає Гамлет: „the abstract and brief chronicles of the time" (есенціональною, короткою хронікою часу).

[2]) Сила, що гордо сидить на інших злочинах, обтяжена різкішими гріхами, ніж ті, що над ними панує... Муж нищить мужа і будує на крові та знімається вгору через чуже нещастя.

*) Притім боронив він реформації Єлисавети, в якої дальшім розвою Кромвел підхопив слушний момент до революції.

Шекспір вказував більше разів на конечність реформи тобто він не був вдоволений фактичним станом. Щоправда, поет дав нам також образ програної в „Юлію Цезарі“, головно для незрілости люду. Але коли возьмемо на увагу такі деспотичні постаті, як Ришард III і Генрих VIII і Шекспірові державні пляни, виложені в „Бурі“, то немає потреби вважати Шекспіра абсолютним прихильником монархії. Гуманістичний дух доби, дух свободи проявився також у Шекспіра.

3.

Як новик, у тяжкім матеріяльнім положенню, при ворожім виступі академіків проти нього, як одного з цих нижчих, при відмові двірської дами, при мабуть труднім доступі до двору, боронив він зразу засади: оцінювати людей відповідно до заслуг. Ще в „Гамлеті“ каже він: „your fat king and your lean beggar is but variable service, two dishes, but to one table“ (IV, 3, 24-26) [1]). В „Королі Лірі“ виражується він про упослідження Едмунда за його позашлюбне походження як про „curiosity*) of nations“ (I, 2, 4) [2]). Правило Келера (ст. XV) нарушено Шекспіром; а саме Келер був переконаний, що Шекспір не підніс нікого з нижчих до ряду героїв. Він помиляється, бо князь із „Міри за міру“ одружився з Ізабелею, таки „з тих нижчих“. Для цілого Шекспіра це безумовно за мало.

З Шекспірової молодечої доби походять слова про традицію:

„There is a history in all men's lives,
Figuring the nature of the times deceased;
The which observed, a man may prophesy,
With a near aim, of the main chance of things
As yet not come to life, which in their seeds
And weak beginnigs lie intreasured.
Such things become the hatch and brood of
time“. (2 Henry IV, III, 1 (80-86) [3]).

Ці слова про традицію знаменні для Шекспірової молодечої доби, коли він, як згадано, передусім бажав цінити людей відповідно до заслуг.

---

[1]) Ваш товстий король і худий жебрак є тільки двома різними стравами для того самого стола.

*) Це не мусить бути погляд Шекспіра, але знаменне, що він так виражується.

[2]) пережиток народів.

[3]) У кожного чоловіка міститься історія прожитих днів. Коли на неї звернемо увагу, можемо пророкувати недалеке майбутнє, що в зародку виростає з минулого. Так то виколюється дія часу.

Пізніше Шекспір змінив дещо своє становище, поручаючи оцінку за ступнями і клясами; притім він зовсім не залишив оцінки по заслугам. Не войовничого короля поставив він своїм землякам як ідеял згідно з вимогами Макіявеля, який уважав першим обов'язком володаря знати военне мистецтво, але ученого і притім покірного Проспера. В тій добі Шекспір щораз більше вимагав оцінювання згідно з сумлінням: Так на тій дорозі він прийшов знов до рівної оцінки людей.

Ми досі приглядалися королям Шекспіра в порівнянні з джерелами і з сучасним йому життям. Яке ж їх відношення до переживань самого поета? Шекспіра прославлено як одного з найоб'єктивніших поетів. Повп сказав, що колиб ми не мали назви осіб у його творах, то всежтаки ми означили би якнайдокладніше, що кожна розмова належить іншій особі: так різно держить Шекспір свої постаті, кожна має свою мову*). А всетаки можемо говорити про особисті настрої в його поетичній творчості. Ми ж бачили відступлення від джерел, прим. в таких постатях, як Ришард II, Ришард III, Гамлет, Лір і Генрих VIII. Їх спричинили особисті настрої, особисті заміри поета. Тони прощення з романсів, їх лагідна казочна настроєвість залишили слід також у „Генриху VIII".

4.

Вже сказано, що королівські постаті з „Історій" овіяні „by poetical grace". Ще з більшим правом треба це сказати про пізніші постаті поета, бо в них саме передав нам поет найбільші скарби поезії. Не як політик, або соціолог (хоч передбачив події на пів століття) має Шекспір запезнене місце між безсмертними, але як знавець людей і як поет. Людині він сказав, що сильний і розумний може числити на успіх в життю, що добрий грач у життю виграє. Штуку гри треба собі засвоїти, бо від доброго обізнання з нею залежить життя. Це ідеї, які знов у наших часах виринають у Ґолсверті („Strife", „The Skin Game"). Як поет дав Шекспір такі скарби, що належать до найбільших досягнень. Його словами, як поета, не яким його політичним епіграмом, хоч і їх дуже багато в його творах, кінчу цю студію:

„The poet's eye, in a fine frenzy rolling,
Doth glance from heaven to earth, from earth
to heaven;
And as imagination bodies forth

*) Шюкінґ зазначує, що так не є завсіди в Шекспіра.

The forms of things unknown, the poet's pen
Turns them to shapes aud gives to airy nothing
A local habitation and a name.
Such tricks hath strong imagination,
That, if it would but apprehend some joy,
It comprehends some bringer of that joy (A. Midsummer-Night's Dream, V, 1 (12-20) [1]).

Також у нашому обсягу був Шекспір всеобіймаючий геній, своїми почуваннями доторкався цілої людськости, він був також „some bringer of a joy" („Генрих IV" і „Генрих V"), а в „Бурі" виступив він як творець фантастичних світів, незнаних постатей.

[1]) Око поета в незвичайнім захопленню дивиться на небо, то знову на землю. І коли уява творить незнані речі, перо поета надає їм форму, місце й ім'я. З такою вмілістю ділає уява, що треба їй тільки підійнятися в радість, і вона зараз побачить носія цієї радости.

Загублена українська грамота половини XV віку.

Палеографічно-лінгвістичний нарис.

Подав

Іван Огієнко.

I.

Проф. В. Розов у своїй праці: „Українські грамоти", Київ, 1928 р. під ч. 92 на ст. 168—169 передрукував із відомої праці А. В. Уляницького мировий лист поміж Яном Бучацьким та молдавським канцлером Михайлом, передрукував просто з Уляницького, хоч і свідомий був того, що видання це мало наукове. Іншої ради для В. Розова не було, бо оригіналу розшукати він не міг: „гдѣ оригиналъ, не извѣстно", пише автор на ст. 168. Звичайно, жадного опису цього документу Розов не дав, бо самого оригіналу не бачив; ніякого опису не дав, своїм звичаєм, і А. Уляницький.

Не знаю, чому власне В. Розов не розшукав був ориґіналу, бо ж він знаходився там, де й усі інші акти, що їх видав А. Уляницький, — у Московськім Головнім Архіві Міністерства закордонних справ. Я знайшов тепер ориґінал цієї цікавої й цінної грамоти, яку й видаю тут, даючи до того докладний опис її з самого первотвору.

Цікава доля нашої грамоти. Віки вона переховувалася в польськім Короннім Архіві в Кракові, і тільки 1765 р. з наказу короля цей Коронний Архів привезено до Варшави. 1794 року, як Суворов узяв Варшаву, Архів цей помандрував до Петербургу, а пізніше дипломатичні акти, а між ними й наша грамота (лист), передано до Москви, до Головного Архіву Міністерства закор-

донних справ. Нарешті, 1924 р. нашу грамоту — разом із іншими актами—ревіндиковано з Росії до Польщі, і тепер вона переховується в Варшаві, в Головнім Архіві, під № Zam. 79, картон 13.

Писано листа на простому пергамені, що в деяких місцях зовсім зм'як, а де-не-де має й дірочки, напр. їх аж три коло лівого злому. Пергамен у середині шорсткий і ніби його крейдою набито; в деяких місцях робить враження, що його ніби підшкреблювано. Наша грамота дуже цінна також оцим своїм пергаменом, —це кирилівський палімпсест, що такі рідкі в нашій палеографії. Дійсно, в багатьох місцях зовсім ясно знати, що попереднє письмо змите, але рештки його таки позосталися й їх можна прочитати ясно,—це було письмо кирилівське. Так, над кінцем слова литвинова зверху ясно видно з колишнього письма ...вно; над свои 16 рядка видно гот; початкове мы першого рядка написане на старшім ѣ, або може на хрисмоні, цебто для написання нашої грамоти скористали з якогось старшого писання, теж грамоти, змили старе, а пергамен використали для нового листа; таким способом знищено взагалі не мало старих грамот. Треба сказати, що позостале з попереднього письма часом заважає читати нове письмо. Кусок пергамену—неправильний чотирокутник: ширина його зверху 30 cm, долі 29,5 cm, висота 16,5 cm.

Долі пергамен, як то постійно буває в грамотах, заломлений вдвоє; залім 2,5 cm високий і закриває зліва 3 рядки, справа 2 рядки (останні) тексту. Лівий верх залому був відрізуваний ножиком, але ще тримається, він на 1,8 mm широкий, на 13 cm довгий; на цьому різаному на його лівім початку знати рештки старого письма, іншим чорнилом, виразно знати ...КV...

Складається наша грамота 2×3, цебто два рази в висоту й три в ширину; але знати, що складалася й 3×3.

Долі до залому, якраз під словом нашю з 18 рядка, привішено малу печатку. Оклад її з сірого воску, овальний, довгий на 5,3 cm, широкий на 4, 2 cm; глибоко в окладі (в „ковчезі“) міститься сама сіра печатка, кругла, на 2,1 cm в діяметрі. Посередині знати герба,—ніби велике М на щиті, але все це неясне, посіріле, по боках кругом напис, але прочитати його не можна, бо все витерте. Печатку привішено на пергаменовій поворозці, на 0,7 cm широкій; поворозка коротенька, від привішення до печатки 1,7 cm. Для привішення в заломі зроблено один малий поземий проріз, на 0,7 cm широкий. З протилежного боку виходять коротесенькі обидва кінці поворозки.

На звороті (in dorso) грамоти ніяких давніх написів нема. Подано два латинських змісти акту, один з 1730 р., N 119 (був 79). Праворуч маленька, на 2,2 cm в діяметрі зеленава печатка з XIX ст. унціяльним письмом: * МОСК. ГЛ. АРХИВЪ * М. И. Д. Кольор пергамену in dorso жовтавий, тоді як спереду він білявий.

Перед написанням листа відлініювали маргінеси його—верхній, лівий і правий, і цю раму для письма добре знати на звороті акту, дальше писання йшло вже без лінійок, принаймні їх тепер ніде не знати. Розмір писаного 22,5 × 13,2 cm; маргінеси: верхній 2,4 cm, лівий 2,8 cm і правий 4,5 cm; справа рядки кінчаться більш-менш рівно, бо про те дбав писар. Чорнило трохи зблідло, часом розтерлося. Письмо — півуставний, нестаранний скоропис, цебто скоропис із деякими півуставними рисами; літери високі на 1,5—1,6 mm, письмо трохи похилене вправо (у окремих літер часом нахил і вліво). Розпочинається лист дуже простеньким хрестиком (хрисмон), 3,4 cm високим, 0,4 cm широким, що займає 4 рядки тексту. Початкового ініціялу нема.

Форма окремих літер виразно вказує, що це молдавський скоропис половини XV-го віку. В *а* права лінія опускається додолу; у *б* великий діл; *в* кругле, в рядку лише верхня мала головка, решта опущена додолу; у *г* верхня перекладина піднята вгору зліва направо; у *д* довгенькі ніжки додолу, нахилені одна до одної, права трохи менша від лівої; є різниться від є дуже рідко; є тільки на початку декількох слів; *ж*—на середньому стовпчику петелька кінцями вліво; *з* на взір латинської z; у *л* ліва лінія довша від правої, а права маленька й товста; *м* зложене ніби з двох *л*; *о*, крім звичайної форми, буває ще на взір трикутника вугликом догори, або на взір уставного *д*, що пишеться в два рази; головка у *р* трикутникова, а хвіст вправо загнутий; *с* пишеться в два рази, майже простокутне; *т* триноге; *у* з хвостом вліво, звичайно в сполученні з *о*: *оу*, буває й без хвоста *v*; у *ц* права тоненька лінія просто додолу; *ч* однобоке; у *ы* часом є рисочка між *ъ* та *і*, уставної форми ы тут нема зовсім; у *ч* верхня головка піднімається над рядок і закинута вліво, часом головка долі не з'єднана, як то часто маємо в молдавських грамотах; *ѣ* легко змішати з *ъ*,—у *ѣ* зверху або петля, або лінія перехрещена; *ѧ* найрізнішої форми, часом це *д*, де до попередньої додано ще ніжку. Як бачимо, письмо належить до молдавської школи, там воно звичайне.

II.

Грамоту нашу вперше видав В. А. Уляницький 1887 р. в відомій своїй праці: „Матеріалы для исторіи взаимныхъ отношеній Россіи, Польши, Молдавіи, Валахіи и Турціи въ XIV—XVI вв.“ („Чтенія въ Имп. Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ“, книга 3 за 1887 р., N 85 на ст. 95—96. Видання нашої грамоти, як і всі інші в цій праці, з сьогоднішнього погляду зовсім ненаукове. Через те, що україністи часто цитують це видання Уляницького, а проф. Є. Тимченко навіть широко використав його для монументального видання Київської Академії Наук: „Історичний словник українського язика“, Київ 1930 р., спинюся трохи докладніш на виданні нашої грамоти (листа) в Уляницького, щоб показати, що користати з цього видання для лінґвістичних цілей у жаднім разі не можна.[1])

Видаючи листа Яна Бучацького, В. Уляницький допустився таких відступлень від оригіналу:

1) Титла порозкривав, не зазначивши доданих літер, поставив свої знаки розділові та великі літери, яких ув оригіналі нема.

2) Грамоту видав гражданкою, а тому замість буков оригіналу ѡ, ꙗ, ѧ, ѯ, ѵ, є ужив *о, я, кс, у, е.*

3) В старовину панувала звичка виносити над рядок кінцеву приголосну, при чому ъ чи ь у цім випадку по ній ніколи не ставиться; рідше виноситься також кінцева приголосна складу. Те саме маємо і в листі Івана Бучацького, але Уляницький у своїм виданні (йдучи, зрештою, за прикладом тогочасних російських видань) усі винесені літери позносив до рядка, а по них іще й додав від себе ъ чи ь, ніде того не зазначивши. Для лінґвіста таке суб'єктивне поводження з оригіналом просто недопустиме, бо воно веде до ненаукових висновків у багатьох випадках. Ось приклади:

Ориґінал:	*Уляницький:*
вызнава̑	визнавамъ
ѹслыши̅,	оуслышитъ

---

[1]) Про те саме див. ще мої статті: „Дві грамоті воєводи валаського Івана Мірчі Великого“ (в „Byzantynoslavica“) та „Дві найстарші молдавські кирилівські грамоті 1388 року“. Див. іще мою працю: „Як видавати молдавські грамоти“ в „Записках Чину св. В. В.“ за 1935 рік.

прѣ, та, то	предъ, такъ, томъ
их, тых на	ихъ, тыхъ, насъ
помина, заплати	поминати, заплатитъ
бы, имае	быть, имаеть
наше, то	нашего, того
пядеся, тридеся	пятьдесятъ, тридесять
оуза	оузялъ
прави, мови	править, молвить
ли, печа	листъ, печать

Як бачимо, рк. оуслыши, имае і др. Уляницький раз передав оуслышитѣ, а другий — имаеть, але чому власне так, не знаємо; так само зовсім суб'єктивно Уляницький передає infinitivus: то на *-ти*, то на *-ть*, хоч ув оригіналі було *т* винесене. Передавати вызнава через визнавамъ так само нічим не оправдане, бо могло на кінці бути й *-мо* або *-мь*.

4) Саму грамоту Уляницький відчитав ліпше, як інші в його виданні, чому помилок у нього небагато; зазначу:

оригінал:	*Уляницький:*
вызнава	визнавамъ
паны	пани
имаемъ	имаемь
ѿстали	отстали
пѣнязни	пѣнязни

Крім цього Уляницький зовсім не відчитав одного місця: оу пякъ. к., подавши: „оу пять...“ ;в 10-м рядкові по слові „живота“ Уляницький зовсім непотрібно поставив..., тоді як там нічого не пропущено. Замість ис паномъ 3,9, тоты 14 Уляницький дає: и съ паномъ, то ты.

Ото ж, як бачимо, видання Уляницького не можна признати науковим; скажемо, для лінґвістичних дослідів воно зовсім не тільки не годиться, але й просто шкідливе, бо постійно вносить баламутство й ніколи докладно оригіналу не передає.

Проф. В. Розов у своїм виданні: „Українські грамоти“ 1928 р. просто передрукував видання Уляницького, але зазначив у примітках деякі помилкові його читання. Гражданський текст Уляницького Розов непотрібно передав кирилицею, а це, звичайно, повело до нових помилок проти оригіналу; скажемо, в оригіналі по приголосних звичайно пишеться ѵ, рідше ȣ, а Розов все це передав через ү; ѯ, ѡ, є передав Розов через кс, о, є і т. п.;

звичайно, значно ліпше було б передрукувати цю грамоту просто гражданкою, як то Розов зробив на ст. 140—141. Крім цього, Розов у заголовку грамоти говорить про 80 гривень, тоді як наша грамота на 50 гривень.

Лист Івана Бучацького писаний у Самборі 3 серпня, але року на нім не зазначено. Уляницький помістив листа під ч. 85, між грамотами 1458 і 1459 роками. Дійсно, поміж 1456—1462 канцлер-логофет Михайло жив у Галичині, під опікою короля Казіміра; на цей час може вказує й те місце в грамоті, де говориться (рядок 16), що Михайло може правити з Яна свій борг перед королем. Плутає датування вказівка, що Ян Бучацький помирився з канцлером Михайлом у присутності жінки воєводи Іллі, а сам Михайло зветься канцлером Олександра († 1455 р.). Воєвода Ілля в маї 1443 р. був осліплений, а це певне вдова його, Марина з Польщі, також проживала в Галичині. Що наш лист походить десь дійсно з кінця 50-х років XV-го століття, вказує на це й те, що Ян Замойський († 1605 р.), секретар короля Сигізмунда Августа, який упорядкував у Короннім Архіві в Кракові молдавські грамоти десь у другій половині XVI-го віку, нашу грамоту помістив під 1457—1460 роками. В грамоті нашій є вказівка, що Ян обіцяє вернути борг у п'ятницю по святі Божої Матері (це 8 вересня), а в 1458 р. це свято припадало власне на п'ятницю, й тому цей рік треба відкинути (його чомусь прийняв В. Розов), позостануться тоді десь 1459—1460 роки. Наш Іван Бучацький згадується в грамоті короля Володислава III 30 мая 1441 р. як староста Теребовельський („Iohannem de Buczacz capitaneum Trebowliensem"), — це запис короля на 100 марок за взяті у старости 4 коні (див. Пташицкій: Описаніе книгъ и актовъ литовской метрики, 1887 р. ст. 229; цілу грамоту видрукував Dr. A. Prochaska: Materyały archiwalne, Львів, 1890 р. ч. 118).

III.

Подаю тепер саму грамоту, списану з оригіналу.

а҃ се мы панъ. ꙗнъ боучацкıи̂ и́съ литвинова· вызнава́ то симъ листомъ нашимъ (2:) каждомꙋ добромоу. кто жь то нань. оузрить. и̂ли его оу́слыши́ чтоучи. аже што (3:) коли єсми и̂мали межи нами мерзачкꙋ и̂с паномъ михайломъ канцлѣремъ. алеѯа(4:)ндра воєводины́. и̂ мы єсми пришо́ши пре̃ кнѧгиню. и̂лиꙗша воєводиноую. и пре̃ (5:) нх паны мо̃давскии. пре̃ паномъ бралевичемъ. и̂ пре̃ паномъ пръкалабомъ и̂ пре̃ па (6:)

номъ вытолтомъ и пре̃ паномъ шандромъ. и пре̃ паномъ костею дановичемъ. (7:) **и пре̃ паномъ деннсомъ. и̂ есми смирилисѧ и сътокмилисѧ. и̂ оу҆сѣ мерзѧчки** (8:) **е̂сми пустн** (sic, - ли) **мимо сѧ и̂ не и̂маемъ тых мимошо̃ших дѣлъ и̂ мерзѧчо помина̃** (9:) **на вѣки. али и̂маемъ бы̃ и слюбуемъ ис паномъ михайломъ оу̃ вѣрной прия.** (10:) **зни до наше̃ живота. а та̃же на то̃ еднанию е̃сми ѡ̃стали пану михайлу** (11:) **пѧ̃десѧ̃ гривенъ. ино есми слюбили заплатӥ пану михайлу по матцѣ** (12:) **бжїй. оу пѧ̃къ. к̃. триве̃. а тридесѧ̃. гривенъ. и̂маемъ заплатӥ. п̂ рожтвѣ** (13:) **хв̃ѣ. за чотыри недѣли. а коли быхми то̃ не пополнили и̂ не заплатили** (14:) **пану михаилу на тоты дни вышеписа̃ных а мы̃ сѧ по̃даемъ. ажебы оузѧ̃** (15:) **оу̃ нашемъ имѣнии оу̃ карловѣ пѧ̃десѧтъ воловъ. а воземши волы̃. и̂мае̃** (16:) **на на̃ свои пѣнѧзии правӥ предъ королемъ. а мы̃ противъ ему не имаемъ ни** (17:) **што мо̃вӥ. а коли быхми мо̃вили то быхми мо̃вили противъ нашей** (18:) **чти. на то есми дали нашъ ли̃ и̂ печа̃ нашю привѣсили к сему нашему** (19:) **листу оу самборѣ мцѧ̃ авгу̃ оу третии де̃.**

Примітки. 1: Перед **панъ** стоїть вліво скривлена палочка, це замість крапки, пор. рядки 4,5. 1: Слово **боучацкий** читається зовсім зле, бо сильно витерте, особливо - ки -. 1: У **вызнава̃** буква **ы** дуже неясна, власне початкова частина її ніби не має головки долі, а тому скидається й на **и**. 4: По слові **кнѧгиню** стоїть у значенні крапки довгенька рисочка, але менша як у 1-м рядку по **панъ**. 5: В слові **паны** кінцеве **ы**, власне головка в початковій частині (як у **вы** в 1-м рядку) досить витерта, чому скидається й на **и**. 5: По слові **мо̃давскии** в значенні крапки стоїть така сама риска, як в 1-м рядку по **панъ**. 6: У слові **вытолтомъ** буква **ы** написана з малою головкою долі, такі ж **ы** в слові **вызнава̃** 1 і **паны** 5. 7: **и съ...** початкове **и** неясне. 8: у **имаемъ** на кінці не зовсім ясне **ъ**. а його недописана форма, як видно з інших прикладів, вказує таки на **ъ**. 10: Перед **а та̃же** знати сліди попереднього письма; під **т** дірочка, що сталася по написанні грамоти. 11: По слові **матцѣ** в значенні крапки довга риска. 12: **пѧ̃къ** (пятокъ) читається ясно. 12: В слові **триве̃** дірка над **г**, а друга забрала зовсім **е**. 15: По̂чаток сло̂ва **пѧ̃** ніби наведений густішим чорнилом і написаний, здається, по̂ підшкребленому. 19: У слові **самборѣ** буква **м** не має закінченого правого боку, а тому дуже нагадує **н**. 19: Поміж словами **авгу̃** та **оу** порожнє місце на 5, 7 cm, як го звичайно розтягується в грамотах останній рядок.

IV.

Правопис нашої грамоти звичайний для молдавських українських грамот XV-го віку. В грамоті дуже рідко розрізняється є від є, перше пишеться на початку слів єго 2, єсми 7.10; панує кругле є скрізь. На початку слова пишеться тільки оу, а в середині ѵ або ȣ, але в середині буває й оу: боучацкии 1, добромоу 2, чтоучи 2, воєводиноую 4. Букву ꙗ маємо тут не тільки на початку слів, але і в середині по голосній: ꙗнъ 1, ѝлиꙗша 4, приꙗзни 9, по приголосній тільки ѧ: мерзѧчкѵ 3 і др.

Над початковими голосними, але не над всіма, ставиться, придиха найрізнішої форми, — це або малесенька рисочка, або інше. В молдавських грамотах дуже часто ставиться кендема (дві варії) ″ над ы, те саме маємо й тут, але з однією варією, в мы̀ 16 і мы́ 1, колы 15. Титло різної форми: або просто догори вигнута лінія, або лінія з кінцями додолу, чи в різні боки. Як знака розділового вживається тут або крапки, або рисочки різного розміру, часом великої, що нагадує чистий придих або *і*.

Тогочасним звичаєм, кінцева приголосна слова чи складу може бути винесена над рядок; винесена літера звичайно покривається титлом (але не завжди); правда, в нашій грамоті винесення не часте. Закінчення прикметників -го часто пишеться так, що над слово виноситься тільки г, а о опускається: нашє 9, то 13.

Офіційною мовою молдавських канцелярій в XIV — XVII віках була мова українська, тому й наша грамота писана літературною західньоукраїнською мовою XV віку. Правда, наша грамота не написана в молдавській канцелярії, — її написано в Самборі, але я не виключаю можливости, що цього листа написав хтось із молдавських писарів.[1]) З молдавською школою в'яже цей лист не тільки правопис, мова, але й форма літер.

Усі ознаки мови нашої грамоти — це ознаки українські. Часте *оу* замість *въ*, напр.: оузѧ 14, оусѣ 7, оу вѣрной приꙗзни 9, оу нашемъ имѣнии ѹ карловѣ 15, оу третии де 19. Повноголосне королемъ 16, при частім предъ 16. Часта зміна *е* на *о* по *ч, ш*: чотыри 13, мерзѧчо 8, ѯпришоши 4, мимошошиx 8. Приставне

[1]) Напр. Луцька грамота (борговий лист) короля Володислава воєводі молдавському Петру 1388 р. — то грамота зовсім молдавська; див. мою працю: „Дві найстарші молдавські кирилівські грамоті 1388 року“.

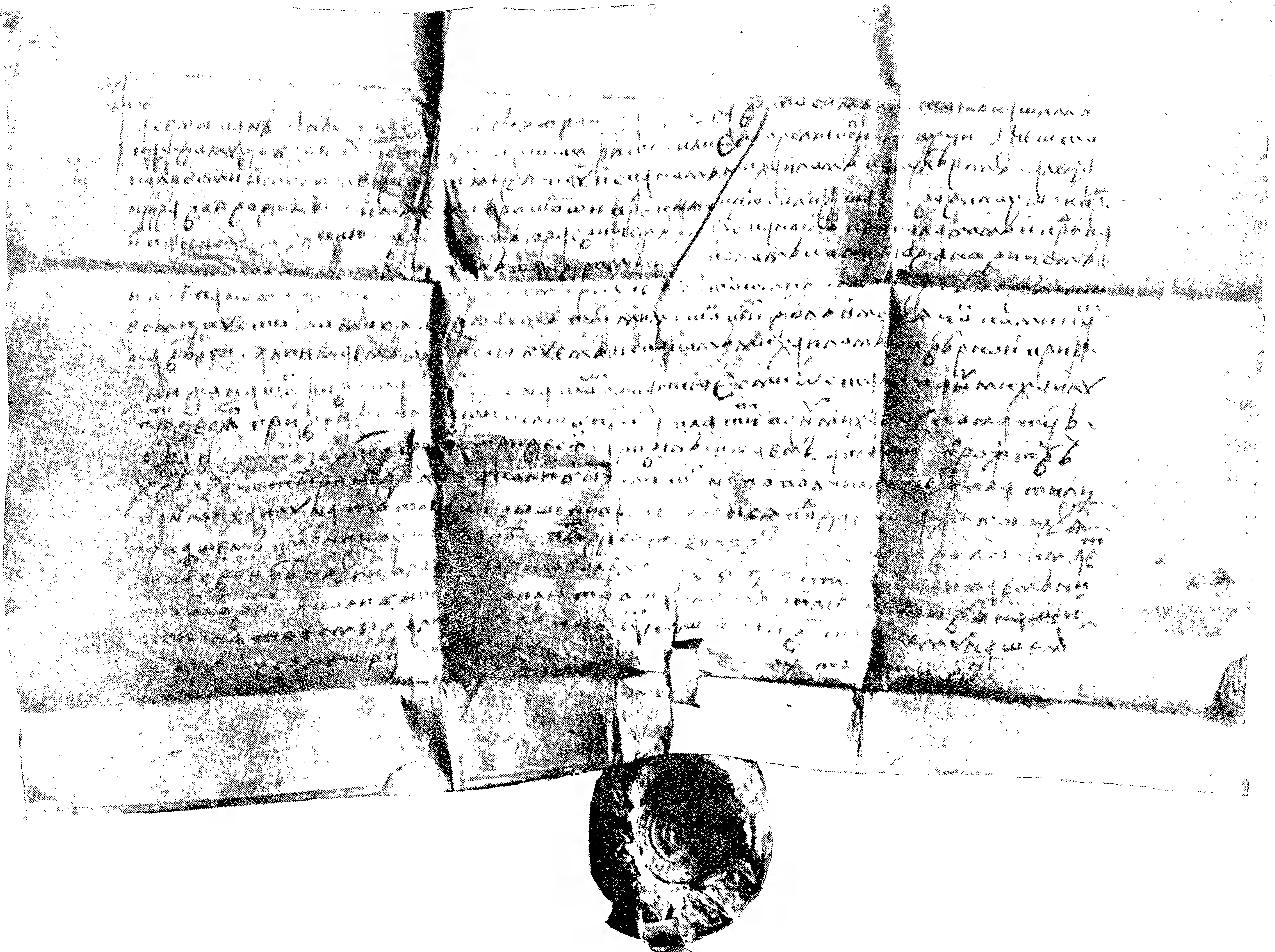

ЗАГУБЛЕНА УКРАЇНСЬКА ГРАМОТА ПОЛОВИНИ XV ВІКУ.

і-: ислюбили 11, ис паномъ 3. 9. Поплутання *и* з *ы*: вытолтомъ 6. В канцлѣремъ з *ѣ* — то *і*. При сполученні ірраціональних з пливкими вокалізований голосний постійно перед пливким: пополнили 13, мѡ҃вки 17, мѡвили 17 bis, вытолтомъ 6, мѡдаккскими 5, мерзачкг 3, мерзачки 7, мерзачѡ 8, тільки один раз маємо пръкалабомъ 5 (мадярське porkolab); це цікава риса, що вказує нам на відсутність тирновського (патріярха Євтимія) правопису по канцеляріях половини XV-го віку.

З фонетичних рис зазначу палатальність *ц, ш*: мц҃а 19, нашь 18, нашю 18; зміна *к* на *ц* у по матцѣ 11; *чьс* дає *ц* в боучацкии 1; по *к* може бути й и: мерзачки 7; што 2. 17.

З форм зазначу: живий у західньоукраїнських говірках L¹ на -*ю* зам. -*и*: на то҃ едананию 10; D¹ муж. роду тільки на -*у*: пану михайлу 10. 11. 14; A¹ третии 19, A³ західньоукраїнське тоты 14. Закінчення infinitivus'а наш писар усе писав над рядком: бы҃ 9, заплати҃ 11. 12, мѡви҃ 17, помина҃ 8, прави҃ 16, а тому нема змоги сказати, чи тут маємо звичайне -*ти*, чи може й -*ть*. Для Pr 3¹ маємо ѹслыши҃ 2 і оузрить 2. Pr 1³ кінчиться на -*мъ*: имаемъ 8. 12. 16, са пѡдаемъ 14, слюбуемъ 9, але быхми 13. 17 bis. Часті зложені форми перфектума: есми дали 18, есми ймали 3, есми ислюбили 11, есми ѿстали 10, пѹсти [ли] 8, есми смирилиса 7, способу умовного: быхми мѡвили 17 bis, быхми пополнили 13, форми ці ще й досі живі в західньоукраїнських говірках.[1]) Форми з *имаемъ*: ймаемъ бы҃ 9, ймаемъ заплати҃ 12, имаемъ мѡви҃ 16, ймаемъ помина҃ 8, ймае҃ прави҃ 15—16. Participia: вознемши 15, пришѡши 4, мимошѡших 8, чтоучи 2.

Синтаксичні риси: межи нами 3, противъ ему 16, противъ нашей чти 17—18, ис паномъ михайломъ канцлѣремъ але҃ѯандра воеводины҃ 3—4, пре҃ кнагиню илинаша воеводиноую 4.

З цікавіших слів зазначу: али 9, мерзачкг 3, мерзачки 7, мерзачѡ 8²), мѡвили 17 bis; з румунського прийшло: сътокмилиса 7 (погодилися, рум. tócma договір); народні форми імен: Ab¹ костею 6, Ab¹ денисомъ 7.

Як бачимо, мова нашої грамоти — то західньоукраїнська мова XV-го ст., в якій багато живих рис.

¹) Див. мою монографію: „Українська літературна мова XVI го ст.“, 1930 р., ст. 375—384.

²) Пор. західньоукраїнське *мерза*, а також мерзити, мерзений.

Польський вплив, що сильний як в українських так і в молдавських грамотах, в нашім листі зовсім мало помітний, і поза деякі окремі слова — паны, слюбѵемъ 9, ıалы — не виходить; L[1]на єднанию 10 відомий і в живих західньоукраїнських говорах; мы вызнава҃ — з канцелярійної термінології.

Цікаво ще зазначити, що в нашім листі зовсім нема церковнослов'янського впливу, і крім предъ нема чого відмітити,— красномовний доказ, що нова українська літературна мова зростала без усякого впливу мови церковнослов'янської. Ця ж таки риса в'яже нашу грамоту ще більше з молдавською школою, де церковнослов'янський вплив постійно був дуже малий, тоді як в грамотах українських він помітно більший.

Із усього вищесказаного роблю такі висновки:

1. Оригінал грамоти Яна Бучацького, написаної в Самборі 3 серпня, не загубився, але знаходиться в Головнім Архіві в Варшаві.

2. Дотеперішні видання українських і молдавських грамот, особливо ж видані в першій половині XIX-го віку, а часто і в другій, мають багато помилок, і для наукових лінгвістичних праць зовсім не придатні.

3. Серед українських грамот XIV—XV віків маємо й такі, що належать скоріш до молдавської канцелярійної школи, як і грамота наша.

4. Мова цих грамот — тогочасна західньоукраїнська мова, з великим числом рис живої мови; в цих грамотах польський вплив завжди досить помітний, натомість вплив церковнослов'янської мови надзвичайно малий.

З української лірики XVII в.

Подав

Михайло Возняк.

У рукописному відділі Курніцької Бібліотеки зберігається під ч.1125 збірник кінця XVII поч. —XVIII в.[1]), де побіч польських пісень, віршів тощо задержалися тексти чотирьох українських пісень. Перша з них не відома з іншого тексту. Ось ця:

Pieśń Ruska.

Czom, czom, Diwonko, smutne liczko maiesz,
Czom oczenkami smutno pohladaiesz?
Boiuseż ia toho, kolib ty dawnoho
Do swoho serdeńka nemiła druzenka.
Czom że ty smutnenka, skazy prawdu szczyru.
Pokol ne skazesz, potul ne uwiru.
Ne tużу ty sobi, koli Ia lub Tobi;
A koli neluby, szukay dawney zhuby.
Ach, ach, serdeńko, Bohu prysiachu[2]) (sic),
Szczo Ia nad Tebe inszoho ne maju.
Poszli wsenki proczki, iak hlanuli oczki
Na Twoi słuzbonki do moiey Diwonki.
Ach, serdenko, ne seż, ia toie znaiu,
I lublu Tebe, o niszczo nedbaju.
Bis stoit o bidu, da wsmich czy neprydu,
Szczo, trochu pobywszy, pokinesz, lubiwszy.
Ach, serdenko, hoden takij smicha,

---

[1]) З цим збірником міг я зазнайомитися в науковій робітні Бібліотеки Оссолінеуму, за що складаю щиру подяку Управам обох бібліотек, львівської й курніцької.

[2]) Очевидно, помилка замість „prysiahaju“.

Kotryi lubit, a boit se hrycha albo licha.
Kto wse uwazaie, toy sercia ne maie.
Ty, moia poticho, nedbay ty na licho.
Ach, ach, serdenko, wiray serciu momu:
Lubluż Ja Tebe krypko bez soromu.
Da toż pono licho, szczo lublu ne ticho,
Szczo tebe lubiti bez bidy ne byti.
Ach, ach, serdenko, ne bud małoy wiry:
Boh nechay sudyt, chto Tobi neszczyry.
Serce moie ruczyt, że, chot czas rozłuczyt,
Bez zadnoho trudu lubit Tebe budu.
Buduż Ja Tebe tak krypko lubity
Wsim wperesadu, pokol prydet zyti.
Chot idi za hory, chot płyni na mory,
Tebe nepokinu, za more popłynu

Найближча українська пісня курніцького збірника не має ніякого заголовка. На половину коротший її текст надрукував акад. В. Перетц у другій частині першого тому „Историко-литературных исследований и материалов“ (с. 170—171) з рукописного збірника половини XVIII в. в ленінградській Публічній Бібліотеці (Q. XIV, № 127). Для порівняння старшого курніцького тексту з пізнішим ленінградським наведу тут останній у фонетичній транскрипції з поправленням очевидних помилок, що їх зробив списувач XVII в.

Пойду в дубровоньку,
Гляну по світоньку:
Немаш миленького,
Немаш хорошого[1])!
Хто в жалю споможе?
Ти сам, кріпкий Боже,
Побий вороженьки
За їх неправдоньки.
Чи я сижу в хаті[2]),
Чи я лягу спати,
Стоїть мій миленький
В очах хорошенький[3]).
На мураві грають,
Пташеньки співають;
Я бідна думаю,
Радости не маю.
Доля проклятая,
Мати нещасная,
Що мене[4]) зродила,
На біду пустила.
Повини, вітроньку,
Скажи новиноньку,

[1]) В оригіналі: миленкаго, хорошаго.
[2]) В ор. хате.
[3]) В ор. мои миленки, хорошенки.
[4] В ор. мя.

Що милий ділає
Із ким розмовляє[1].)
Знай же собі добре
Що[2]) не інша вина:
Ти к моєї смерти[3])
Самая причина.
Як на гробі станеш,
На могилу взглянеш,
Припомниш утіхи,
Радосниї[4]) сміхи.

При перечитуванні кінця тексту цієї пісні відразу впадає в очі, що він попсований; не задержався добре в пам'яті людини, що від неї текст пісні закріплений у збірнику половини XVIII в.

Переглядаючи дальші тексти, надруковані в праці ак. В. Перетца з того самого збірника, бачимо, що пісня з початковими словами „Доля проклятая, мати нещасная" (с. 172—173) соїть у найтіснішому зв'язку з піснею „Пойду в дубровоньку, гляну по світоньку". Ось ця друга пісня в фонетичній транскрипції:

Доля проклятая,
Мати нещасная,
Що мене[5]) вродила,
На біди пустила.
Взойду на гороньку,
Гляну по світоньку:
Немаш миленької,
Немаш хорошої.[6])
Пойду в дубровоньку,
Гляну по світоньку:
Ходить миленькая
Сама єдненькая.[7])
Нелзя приступити,
Туги розділити.[8])
Музиченьки грають,
Пташечки співають[9]);
Я бідний[10]) думаю,
Що чинити маю.
Ой, Боже мой, Боже,
Хто[11]) мні воспоможе!
Побий вороженьки
Од моєй дівоньки[12]).
Да текуть річеньки[13])
Да барзо бистренькі:
Риба до[14]) рибоньки,
А я до дівоньки.
Ой, гляну (я) в воду
Да на свою вроду:
Ой, видиться, красна,
Да доля безщасна.[15])

---

[1]) В ор. Повинтам вѣтронку, скажу (!) новинонку, || Цо милый дѣлаетъ и с кем размовляетъ.

[2]) В ор. Знайте себѣ добре, цо.

[3]) В ор. смѣрти.

[4]) В ор. на утѣхи, радостные.

[5]) В ор. Что меня.

[6]) В ор. Немашъ милѣнкой, немашъ хорошей.

[7]) В ор. единенкая.

[8]) В ор. раздѣлити.

[9]) В ор. пташички вспѣвають.

[10]) В ор. бѣдны.

[11]) В ор. кто.

[12]) В ор. Побѣі вороженки от моеи девонки.

[13]) В ор. реченки.

[14]) В ор. да.

[15]) В ор. Ой видитца красна, да доля бѣсца(с)на.

Між першим і другим наведеними оце текстами заходить одна різниця, а саме, що в першому співачка виливає свою любовну тугу за своїм милим, у другому змальована туга співака за своєю любкою. Обидва тексти вийшли з однієї й тієї самої пісні, що заховалась саме в курніцькому збірнику. Цікаво, що хоча пісня „Доля проклятая, мати нещасная“ ще більше попсована ніж „Пойду в дубровоньку, гляну по світоньку“ в порівнянні з первісним текстом, більше попсований текст заховав любовну тугу співака по своїй любці з первісного тексту. Ось-цей первісний текст пісні:

Poydu w dubrowonku,
Chlanu poswitonku:
    Nemasz milenkoi,
    nemasz choroszoi.
Ktoz zalu pomoze?
Oy ty krypki Boze,
    pobiy worozenki
    od moiey diwonki.
Nech switom nemutiat,
Zdradonki ne krutiat.
    Prynes mene, Boze,
    do moiey (ho)spoze,
Nech swoie serdenko
potiszu nudnenko,
    A moie oczonki
    nech otrut slozonki.
Oy tiazkoz mi, tiazko,
hołowoncy wazko:
    Bidna, hołowonko,
    bez tebe, diwonko.
Sirota neznaiu,
Sczo czynity maiu;
    hde tebe szukaty,
    ne mohu zhadaty.
Powini, witronku,
Skazy nowinonku,
    Sczo luba diłaie,
    Skim sie zabawlaie.
Pod lisom ryczonka
Oy szumit bystronka:

Ryba do rybonki,
A ia bez diwonki.
Dikiie zwierata,
moie sokolata,
Nech ia zwami stanu,
na miłuiu chlanu.
Moiaz to diwczyna
krasnaia kalina:
Jak ze nelubity,
Czomuz nesłuzyty.
Na murawi hraiut,
Ptaszonki spiwaiut,—
Ia, kozak, dumaiu,
lubosty neznaiu.
Dolaz nesczasnaia,
Maty proklataia,
Sczo mene zrodiła,
na bidu pustyła.
Czy ia lachu spaty,
Czy ia siadu wchaty,
Stoit ma milenka
Woczach horoszenka.
Nechay hoczay zhinu,
Jesce nepokinu,
pokol zyt(i)a stane,—
pomozy, muy Pane.
Smerty, chde bywaiesz,
Czom ne prybywaiesz?
Steli mohiłonku,
Vmru zadiwonku.
Koli nach[1]) (sic) chrobom stanesz,
namohiłu chlanesz,
Vroni slozonku
day namohiłonku.

Третя українська пісня курніцького збірника позволяє з тексту пісні „В смутной хвилѣ, смажной долѣ для якой причини“, надрукованої в праці ак. В. Перетца (с. 168) із рукописного збірника віршів і пісень у Бібліотеці ленінградської Ака-

[1]) Очевидно, помилка зам. „nad.“.

демії Наук з-перед 1729 р., виділити вставку, що не належить до тексту пісні. Сам текст пісні курніцького збірника більше поправний і виглядає ось-як:

Smutna chwila wsmaznuy doli ziakoi[1]) pryczyny ?
Wden y wnoczy płaczut oczy dla lubey[2]) diwczyny.
Bez prestanne serce smutno otym rozmyslaie[3]),
Wik prymaty, newmiraty sposobu nemaie[4]).
Zyt wlubosty wodlechłosty ruwna sme(r)ty nuda[5]),
awmiraty ieszcze znaty nit Bozoho[6]) suda.
Stworco nebes[7]), ty dorochy, ty steszki prostuiesz,
Ty od [8]) wika czołowika na rukach pistuiesz.
Bez twey woli włos naymneyszy nepuyde[9]) wzahubu:
Wodnym słowi na chołowi wsych[10]) znaiesz rachubu.
Preswiataia twoia wola nech nadm(n)oiu bude[11]).
Tebe wziaty wpersze swaty, potym choczu lude.
Bo bez twoho preznaczenia prozna moia tucha:
Ty sam daiesz, obiraiesz, a ne lude druha[12]).
Tak[13]) na twoiu swiatu wolu wsenko[14]) poruczaiu
Tobi poiu pisn wpokoiu[15]), Tebe weliczaiu.

По рядкові „Ти од віка чоловіка на руках пістуєш“ приходить у надрукованому тексті ось-яка вставка:

Ой, не ходи, сердце мое, миленкий, за мною;
Сам ти знаеш, самъ вѣдаешъ: нерѣвня с тобою.
Ой, ти панъ, ти богачъ, да не зровняемся,
Тилко наша сухотонка, що ми кохаемся.
Любилися, кохалися, нас мати не знала:
Не дай[16]), Боже, ростатися, якъ черная хмара.
Ой, пливай же, селезеню, розмахай водою;
Ой, любая розмовонка, серденко, с тобою.
Нехай судят, нехай гудят[17]) хоч на свое лихо,
Ми с тобою, сердце мое, любѣмося тихо.

---

[1]) Відміни надрукованого тексту такі: В смутной хвилѣ, смажной долѣ для якой. [2]) любой. [3]) Безпрестанно сердце вяне о чом розмишляти. [4]) приймати, еще знати способу не маетъ. [5]) равно смерти нужда. [6]) нѣсть Божия. [7]) Створца неба. [8]) от. [9]) Без Божои волѣ влосъ найменший не пойдетъ. [10]) В едномъ словѣ на головѣ всѣмъ. [11]) со мною будетъ. [12]) Замість цих трьох рядків маємо в надрукованому тексті один ; Самъ Богъ друга назначаетъ, а потом и люде. [13]) Я. [14]) усе. [15]) пѣснь покою.

[16]) Надруковано: Нехай.

[17]) Надруковано: чудят.

Четвертий і заразом останній український текст у курніцькому збірнику це „Piesn Ruska“ з поч. „Diwoyka tiazeyko wzdychaje.“ З дуже попсованим текстом заховалася ця „ѱалма свѣцъкая“ в галицькому співанику з початку XVIIIв. Видав його ак. Михайло Грушевський в XV й XVII томах „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка“. Пісня, про яку тут мова, надрукована на сс. 43—45. Сам співаник дістався в рукописну збірку Ан. Петрушевича в Бібліотеці Народнього Дому у Львові (ч. 135). На лл. 48б, 49аб приходить тут оця „ѱалма свѣцъкая“[1]):

Дѣвчинойка тяжейко вздихає.
А щож собѣ за туженку задає?
Краса з личенка испала,
Чорни очи заплакала.
Нетайная нужа,
Що ходит без мужа.
Щож тому за причина?
Чемъ рубочъком очейки криєш
И дробніє сліозойки сѣєш?
Прошу, нехай буду знати,
Чого плачешъ, якой страти.
Не псуй головонки,
Знайдем способонки,
Порадимъ тя здорову.
Ой, друженку, друженку мои лубий,
Ой, плачу ж я своєи згуби.
А чужая сторонойка,
Бѣдъна ж моя голово[и]нка.
Нетайная нужа,
Що ходит без мужа.
Що ж тому за причина?
Я ся єму о въсем звѣрила,
Да щом єго крѣпко любила:
Постѣлалам постѣлойку,
Подкладалам подушечку
Єму под голови,
Тѣшачися слови,
Мовила, що мой власний.

[1]) Наводячи текст пісні, вношу в рядки надрядкові знаки.

А я єму хусточъку шила
И рутяний вѣночок вила,
А он, тоє одобравши,
И поихал, не жеґнавъши.
И самъ не буває,
И знати не дає,
А я в тузѣ сиротойка.
Ойцевъский, материн синец
Казался род(о)мъ волинец.
Самъ поихал в дорожейку,
Сушит мою головойку.
Нетайная нужа,
Що хожу без мужа.
Щож тому за причина?
Ой, покин плакати,
Тяжко нарѣкати,
Богъ бо о томъ знає.

При перечитуванні цього тексту відразу впадає в очі, що він сильно попсований, На жаль, і старіший курніцький текст не цілком поправний, хоч далеко більше поправний і повніший від наведеного оце тексту. У порівнянні з першими трьома українськими піснями остання українська пісня курніцького збірника написана пізнішим письмом, але вона написана швидше ніж польська пісня „Dni w życiu stroskane“, два останні рядки якої написані аж по тексті української пісні. Ось ця

Piesn Ruska:

Diwoyka tiazeyko wzdychaje,
Sczo swoho druzboyka nemaie;
krasy zliczoyka yspały, czorne oczy zapłakali.
Nechay taia nuza, sczo chodysz neduza,
Sczo to zapryczyna?
Czom oczki ruboykom kryiesz,
Czom drubny słozoyki siiesz?
Nechay, proszu, budu znaty, czoho płaczesz, wiakuy straty.
Netuz chołowoiki, znaydem sposoboyki,
poradym sie zsoboiu.
Oy druzboz, druzboyku muy luby,

Nedoli ia płaczu, nezchuby[1]):
Wlubostys[2]) mie wprawiw krasnu, odkazywaw, sczo muy własny
teper (w) dorozoyku (w) swoju storonoyku
Odiechaw muy spodar.

Batkowi, matery(n) synec
Nazwaw sie rodom wołynec;
kazałam mu syrotoyka: dalekaia dorozoyka,
Zabudesz lubosty, a un[3]) poszczyrosty
Obiciaw sie powernuty.

Zwiryłam sie iomu buła,
Sczom iocho krypko lubyła.
Un, to wsieyko poprymawszy[4]), y odichaw, nekazawszy;
nisam nebuwaie, niznaty nedaie,
a ia syrota wtuzosty.

Nedamia[5]) serdeyku woli:
Nebude znaty nedoli,
bo tak umiiut lubosty: chotiaj chto
pryimie y wchosty[6])
Zawiernocho słuchu, maie wzamian tuchu,
ale treba terpiety.

Dwa misiacz(e)yki minuli, iak mi wwiernuty (sic) [7]).
Teper iuz bolsz niz chodoyka[8]), och lichaia prychodoyka,
Czom znaty nedaiesz, czom neprybywaiesz
do mene, diwoyki ?

Terpiaczy(m) wnachorodoyku[9])
daie boch[10]) wsiem zasłuzoyku.
Terplu a bochu molusie, buded (sic) um (sic)[11])
muy, nezurusie;
koli mni znim zyty bude buch[12]) sudyty,
buch otum nech radyt.

В останньому тексті бачимо найбільше польонізмів із усіх пісень, заховані тексти яких дають наглядне свідоцтво, що їх списував собі поляк, або спольщений українець, як на це вказує головно нерозрізнювання *г* і *х* у списувача. Непоправність запи-

[1]) = не згуби. [2]) = В любости-сь. [3]) = вун (він). [4]) = поприймавши. [5]) = Не дам я. [6]) = і в гості. [7]) Може: як ми обіцявся вернути. [8](= годойка. [9]) = в нагородойку. [10]) = Бог. [11]) очевидно, будет вун (він). [12]) = Буг (Бог).

сів текстів пісень і відмінність їх у двох збірниках указує, що вони записані з уст того, хто співав їх. І тут бачимо наглядно, що чим пізніший запис пісні, тим більше попсований і розложений. Таким робом і давній запис пісень у курніцькому збірнику й ступінь їх збереження промовляють без сумніву за тим, що при всіх чотирьох текстах маємо діло з зразками української лірики XVII в.

Два „старосвітські отченаші“ з часу Шашкевича.

До Зеленої в оттинійському деканаті, колись львівської,а тепер станиславівської єпархії, прийшов на адміністрацію по своїй ординації Михайло Галиковський (народивсь 1812 р.), що пізніше став там і парохом. Місцева метрика, яку мав я в руках завдяки радн. Юліянові Мудракові, зберегла цікаве свідоцтво праці нового пароха. З великим трудом прийшлось йому навчити своїх парохіян правдивого отченашу, що заступив два попередні, місцеві, старосвітські. На вічну пам'ятку вписав їх Галиковський у метрику й лишив таким робом для науки два цікаві документи місцевої релігійної освіти при кінці 30 рр. XIX в. Записи молитов не свідчать про те, щоб Галиковський належав до гуртка Маркіяна Шашкевича. Текст старосвітських молитов записав він латинкою, а свою увагу зробив польською мовою. Обидва записи Галиковського подаю ось-тут у тексті й правописі оріґіналу.

М. Возняк.

Otczenasz I-szyj staroswiecki Zełenski, któren niżej podpisany na pamiątkę wieczną zanotował.

Na hori nenski, na zemły oddałeński stała Preswiataja Diwa, pid Otcem Nykołajom spała, pid czudownym obrazom, pryjszow idni Isus Chrystos: mamko moja, pryjszow jem tia pobużaty. Synku miy małeński, son my sia snyw na tia strasznęki, szczos na Chresti rozbywany, szczos na Chresti zwiezany, tecze twoja krowcy doli krestom, tiło twoje widpadaje, jak kora wid derewa, derewec wszelakiy persty bije, ternowy winec na hołowu kłade. A w Nedileńku do obidonky, a w sóbotonku, koły sonienko schodyt, tohdy

Isusa Chrysta zaruczenku wodyt. Zweła jeho na Utrenie, z Utrenie na Wsenoczne, z Wsenocznoho na słuzbu Bozu, z słuzby Bożoji na szympory, z szimporiw na syne more. Za tym synym morem Biłyj kamin łezyt, za tym kamenem stoły prestoły, za tymy stołamy Isus Xtos łezyt, hołowku spuszczinie, ruczki izłozinie, nizky rozprosterynie, za nas hrisznych 5 razy muky połozyw, 5 raz za nas hrisznych muki pryjmyw. Pryjszow Pawło z Petrom: hospody Isuse Chryste, szczo ty dumajesz? szczo ty za nas 5 razy muki pryjmajesz, i swoju krowciu proływajesz. Koły wam zyl moj muki, wozmit że wy krest w ruki, i pidit po wzdowz swita, koho zdyblete, czy stare, czy małe, cy slipe, cy chrome, cy durne, nauczyjte. Chto toj preswiatoji Diwy bude wmity howoryty, za Chrystowu matier zhadowaty, szczo za nas muki prymała, swoju krowciu proływała, to bude wid P. Boha łasku maty, i tomu sia bude ray dopyraty, a pekło zamykaty. Budy Imia Hospodne błahosłowenno od nyni i dowika. Amin.

Druhyj otczenasz.

Oy tam more, a sered mori Cerkowci z troma werchamy, a wti Cerkowcy Xtos sumyrnenki, kotony (sic, kotory) nas 7 raz widkupyw, 7 raz proswityw. Idy, Petre, na wkray swita, propowiday Ewanhełyje po switu, a chto bude toj howoryty, tomu bude pekło zamknene, a Nebo otworene.

Te Otczenaszy podpisany, gdy przybył do Zielony, zastał i z wielką trudnością co prawdziwego Oyczenaszu mogł nauczyc swych Parafian.

Halikowski
Paroch Zielony.

Псевдо-посланіє Маркіяна Шашкевича.

Написав ***Кирило Студинський.***

У львівському сатиричному органі Осипа Мончаловського п. н. „Страхопудъ“ за рік 1887 в ч. 4 появився друком вірш:

Не-Овидовы Heroides.

Посланіе Маркіяна къ своимъ просвѣтнымъ интерпретамъ.

Автор під віршом не підписався, хоча немає сумніву, що був ним Яків Головацький, ровесник Маркіяна Шашкевича, співвидавець „Русалки Дністрової“ (1837), впорядчик „Галицких Приповідок“ Григ. Ількевича (1841), чоловік, що по смерті Шашкевича продовжував його національну роботу, видаючи із своїм братом Іваном у Відні дві части „Вѣнка“ (1846 і 1847), виголошуючи на соборі вчених (1848 р.) свою „Росправу о язиці южноруськім і єго нарічіях“, а з поч. 1849 р. „Три вступительнии предподаванія о рускôй словесности“, навіяні глибокою пошаною для рідної мови, пісні, культури і для зв'язків з письменством на Україні.

Одначе немовби якась зловіща доля йшла слідом за видавцями „Русалки Дністрової“.

Найкращого з-поміж них знавця мови, Маркіяна Руслана Шашкевича (ур. 6. XI. 1811 р., ум. 7. VI. 1843 р.), ентузіяста для єднання з Україною, що немовби нарочно для цієї цілі добирав поетичні та прозові теми про бандуристів, запорожців, про Богдана Хмельницького, що велів своїй пісні линути понад Дніпро і Чорне море, що вслід за Яном Коляром вітав думками між Слов'янщиною, зломили гіркі й важкі незгодини на 32 році життя.

Другий співробітник „Русалки Дністрової“, Іван Далибор Вагилевич (ур. 2. IX. 1811, ум. 10. X. 1866 р.) у хвилині, коли галицька земля будилась із сну у пам'ятний 1848 рік, а для її повного відродження треба було здорових рук і розумних мозків — опинився у польському таборі, де й змарнувався недоцінений поляками, а забутий серед своїх.

А третій із них, безсумніву, талановитий і освічений, Яків Ярослав Головацький (17. X. 1814, ум. 3 (15) V. 1888 р. у Вильні) вже від р. 1850 почав склонюватись у сторону Росії, творив нову літературну мову, напестрену церковщиною і російщиною (що її

ніхто за свою прийняти не хотів і не міг), хоча мав джерело у рідному слові й пісні та у творах клясиків з України. Катедри української мови і письменства у львівському університеті він не розвинув, молоді для студій над рідним письменством не виховав, а своєю діяльністю вводив розлад і хаос у ледви прозябаюче життя народу, що рвався до збереження свого національного обличчя та у прямуванні до своєї самостійности зустрічав колоди і глум саме від того чоловіка, що від 1837-49 року про неї говорив і сам у неї вірив.

Було це немовби якесь прокляття над галицькою землею, що два люди, які її будили із сну, кінчили не то що зневірою, але зрадою своїх найкращих мрій, виплеканих у молодості, виплеканих серед переслідувань і поневірки.

Гарна була молодість Якова Ярослава Головацького, проведена на самоосвіті, на збиранні народніх пісень, на його наукових екскурсіях серед слов'ян, на його листуванні з сербами, словаками і чехами, що були для нього учителями, а для галицького письменства щирими помічниками і дорадниками.

Але як світла була його молодість, так невесела була його старість, хоча прожита серед достатку та десятьох наукових і ненаукових титулів, численних царських милостей, подарунків і ордерів. А сумна вона була тим, що нема хіба нічого страшнішого для людини понад те, коли вона топче власними ногами і зневажає власним пером свої молодечі пориви і працю, на які тільки висока ідейність здобутись могла.

Таким топтанням свого світлого минулого були Як. Головацького: „Не-Овидовы „Heroides".

Що Головацький в часі свого побуту у Вильні був пильним дописцем до галицьких русофільських часописів, а зокрема до „Страхопуда" і „Бесѣд-и", про це знаємо із статті їх редактора, Осипа Мончаловського (1858—1(14) XI. 1906 р.) п. н. „Яковъ Өедоровичъ Головацкій", друкованої вже по смерті останнього в „Бесѣд-і" за рік 1888, де на стор. 120 читаємо:

„Живя въ Вильнѣ и трудясь въ должности, не забывалъ Я. Ө. и своего тѣснѣйшаго отечества, Галичины. „Слово", затѣмъ „Проломъ", изданія „Галицко-русской Матицы", а въ послѣдніи два годы и „Бесѣду" поддерживалъ Я. Ө. своими многоцѣнными статьями и совѣтами. Бодрость и свѣжесть ума не оставляли Я. Ө. до послѣднихъ дней, якъ о томъ свидѣтельствуютъ мелкіи статейки въ сатирическомъ журналѣ „Страхопудъ", для которого онъ еще нѣсколько недѣль передъ смертью прислалъ остроумныя статейки, помѣченныи буквами Я. Г."

В дійсності видрукував Головацький під згаданими буквами у „Страхопуд-і“ за роки 1887 і 8 декільки заміток, звернених проти поляків, жидів, Австрії, галицьких українців і німців.

І так „Загадка“ Лазаря Барановича до сихъ поръ нерозгаданная“ присвячена полякам. Головацький зібрав із твору Барановича: „Lutnia Apolinowa“ колючі приповідки про поляків (1887, ч. 12).

В другій статтейці, п. н. „Полякующіи Русскіи“, накинувся Головацький на Спасовича, Пипіна, Ланіна і на галичан, „докторовъ Чертівськихъ (чи не Огоновських), Дзыбликовъ, Савчинскихъ“, що бутьтоби влюбилися в Польщу, а за нею „даже наши нарідники украјіноманы по видимому ухаживаютъ“ (1888, ч.4).

У фейлетоні „Есть-ли евреи нація — существуетъ ли жидовскій народъ?“ писав Головацький, що жиди схилюються заєдно до сильніших, тому вони на Угорщині — мадярами, в Німеччині — німцями, в Росії — русскими, в Галичині — поляками, а рідко признаються до русинів. Коли гайдамаки погрожували їм нагайкою, жиди казали, що вони василіяни, про що „40 лѣтъ тому назадъ писалъ Яць Балагуръ (Як. Головацький) въ „Вѣнкѣ“ 1847, II, стр. 360. Сам Головацький збирав свого часу єврейські, жаргонові пісні, „въ которыхъ ясно изображается духъ евреевъ и представляется „жидовскій жаргонъ“. У статтейці передав Головацький декілька жидівських пісень, записаних ним у Дрогобичі, Косові і Бродах та накликував Ротшільдів, Гіршів, Бляйхредерів, щоби видали жаргонові пісні, коли хочуть дати доказ, що жиди є нацією (1888, ч. 6).

З історії відомо нам, що на місце „Dreikaiserbund-у“, „союза трьох цісарів“ (німецького, австрійського і російського) з вересня 1872 року, коли він уже в р. 1878 почав хитатися з причини балканського питання й остаточно сам 1884 р. розв'язався, утворено з поч. 1883 р. „Dreibund“ („союз трьох держав“ між Німеччиною, Австрією та Італією). Очевидна річ, що „союз трьох держав“ був звернений проти Росії. Його поновлено 6. V. 1891 року на 12 літ.

„Союз трьох держав“ Головацькому не подобався і тому він написав свої міркування у статтейці: „Николай Гоголь— политическій пророкъ“.

Пророцтво Гоголя добачував Г-ий в „Повѣст-і о томъ, какъ поссорился Иванъ Ивановичъ съ Иваномъ Никифоровичемъ“.

„Говорятъ — началъ Иванъ Ивановичъ — что три короля объявили войну царю нашему (три королі: прускій, польскій (австрійскій) и новоиспеченный италіянскій) за-

ключили тройственный союзъ противъ русскаго царя, пока не появился „въ печати договоръ, или, какъ другіе пишутъ, заговоръ“.

Але „чтожъ это за война? и отъ чего она?“—і дав відповідь, що з Туреччиною за Болгарію.

„Но конецъ концемъ вы согласитесь, господа читатели, съ тѣмъ, что Николай Васильевичъ Гоголь — настоящій политическій пророкъ, предсказавшій нынѣшніи историческія событія сорокъ лѣтъ тому назадъ“ (1888. ч. 8).

Про останню статтейку маємо згадку в досі недрукованому листі Ос. Мончаловського із дня 8 (20) VI. 1888 р. такого змісту:

„За присланную хорошую статью: „Гоголь — политическій пророкъ“ искренне благодарю, но позволите, Глубокоуважаемый Яковъ Ѳедоровичъ, что окончаніе ея немного измѣню, — страха ради прокураторского“.

Нав'язуючи „нарідникамъ украјіноманамъ“ „ухаживаніе“ за Польщею, Яків Головацький старався дати докази в розмові з німцем п. н. „Розличіе между Русскими а Руськими“, що між ними є така сама різниця, як між deutsches und teutsches Volk, deutsche und teutsche Sprache. А різниця у виголошуванні така сама, як у німців. Один із них говорить: Eine gute Gans ist eine gute Gabe Gottes; а другий виголошує: Eine jute Jans ist eine jute Jabe Jottes.

Яків Головацький навів вірш Шевченка в перекладі Н. В. Гербеля:

„Гетманы, гетманы, когда бы вы знали,
И вставши, взглянули на тотъ Чигиринъ,
Что вы обряжали, гдѣ вы пановали —
Заплакали-бъ горько и врядъ бы признали
Козацкую славу въ осколкахъ руинъ“.

— Да вѣдь то руській языкъ!—сказалъ удивленный нѣмецъ.
— Да, русскій и руській, значитъ...
— Одинъ“ (1887. ч. 20).

До таких висновків дійшов учений Як. Головацький на склоні своїх літ, щоб забавити галицьких читачів „Страхопуда“, а доскулити „нарідникамъ украјіноманамъ“.

Та ще одну статтейку видрукував Головацький у „Страхопуд-і“ п. н. „Русскій и вѣнскій Сѣчовикъ“, а в ній глузував із віденських січовиків, що збиралися (!) відбивати „нашу вкраїнську Дніпрову Січ, тай поставити нашого гетьмана і князя Пантелу І-го (Куліша), коли не схоче Кобург“. Союзниками їм будуть поляки, німці й Бісмарк, бо вже і так насадили німецькі колоністи картоплю і назви місцевостей змінили на німецькі. Віденські січовики будуть помагати Бісмаркові, але поки-що не

буде війни, бо в польських панів „не стало грошей на козацькі штани“ (1888, ч. 1).

Очевидна річ, що остання сатира на січовиків була відгомоном статті філософа Едуарда Гартмана (1842—1906), інспірованої канцлером Оттоном Бісмарком (1. IV. 1815 — 30. VII. 1898), а поміщеної у часописі „Gegenwart, Wochenschrift für Literatur, Kunst und öffentliches Leben“ 1888, том 33, ч. 1-3 п. н. „Rußland in Europa“[1]).

Було це на переломі 1887—8 р. Над Европою стояла чорна хмара, що заповідала війну, наразі між Австрією й Росією, з приводу уступлення кн. Олекс. Батенберґа і укняжнення Фердинанда Кобурґа. Та не було сумніву, що услід за цим спалахнула би наново французько-німецька війна, а з нею загально европейська.

Бомбою, що сполошила воєнних демонів, була політична стаття Гартмана, що розглядала справу поділу Росії на випадок некорисного для неї висліду війни. На думку Гартмана, Фінляндія припала би тоді Швеції, Бесарабія — Румунії, з Естонії, Ливонії, Курляндії, Ковенщини і Виленщини утворено би Балтійське королівство, а „сточище Дніпра і Прута було би уладжене, як Київське Королівство“.

Ґарантію стану посідання Швеції й Балтійському Королівству дала би Німеччина, Румунії й Київському Королівству — Австрія, на основі відпорно-зачіпних союзів проти Росії, при підчиненні воєнних сил тих держав, вразі війни, проводові Німеччини й Австрії. В Польщі повернули би до сили умови поділу з 1795-го р., корисні своїми стратегічними границями; Австрія одержала би вільну руку на Балканах. Новонабуті землі були би тягарем Німеччині й Австрії, та вони мусять покористуватись засобами Польщі в можливій, пізнішій війні з Росією. На думку Гартмана, „при повній нездібності польської нації до самообмеження своїх пристрастей і до політичної поміркованости в її жадобах, самостійне Польське Королівство не залишило би інтриг і змов, поки не підібрало би під свою владу всіх країв, що колинебудь були під Польщею, та у своїй манії великости було би постійним джерелом небезпеки для світового мира, ще більше ніж Росія“. Ці причини приневолять Німеччину й Австрію перемогти знану неохоту збільшувати кількість своїх польських підданих.

„Зазначеного цим способом зменшення Росії на $16^1/_3$ міл. неруських жителів і на 18 мільйонів у Київському Королівстві об’-

[1]) Дуже гарну аналізу цієї статті подав др. Степан Томашівський у статті „Бісмарк і Україна“ в „Літопис-і політики, письменства і мистецтва“ 1924, стр. 66, 82, 114, 178 і д. З неї я користаю.

єднаних білорусів та українців — значить, страти більш 35 міл. душ — повинно би бути доволі, щоб з'ясувати і найбільш віруючому мрійникові про володіння над світом, що Европа все ще має способи, щоб деревина не росла в небо".

А втім, і обкроєна Росія збереже необхідні життєві умови, щоб далі бути великою державою і сповняти культурну місію в Азії: вона матиме ще 54 міл. людей з доступом до Балтійського, Чорного й Каспійського моря.

Загально вірено, що за Гартманом, автором-філософом, скривався автор-політик і то з неабияких, сам Бісмарк, а це напсувало гумору царській владі й тому до війни не дійшло. Сама концепція Гартмана віджила у світовій війні у зміненій формі, а серед воєнних невдач Росія стратила чимало земель неруських, польських і українських на користь нових державних творів, а між ними й Польщі.

Не розумів пересторог Гартмана Яків Головацький і тому піднімав на глум українців, не думаючи про те, що до війни не дійшло тільки тому, бо на царській Росії терпла шкіра перед можливими територіяльними стратами на випадок некорисного висліду війни.

Одначе на рівні з царською владою ненавидів Головацький Німеччину й Бісмарка, якому присвятив ще одну, щоправда, мало дотепну статтейку про сімох швабів п. н. „Якъ изображался страшный furor teutonicus въ прежнее время и якъ представляется онъ въ 1888 году?" (1888, ч. 4).

Такі статті видрукував Яків Головацький у „Страхопуд-і" під своїми ініціялами ***Я. Г.***

Були це дешеві дотепи старого чоловіка, царського урядовця, що могли подобатися прихильникам русофільства, а передусім тим з-поміж них, що окрім своїх партійних газет та церковних книжок нічим більше не цікавилися та вірили в могутність і непобідимість російського царя і в один »русскій языкъ" від Вислока, чи Сяна аж по Камчатку. Говорив тут Головацький від себе, не прикриваючись нічиїм авторитетом.

Але в „Не - Овидовыхъ Heroid-ахъ" він зловжив імені Маркіяна Шашкевича, вкладав свої думки в його уста, хоча він давно помер, не міг промовити, ані проти поглядів Головацького йому нав'язуваних, запротестувати.

Яка ж була причина виступу Якова Головацького? Привід дала йому брошура професора львівського університету, Омеляна Огоновського (3. VIII. 1833 — 28. X. 1894 р.), видана львівським товариством „Просвіта" в р. 1886 п. н. „Маркіянъ Шашкевичь, про єго житє і письма".

Вийшла вона в етимологічному правописі, уживаному тоді по галицьких школах. Ціллю брошури було пригадати галицьким селянам про життя і значіння чоловіка, що будив галицьку землю із довгого занепаду до нового життя. Саме в 1887 р. минала 50-та річниця видання „Русалки Днѣстро-ої", тому брошурка підготовувала ювілей.

Писана вона складно. На перше місце поміж „руською трійцею" вибивається у ній Маркіян Шашкевич. Його прямування до відродження нації, його любов до рідної землі, до її минулого, до зв'язків з Україною і Слов'янщиною ілюстрував Огоновський поезіями Маркіяна, ориґінальними і перекладами. Відмічував теж Огоновський його дбалість про освіту рідного люду, якого мову вивів із сільської стріхи на світ, підніс її до мови письменства, привернув їй права у громадському житті. Писав також Огоновський про те, як в р. 1848 дня 2 травня зав'язано Раду руську і на вступі віддано поклін пам'яті М. Шашкевича, як проголошено тоді одність Галичини з цілим українським народом, як опісля на соборі учених, що відбувся у днях 19—26 жовтня 1848 р., Іван Гушалевич (4. II. 1823—2. VI, 1903) посилав свою пісню від Сяну, Буга і Дністра на филі Дніпра і води Чорного моря, як Головацький відчитав свою важну „розправу о язиці руськім", а в ній доказував, що він є „осібним, самостійним і стародавним" та різним від мови московської і польської.

Одначе всі ті самостійницькі прямування, на гадку Огоновського, підтинали російські учені (Погодін), свої власні люди (Зубрицький) та „руські слабодухи, задурені московськими фальшивими пророками", що „воліли засісти до готового стола і живитись панською їдою, ніж заробляти собі на хліб насущний і аж у далекій будуччині вижидати ліпшої долі. Їм наговорено багато про могучість російського царя і відтак увірили вони, що належать справді до великого, російського народу, перед котрим тремтить вся Европа. Такі обаламучені русини перестали займатись долею рідної мови і народности та гадали собі, що їм для добра батьківщини не треба вже нічого робити бо всяка поміч прийде непохибно з Росії. Тому то стидались вони писати по руськи і намагались заступити в письмі рідну мову якоюсь дивовижною мішаниною, в котру входять слова і звороти мови церковно-слов'янської, руської, російської (московської), польської тай зразки складні німецької. По російськи не вміли вони ще писати, а впрочім боялись заявити себе москалями перед урядом цісарським". (стр. 87).

Одначе, писав Огоновський, „нашій безталанній батьківщині прийшла поміч від України саме тоді, коли руський люд

остався без провідників, коли руська мова вертала до давнього свого пристановища — до хлопської хати. Україна подала руку Галичині і відвернула її від пропасти, в котру летіла стрімголов". Тут виступив вже був значно раніше Котляревський, що „підніс на Україні мову мужиків (хлопів) до мови письменної". „Відтак час від часу появлялись інші талановиті мужі, що видавали письменні твори в мові рідній, одначе ні один з них не достиг слави Шевченка. Хотяй його твори були звістні на Україні вже в сорокових роках цего століття, то в Галичині заговорили про Шевченка аж по його смерти (1861 р.). Мов гомін труби архангела здвиг галицьких русинів з мертвоти духової голос апостола правди і науки, — голос безсмерного кобзаря. Всі русини в Галичині стали читати пісні і думи віщого поета Шевченка, що звіщав своїм землякам братерство братнє, свободу і волю, що повставав проти самоволі володарів, проти всяких кривд, які робили пани людям бідним. Особливо молодь руська виривала один другому з рук твори кобзаря і загорілась любов'ю до найменшого брата, котрий без просвіти коротав вік невеселий. Здавалось тоді, що Русь галицька займе вже раз гідне становище супротив поляків, що всі полюблять свою мову і свою народність" (стр. 89-90).

Та прийшов зловіщий рік 1866. „Прусаки побили австрійське військо під Садовою і завдали Австрії удар тяженький. Тоді московські слов'янолюбці переслали галицьким своїм приятелям тую вість, що Австрія ось-ось розпадеться та що Росія ще в осені 1866 року забере Галичину. І от наші слабодухи набрали відваги та й в часописі „Слово" заявили перед світом, що галицькі русини не є русинами, але росіянами (москалями), що ми досі дурили себе і других, мов то ми русини. Ми бо — говорили приятелі московських слов'янолюбців — належимо до великого російського роду, що числить 60 мільйонів душ; наша мова — російська, а не якась малоруська; тепер ми відразу станемось сильними та не убоїмось ні поляків, ні німців, бо хто посміє стати проти царя російського. Досі не могли ми цього явно сказати, бо гадав би хто, що хочемо відірватись від Австрії і прилучитись до Росії, але тепер Австрія, поборена прусаками, то нам про неї байдуже; ми маємо свого батька, що нас до себе забере" (стр. 90—1).

Стаючи на становищі окремішности українців, Огоновський послугувався ненауковою теорією Фр. Духинського про туранське походження великоросів, що бутьтоби вони „повстали з накорінку чужого, а цим накорінком були фінни, що сиділи в північних сторонах від Руси, а тоті фінни змішались з двома

слов'янсько-ляцькими племенами в'ятичами і радимичами, котрі сиділи в тих сторонах, де тепер лежить Москва" (стр. 92)[1]).

„Ми є, писав Огоновський, народом самостійним і зовемося русинами, почавши від десятого століття, отже через дев'ять віків. Проти назви „Русь" станула назва „Москва" в віці дванадцятім, коли на північ від Руси утворилося окреме князівство суздальське, а опісля велике князівство московське, котре в шіснадцятім віці стало називатись царством московським. Назвою „Русь" визначувалась наша батьківщина аж до віку сімнадцятого, коли то царі московські прозвали цим іменем свої землі, а також Україну по лівім березі Дніпра. Тоді то наша батьківщина втратила свою назву з волі сильних царів і проте була приневолена оглядатись за іншим призвищем, щоби не пропасти без сліду межи народами Европи. Але всякі инші назви означали тільки частину нашої батьківщини і не могли довго устоятись. Такими назвами були: „Мала Русь", (супроти Велико-Руси, або Москви), полуднева Русь, Гетьманщина (назва від козацьких гетьманів України). Найліпшою назвою є „Україна", бо означає більшу часть нашої вітчини. Тому то деякі патріоти руські зовуть Україною цілу Русь, галицьку, українську і поліську, а відтак руську мову називають українською" (стр. 93-4).

Закінчив Огоновський свою популярну брошуру похвалою для народньої партії в Галичині, що почала розвиватись у шістдесятих роках, видавала часописи „Вечерниці" (1862-3), „Мету", (1863-5), „Ниву" (1865), „Русалку" (1866), „Правду" (1867-70, 72-80), „Діло" від 1880), для її діячів, а зокрема для пок. Вол. Барвінського (25, II. 1850 — 3, II. 1883 р.), для письменників з Буковини, що йдуть рука в руку з галицькими українцями, а вкінці згадав про те, що „на Україні не вільно тепер по руськи писати і говорити", хоча Хмельницькому, як з'єдинив Україну з царем московським, „обіцювано зберігати всякі права народні і хоча в Росії хіснуватись даром божим — мовою, іншим народам не борониться" (стр. 95-101).

Це був би зміст брошури Ом. Огоновського про Маркіяна Шашкевича. Автор ні одним словом не подразнив особисто Головацького, а навпаки не на одному місці згадав про нього як про члена „руської трійці" і про його заслуги на полі галицького відродження. Може подразнила Головацького обставина, що в брошурі про Маркіяна визначено йому перше місце, але його признав за ним сам Головацький у „Вѣнку" за рік 1847, так само писав про нього Микола Устіянович і так оцінювало його громадянство у 1848 році.

[1]) Про Духінського гляди: М. Возняк: „Під гаслом: На Дніпро до Києва", Діло 1935. ч. 96-8 і 100-101.

Одначе заболіли Головацького широкі згадки в брошурі Огоновського про „руських слабодухів", бо до них він також належав. Міг Головацький вдарити на Огоновського за його думку про туранське походження великоросів, але не мав права накидатися ані на Шевченка, ані на Куліша, ані на галицьке українство та підсувати йому залежність від поляків, мниму вислугу польській справі й фарисейство супроти власних починів. І не мав права Головацький глузувати з імени „Україна", бо такої самої назви уживав Шашкевич у своїх творах. А що найважніше, не вільно було Головацькому зловживати заслуг, праці та поглядів Шашкевича, що стояли у різкій суперечності з пізнішими поглядами Головацького, а не з тими, що він мав їх до 1849 року.

Вірш Головацького, писаний, без сумніву, талановито, але з чималим цинізмом і ненавистю до українства, а що мені доведеться звести думки автора до властивих границь, я передаю його в цілості:

Не-Овидовы Heroides.

Посланіе Маркіяна къ своимъ просвѣтнымъ интерпретамъ.

Га́личо-Вкра́ины вы вожди́, Головы тожь „Просвѣты"!
Пи́шу зъ-за гро́ба до ва́съ въ фо́рмѣ Ови́да стихо̂въ.
(Вы профе́соры, зна́єте да́ти цѣну́ гексаме́трамъ,
То́же змѣрку́єте вы, до́брый ли мо̂й пентаме́тръ.)

Зна́ть, Омеля́не, тобѣ, и тобѣ, Олекса́ндре вели́кій,[1])
Вже́ переѣлась хвальба́ вѣчна тогóжь кобзаря́;
Ма́ло вамъ ста́ло все одного́ велича́ти Шевче́нка,
Або велѣли Ляхи́ ще и у н и́ т а найти́;
Або вы хо́чете мѣлкость свою́ та́къ хи́тро покрыти,
Сла́влячи бу́дьто други́хъ, що в а́ м ъ подо́бны они́.
Та́къ и на га́дку моє́ прійшло́ вамъ до́броє и́мя,
Та́къ и збору́шили вы ти́хій во гро́бѣ мо̂й со́нъ.

И загудѣло въ просвѣтныхъ подѣяхъ всюда́ Маркія́номъ,
Въ ку́тъ вже на хвилю Тара́съ, въ го́ру бо ста́влять мене́.
А не та́къ то мене́, якъ бо̂льше на́шу Р у с а́ л к у —
Н а́ ш у — я ка́жу, бо тре́хъ ма́ла она́ насъ батько̂въ:
Именно Ярослáва, Руслáна-мене́ й Далибо́ра[2]),
Зъ ни́хъ-же лишь пе́рвый жіє́; о̂нъ то и ска́же вамъ все́.
Да́ и сказа́лъ же о̂нъ вамъ и сло́вомъ, и дѣломъ, и жи́знью:
Якъ то быва́ли и мы тро́шки подо́бны разъ ва́мъ:
Якъ то увле́кшися ра́зъ фонети́змомъ се́рбского Ву́ка,
Мы забажа́ли новымъ Ру́сь одари́ти письмо́мъ.
Смѣхъ подняла́ изъ того́ вся Русь розу́мна, имѣвша
Азбуку вѣчну свою́; стыдно пото́мъ было й на́мъ!

---

[1]) Мова тут про Ол. Барвінського і про його шкільні підручники.

[2]) Ярославъ — Яковъ Головацкій, Русланъ — Маркіянъ Шашкевичъ, Далиборъ — Иванъ Вагилевичъ.

И отказа́вшись мечты ребя́ческой въ злу́дахъ Руса́лки,
Мы поверну́лись наза́дъ къ Ру́си стари́нной письму́.
Я-жь и вскóрѣ списа́лъ вамъ Чи́танку и Abecádło,
Да́ и тѣмъ спóсобомъ змылъ юности грѣхъ изъ себé.
Вы же лишé за той грѣхъ рѣши́лись мене́ велича́ти,
Бó, очеви́дно, самы вгря́зли по у́ха въ той грѣхъ.
А що вы прытчею ста́лись нынѣ въ ру́сскомъ наро́дѣ,
Що и въ исто́ріи вамъ мѣстця пова́жного нѣтъ:
То и защи́ты потре́ба якóи на ва́ши затѣи —
Спе́рва былъ тóю Тара́съ, въ кра́йной же ну́ждѣ днесь я́!
Но не замѣтили вы, що въ и́нномъ змыслѣ фоне́тизмъ
Былъ у Шевче́нка коли́сь, въ и́нномъ твори́лся у насъ.
Цѣль тамъ была: отъ сѣверной Ру́си письмóмъ отдѣли́тись,
Выйшолъ же рóздѣлъ вразъ съ тѣмъ отъ своєй Ру́си старóй,
Ба и рóздѣлъ отъ Це́ркви славя́нской, съ не́ю-жь зросла́ся
Жи́знь и исторія вся́ на́шихъ всѣхъ ру́сскихъ племе́нъ.
Впрóчемъ вашъ Ку́лїшъ змѣнялся, да ще́ и нынѣ змѣня́єсь,
Мы же Руса́лки письма́ ра́до зрекли́ся сейча́съ.

Та́къ не ди́въ: що зъ-за грóба я кли́чу, я́ протесту́ю
Що не фоне́тикъ я былъ, а́ле все єтимолóгъ.
Тóже невѣ́рно пôдда́єте вы менѣ ва́ши програ́мы;
Мрѣи дити́нны про Сѣчь и про коза́цкую Ру́сь.

Вѣдь козакôвъ я люби́лъ, но люби́лъ щиросе́рдно, твере́зо,
Да ихъ Хмельни́цкій Богда́нъ былъ менѣ вóждь-богатырь.
Зъ Ба́нтыша я списа́лъ хара́ктеръ егó и дѣя́нья, —
Ру́копись зче́зла менѣ, но она́ въ Ба́нтышу есть!
Єсть въ Костома́ровѣ тóже живце́мъ Хмельницкій правди́вый,
Що то собóю оди́нъ вѣки всѣ Ру́си вяза́лъ.
Русь стари́нна у не́го была найбôльша святыня,
Ру́си-жь укра́инской онъ дѣломъ програ́му вска́залъ.
Щи́ра для Ру́си цѣлóи любовъ — вотъ а́льфа-оме́га
Тои програ́мы єгó, всѣхъ єгó мыслей и дѣлъ.
Вы же проти́внѣ Богда́на, незва́нны мои́ интерпре́ты,
Зра́дникомъ зве́те єгó, я́къ и зову́тъ го Ляхи́.
Якъ Мазепи́нцѣ, Выгóвщики, ихъ же пове́ргло коза́цтво,
Вы обмежи́ли любóвь на Мазепи́нцêвъ свою́.
Тóй лишь по се́рдцю дру́гъ вамъ, ста́ршую Ру́сь кто не любитъ,
Кто и клеве́ще на ню́, ме́че донóсы и грязь.
Да́же гôрше Ляшнѣ вы поступа́єте ту́тка,
Бо называ́єтесь Русь, нѣбы-то сла́вите Русь;
Ча́сомъ и рѣзко заспóрите вы съ газе́тами Пóльщи,
Лóвко тѣ спóры тогда́ пи́шете ру́сскимъ письмóмъ;
Ба, велича́єте зъ ча́ста сегó, то тогó зъ насъ поме́ршихъ,
Такъ що и ста́ршимъ здає́сь, бу́дьто вы справде́шня Русь.
Но изъ-за грóба я ви́жу: якъ заступа́єтесь на́ми —
Мовъ отъ свяще́нной воды ча́домъ засту́пится бѣсъ,
Тожь и пятнóмъ марку́єте насъ своє́и заква́шки,
Ня́й-бы каза́лося всѣмъ, бу́дьто мы тѣ-же, що вы,
А межи тѣмъ я и́менно, Ру́си пѣвецъ, ни зъ дале́ка
Ду́мокъ тѣхъ ва́шихъ не зна́лъ, що ихъ вдає́те менѣ.

Я не зналъ, не признáлъ въ Славя́нствѣ фи́нского рóду,
Ани каца́пôвъ, що ихъ вы за Духи́ньскимъ найшли́.
Я не имѣлъ тои вáшой прóтивъ сѣвера злóбы,
Но я зарóвно люби́лъ всѣхъ безъ изъятья Славя́нъ.
Тôлько я тѣхъ презиря́лъ, що бýдучи зъ рóду Славя́не,
Рóду зрекли́сь своегó, -- дáлѣй що вдѣєте й — вы.
Вжé вы и тáкъ съ „Просвѣтою“ къ пóльской Macierzy близéнько,
Именно ты, Омеля́нъ, въ кни́жцѣ новѣйшой о мнѣ,
Где тобѣ ля́чна вже Рýсь, такъ „Вкрáйною“ зъ пышна нарéкшась,
Мя́гкій избрáлъ ты собѣ кýтикъ и трýдъ безъ борьбы.

Я однáкъ зъ-пôдъ моги́лы кли́чу, я протестýю —
(Вѣрно мôй братъ Яросла́въ гóлосъ за мнóю подáсть):
Що не вóрогъ я былъ, но я́вный дрýгъ Всеславя́нства,
Рýсинъ я былъ, а не Ля́хъ — и не украиномáнъ!

Натяки на свою особу, як на автора наведеного вірша, дав сам Головацький, пишучи про себе у словах:

„Зъ ни́хъ-же лишь пéрвый жіé; ôнъ то и скáже вамъ всé,
Да и сказáлъ же ôнъ вамъ и слóвомъ и дѣломъ и жи́знью!...“

або:

„Вѣрно мôй братъ Ярослáвъ голосъ за мнóю подáсть!...“

Якби одначе мав хто сумнів, що Головацький був автором вірша, то я позволю собі звернути увагу на дві прозові статті його, друковані у „Бесѣд·і“ Мончаловського за роки 1887 і 1888, що висловлюють ті самі думки, в неменше різких словах.

У першій із них говорить він, подібно, як у вірші, проти фонетичного правопису:

„Русскіе Галичане всегда держались славяно-русскаго правописанія. При томъ не льзя отрицать, что Вукъ Стефановичъ Караджичъ, употребившій въ изданіи сербскихъ пѣсень фонетическое правописаніе, имѣлъ большее вліяніе на Шашкевича і Вагилевича, которые также стали примѣнять фонетику въ Галицкорусскомъ языкѣ. Объ этомъ свидѣтельствуютъ рукописные отрывки и письма Вагилевича, напечатанные въ „Московскомъ Наблюдателѣ“.

Маркіянъ соблазнился было примѣромъ Добровскаго, который выбросилъ ъ изъ славянской азбуки и похвалами Вукова правописанія, которыми обсыпивали его Чехи и Нѣмцы, въ особенности В. Копитаръ, котораго можно считать изобрѣтателемъ сербскаго фонетическаго правописанія, навязаннаго Серба,мъ чтобы ихъ отрѣзать отъ Русскихъ и отъ славяно-русской письменности. Подъ такимъ впечатлѣніемъ Шашкевичъ придумалъ свое правописаніе въ Русалкѣ; онъ же самъ переписалъ всѣ статьи для цензуры. Я. Головацкій не одобрилъ его проекта, но

[1]) Страхопудъ 1887. ч. 5.

и не прекословилъ. Послѣ напечатанія Русалки Шашкевичъ сожалѣлъ о своемъ увлеченіи и въ позднѣйшихъ своихъ сочиненіяхъ держался всегда этимологическаго правописанія, Вагилевичъ тоже отказался отъ своихъ правописныхъ попытокъ и въ своей грамматикѣ и Русскомъ Дневникѣ слѣдовалъ этимологическому началу. Опытъ и практика самый лучшій руководитель" (1887. стр. 56).

Коли замітки Якова Головацького проти фонетики були ведені у приличному тоні, то в іншій статті, що так скажемо, передсмертній, п. н. „Слово правды украиноманамъ" висловив він думки, навіяні глибокою ненавистю до козаччини, самостійної української літератури, творення української народности та проти назви „України", що її рекомендував Омелян Огоновський. Наведу невеличкий виїмок із згаданої статті:

„Одни только украинскіе народники до того привязались къ своему малорусскому нарѣчію, что пренебрегая исторіей своей земли и своего народа не хотятъ ничего знать о славѣ своихъ русскихъ князей и древнемъ бытѣ русскихъ самостоятельныхъ государствъ и слѣпо пристрастившись къ какой-то мечтательной козаччинѣ на жалкихъ остаткахъ преданій о какой-то (конечно) польской Украинѣ грезятъ создать украинскую литературу и образовать какую-то украинскую народность! Мы не удивляемся, что Поляки и комп. склонны поддерживать мечты украиномановъ, такъ какъ украинская козаччина была создана ихъ королемъ Баторіемъ въ родѣ военнаго пограничья. Это была институція, поддерживаемая для цѣлей польскаго государства и его принциповъ и польскіе шляхтичи внесли извѣстную долю своего элемента, участвуя лично въ козачествѣ въ видѣ назначаемыхъ Поляками бунчучныхъ атамановъ, или въ козачествѣ бѣжавшихъ изъ Польщи приговоренныхъ судомъ баннитовъ и инфамисовъ. Чѣмъ же здѣсь гордиться такими предками?... Румыны не допускаютъ и мысли о томъ, что они прямые потомки ссыльныхъ каторжниковъ римскихъ, какъ это доказывалъ имъ Мольтке, а наши Украиноманы находятъ въ томъ честь, что въ ихъ жилахъ течетъ живая кровъ польско-русских бандитовъ и инфамисовъ! Пускай и такъ будетъ... Оставимъ малороссійскихъ Украиномановъ бывшей польской Украины въ покоѣ. Всякому своя воля. Но зачѣмъ же сюда приплетать Галичину, или Червоную Русь? По завоеваніи земли, очутившись по неволѣ по сосѣдствѣ съ Венгріей и Молдавіей на дѣлѣ окраинной б. Польщи, Галичина не захотѣла называться унизительнымъ названіемъ польской Украины, а оставила за собой историческое имя Червенской,

Руси. При всѣхъ превратностяхъ судьбы Галичане никогда не называли себе Украинцами т. е. холопами чужаго государства, а всегда чувствовали себя Русью“ (1888. стр. 70—1).

Прикро читати ці статті Головацького, а ще прикріше про них писати. А все ж приходиться ствердити, що у справі правопису йому не дописувала пам'ять. Залишились по Маркіянові рукописи, що їх видав акад. М. Возняк п. н. Писання Маркіяна Шашкевича у Львові 1912 р. (у Збірн. Філ. Секції НТШ. т. 14), а з них бачимо, що на кілька місяців перед смертю, отже ще в р. 1842, писав він переклад св. Письма, або й листи фонетичним правописом (стр. 112 і д. і 231—2). В брошурі: Азбука і abecadło, що на неї покликувався у вірші Головацький, писав Шашкевич виразно: „etymologja jest tylko przedmiotem niewielu filologów, a dla ich widoków narzucać miljonom narodu trudności, zdaje się być niesłusznem; dla pobratymców zaś słowniczek etymologiczny, albo dzieło o żródłosłowiach bardzo zaspakajające uczyni przysługi“ (стр. 208). Коли Шашкевич писав „Читанку“ етимологією, то хіба тому, що панування церковщини було тоді всемогуче, а цензура не любила новостей. Зрештою покликуватись на друковану Я. Головацьким „Читанку“ М. Шашкевича годі хочби тому, що у ній видавець змінював не тільки правопис, але й мову, так що між рукописом і виданнями з р. 1850 і 1853 заходять значні різниці. Фактом є, що Маркіян Шашкевич був прихильником фонетичного правопису по кінець свого життя і що не тільки він один „увлекся“, чи „соблазнился“ „фонетизмомъ сербского Вука“, але також Як. Головацький, що ще в році 1848, отже у п'ять літ по смерті Шашкевича, писав не тільки листи фонетичним правописом (Кoресп. Як. Гол. 1835—49, стр. 218—19), але навіть „Росправу о язиці руськім“. Первісний рукопис „Росправи“ видав акад. Возняк у 121 томі „Записок“ НТШ.

Висилаючи рукопис „Росправи“ до друку Мих. Малиновському (умер 25. II. 1894 р. на 82 р. ж.), просив його Головацький у листі з дня 16. XI. 1848 року:

„Посылаю на честни руки Вашѝ росправу мою о языцѣ южнорусскôм цѣлу, чисто переписану. — Будьте ласкавѝ, возьмѣт еи въ свою опѣку и коли прийде до печатанья — догляньте, щобы була вѣрно напечатана, и таким правописаньем, як я єи переписав. На ъ даю Вам волю, коли другіи росправы будут с ъ-ом напечатаны, то можете и моєй додати для одностайности правописи. Я узнаю, що без ъ совершенно обôйтися можна, але же око призвичаєно до него, то менѣ про него байдуже, чи оно є, чи нема — абы не було колоту за марницю. — Впрочемъ,

прошу таки заховати моє правописаніе и сподѣюся и бôльшость згодится из ним — особливо *в* (був, чув) прошу затримати, бо того бу*л* не може нѣ ухо, нѣ око моє знести, на *ї* маємо *ô* значком, а над *л* годѣ знак поставити якій, то лѣпше вже перемѣнити на *в*. Тоє *в* є характеристика нашого языка, оно богато придає мяхкости языкови"[1]).

Із цих слів видко, що Головацький і в правописі був за фонетикою і дбав про чистість мови. Тому не відповідають правді його пізніші запевнення, будьто він „не одобрылъ его (Маркіяна) проекта, но и не прекословилъ", а навпаки був його сторонником у правописному питанні і в мові та на довгі літа не відказувався „мечты ребяческой" і що тільки у 1850 році, коли став русофілом, „змылъ юности грѣхъ изъ себе". І ледви, чи мав право Головацький кликати в імені Марк. Шашкевича:

„я протестую, що не фонетикъ я былъ, але все етимологъ".

Протест Головацького, вкладений в уста Маркіянові, вказує хіба на те, як у Галичині марновано час на боротьбу в правописній справі, як ставлено її на перше місце та занедбувано багато інших, важніших, суспільних, народніх та економічних питань, як відсуджувано прихильників фôнетики від чести, як плямôвано за неї людей клеймом зрадників, посуджувано про безбожність („роздѣлъ отъ церкви славянской"), про зраду слов'янства („отъ сѣверной Руси письмомъ отдѣлитись"), причім не щаджено такого великого імени, як Шевченко, не згадуючи про Котляревського, Основяненка, Артемовського і Павловського, що також від фонетики починали свою творчість. Ведено боротьбу проти правопису, хоча сам час остаточно вирішив його потребу не в користь етимології.

Ідеалом у політичному і народньому житті в Головацького був Богдан Хмельницький, бо він „собою одинъ всѣ Руси вязалъ", бо „стариннa Русь у него была найбôльша святыня", тому й вилаяв „нарідників украјіноманів" за те, що вони, нарівні з поляками, зовуть Хмельницького зрадником, хоча Маркіян за Бантишом склав свою запропащену статтейку про цього гетьмана України. Річ ясна, що для нас була би інтересна статтейка Шашкевича щодо змісту, та ще більш щодо мови і правопису, але ледви, чи могли би ми вірити у слова Головацького, що він такими самими очима глядів на його діяльність, а ще менше, чи Маркіян назвав би „нарідників украјіноманів" Виговщиками і Мазепинцями, „ихъ же повергло козацтво", гіршими від Ляшні, „бо называетесь Русь, нѣбы то сла́вите Русь, часомъ и рѣдко за-

[1]) Кореcп. Як. Гол. 1835—49 стр.

спорите вы зъ газетами Польщи — русскимъ письмомъ и величаете зъ часта сегó, то того съ насъ помершихъ... но изъ-за гроба я вúжу, якъ заступаетесь нами, мовъ отъ священной воды чадомъ заступится бѣсъ". І ледви, чи повірив би Маркіян, що поляки веліли „нарідникам украïноманам" найти і поминати „унита", коли саме на творчості і прикладі його росло українське життя в Галичині, коли на Галича землі йшла ідейна боротьба за права нації під Австрією, що сприяла розростові й силі народнього сторонництва. І ледви, чи з уст Маркіяна упало би слово осуду на „нарідників-украïноманів" за те, що протестували проти угніту на Україні з боку „сѣвера", чи царської влади і чи сказав би він

„Що не вóрогъ я былъ, но я́вный другъ Всеславя́нства,
Ру́синъ я былъ а не Ля́хъ — и не украинома́нъ".

Коли ж українці назвали свій край „Україною", ледві чи вирікся б Маркіян цієї назви, бо була вона Голгофтою, а не „мягкимъ куткомъ" і не „трудомъ безъ борьбы".

Кидаючи підозріння на „нарідників-украïноманів", не пощадив Головацький також товариства „Просвіти", змішуючи її з польською „Macierz-ою". Був це заміт крайно кривдячий, бо „Просвіта" віддала галицькій справі великі прислуги, за що їй соймова більшість відмовляла, або відбирала краєву підмогу, хоча рівночасно признавала її русофільським виданням. Вагу „Просвіти" оцінювали поляки вже в першому році її існування, коли із двох сторін, від краківського товариства „Oświata" і від львівських „Przyjaciół oświaty ludowej" посилано їй зазиви, щоби лучилася з ними, або нав'язувала зв'язки. Одначе „Просвіта" на засіданні з дня 14. VII. 1869 року рішила відхилити зазив обох польських товариств, а згадала нарочно про це в пресі, „щоби люди, судячи по слухам, не зволили підсувати нашому товариству закулісові які гадки і пляни" та „щоб поділитись з нашими читачами звісткою про незаслужену і несподівану прихильність, з якою в так короткім часі обернулись оба товариства польські до нашої „Просвіти" (П р а в д а 1869, стр. 252). Мабуть, цей факт із початків існування „Просвіти" дав привід Головацькому змішати її з польською „Macierzo-ю" на те, щоб дискредитувати товариство в очах громадянства. Та міг це робити Головацький на власну руку, а не потребував прикривати свого підзору повагою Маркіяна Шашкевича.

Так виглядав Маркіян у вірші Як. Головацького „Не-Овидовы Heroides" з р. 1887. Цілком інакше змалював він його стать сорок літами раніше у „Вѣнку" 1845 р. в статті п. н. „Память Маркіяну Руслану Шашкевичу".

Величав тоді Головацький Маркіяна „зірничкою розсвіту, що ледви заблисла з-поза густих хмар, замеркотіла на проясненім небі, ти й тут і погасла“; бачив у ньому чоловіка, що „бистрою мислею обняв бувшеє і теперішне, кинув гадок кілька в будуче, на час, на годинку, порадував він своїми піснями свій рід, свою братію — та й замовк на віки (стр. 49); шанував його за те, „як півсонно снувалася перед його умом якась нова, питома, своя народна словесність“; як у творах Котляревського, піснях Максимовича і граматиці Павловського „урадований найшов він (Маркіян) тоє, за чим так давно глядів, зобачив живий приклад, переконався о можности народної, руської словесности — загадав великую гадку, утворити чисто-народну словесність южнорускую і цій гадці вірен остав до кіння“ (стр. 52). І оповідав про Маркіяна Головацький, що „хоч немічний був він тілом, то все ж таки не дав себе зломити забороною „Русалки Дністрової“ і не упав на дусі, лишень замкнув зранене своє серце несвідомим, а отворив лишень невеличкому кругові приятелів і знайомих котрі поняли його гадку і горнулися до нього, як до старшого сокολька молодшая братія“ (стр. 55).

І характеризував тоді Головацький Шашкевича словами: „Маркіян був чоловік середного зросту, щуплий, але меткий, волося яснорусе, очі сині, тужнії, носик невеличкий, кінчастий — лице худощаве виражало якуюсь тугу і болість. — Сам був мягкого, доброго серця, в товаристві дотепний і забавний, показував себе веселим і шаловливим. Лиш коли розговорився за Рущину народність, за рідний язик, родиму словесність і пр., тоді показалася вся сильна душа його, котра в тім слабовитім тілі жила, очи блиснули живостю і якимсь святим вотхновенєм, чоло трохи приморщилося і лице набрало якоїсь грозної поваги — говорив сердечно — сильно переконував, бо му з серця ішло — він цілий тим духом жив і віддихав“... Закінчив тоді Головацький характеристику Маркіяна словами, що „сам дорогу праву найшов і другим показав і що твердо устояв напротив супротивних хвиль“ (стр. 65-6).

Читаючи таку характеристику Маркіяна, що вийшла з-під пера ровесника і учасника його праці, ми мимоволі відчуваємо пошану для його пам'яті й подив для його зрозуміння народніх потреб. І перед нашими очима виринає ясна постать чоловіка, що будив рідну землю із важкого сну та вів її назустріч світлу і сонцю.

А попри цю ясну постать Маркіяна бачимо ще й другого чоловіка, що враз із ним в молодечих літах працював над відродженням галицького письменства, що збирав народні пісні, що

своє листування із земляками і слов'янами зберіг собі як дорогу пам'ятку, а нам як величний матеріял для студій, що серед переслідувань держав гордо прапор національної свідомости і приніс його в дарі свому народові у 1848 р., вкладаючи у перший нарис „Росправи“ ці многозначні слова:

„Корѣнь, ядро народности є цѣлий нарôд; из него повинна розвинутися словеснôсть — в народнѣм языцѣ, иначе то буде лиш ученою забавкою“ *(Возняк:* стр. 5).

А цінував високо Як. Головацький рідне слово, коли писав:

„Словом є то природна, чиста, повноголоса мова; мужеска, сильна, выразиста (ляконична) в устах статного господаря, козака-молодця, або пôд пером Котляревского, Тополи (має бути: і), а мяхка, сердечная, пещена в бесѣдѣ материнскѣй, дѣвочѣй думцѣ спѣванцѣ, або пôд пером сердечного Основяненка. — Не на вѣтер се сказано нами, ани на чвану самохвальну, бо и сторонськû писателѣ и ученіи знавцѣ языкôвъ припусуютъ му красновзвучнôсть и признают в высоким ступени преимущество перед другими языками. Ю. С. Бандке называє малорускій язык найкрасчим из всѣх словенских, Мицкевичь из всѣх руских нарѣчій; Бодянскій каже го рôвнати из греческим и таліянским; Ив. Православ Коубек и А. В. Мацѣевскій пишут, що наш язык красотою и милостью далеко звевийв ческій, а на послѣд Влад. Даль Луганскій признає му велике преимущество над великоруским и книжным (руским) языком“ *(Возняк:* стр. 24-5).

Одначе Головацькому не дались довго удержатись у цих думках традиційна заскорузлість людей, що народну мову ненавиділи, а писали високим „великорусскимъ словомъ“ (як Денис Зубрицький (1777—4 (16) I. 1862 р.), або засліплення в церковнослов'янщині (як Малиновський).

Під їх впливом поробив Головацький у „Росправі“ зміни, велячи шукати скарбницю для виображування мови „не на утлôм деревью самого простонародного языка“, але у староруських пам'ятках, бо вони „є рôднымъ накорѣнкомъ, на котрôмъ має вырости дерево народнои словесности“ та у „старій Словенщинѣ“ (ц. слов. мові), бо є „то языкъ, котрый насъ исъ шестьдесятью миліонами Словенъ вяже“.

І дав себе Головацький опанувати тій течії, що дуже скоро завела його на таку дорогу, яка, щоправда, „в'язала його із 60 міліонами Слав'ян“, але відбила від власного народу, від тих мрій, що ними жив враз із Маркіяном у молодечих літах, від тої корисної для люду праці, що її виявив у своїх перших писаннях, від віри в живучість і самостійність народнього слова,

шанованого, ставленого високо ученими не тільки своїми, але й чужими.

Замість зберегти за собою авторитетні думки Маркіяна, Головацький докотився аж до такої думки, що „україномани“ „грезятъ создать украинскую литературу и образовать какую-то украинскую народность“.

І виростали з-під пера Якова Головацького в роках 1850—66 твори, що їх зразками були старорущина і церковно-слов'янщина і мова 60 мільйонів слов'ян, одначе від них віяв зародок не життя, але смерти нації.

Так змарнувався чоловік, без сумніву, талановитий і освічений, що на склоні свого життя здобувся ще й на свої „Не Овидовы Heroides“, де замість вінця пошани для пам'яті Маркіяна, батька галицького відродження поклав на його скрань... важку зневагу.

Львів, дня 12. V. 1935 р

Галичани в гостині у Мих. Максимовича 1872 р.

Написав ***Кирило Студинський.***

I.

Михайло Олександрович Максимович (ур. 3. IX. 1804 — 10. XI. 1873 р.) мав велике значіння не тільки для східньої України, але також для культурного відродження Галичини.

Його збірником „Малороссійскія пѣсни", виданим у Москві 1827 р. із прегарною передмовою про ціну народности в пісенній творчості, захоплювалися не тільки чужинці: Павло Осип Шафарик, Жеґота Павлі, Боденштедт, Альфред Рамбо, Ол. Ходзько, але передусім українці: Осип Бодянський (31. X. 1808 — 1877), Микола Гоголь (20. III. 1809 — 21. II. 1852), Микола Костомаров (4. V. 1817 — 7. IV. 1885 р.) і Пант. Куліш (27. VII. 1819 — 2. II. 1897 р.). На напрямі їх думок і творчости полишив цей збірник чималий вплив, а найкращим доказом цього є свідоцтво Куліша. У своїх споминах про Костомарова оповів нам Куліш, що він, як усі вихованці загально російських шкіл зразу нехтував „хахлаччину", та „з обома нами, писав Куліш, у двох віддалених пунктах Малоросії трапився надзвичайний випадок. До рук Костомарова попав у Харкові збірник українських пісень Максимовича 1827 р., а я в Новгород-Сіверському теж став випадково власником „Українських дум і пісень" тогож Максимовича з 1834 р. Обидва ми в один день із народників великоруських перетворились у малоруських". (Пор. також: „Жизнь Куліша" П р а в д а 1868, стр. 45.)

Збірник пісень Максимовича з р. 1827 дістався теж до бібліотеки Оссолінських у Львові. Прочитав його Маркіян Шашкевич, а переписав Яків Головацький. Сповнила тоді книга Максимовича дві цілі. Вона була приводом, що й серед невеличкого гуртка львівської молоді зродилася ідея народности і найшла відгомін у складанках: „Син Русі" (1833 р.), „Зоря" (1834 р.) і „Русалка Дністровая" (1837).

А попри те віддала вона ще й другу услугу, бо допомогла до створення культурного зв'язку між двома частинами української землі.

Наведені вище слова Куліша вказують, що то був за величезний вплив, який мала ця золота для українства книга Максимовича. Не знати, чим була би без неї Галичина, чи мали б ми Кирило-Методіївське братство, Шевченка такого, як маємо, Драгоманова, Антоновича і Грушевського (Століття „малороссійских пѣсен“ М. О. Максимовича. Київ 1927, стр. 9).

На долі Галичини заважив Максимович ще чим іншим. Коли до нього дійшла вістка про перші почини духового галицького відродження, він став туди висилати свої видання, а ними ломив перегороди, скріплював зв'язки між Галичиною й Україною та викликував інтересне листування з Іваном Вагилевичем (1837—8 і 1842 р.), Яковом Головацьким (1838 і 1840) та Денисом Зубрицьким (1840-1, 1841 і 1845)[1].

Це листування, за словами Як. Головацького, було „первымъ сообщеніемъ писателей нашихъ съ Украиною, первымъ почутьемъ сродства и одноплеменной взаимности межь Галицкими и Украинскими учеными въ то время, когда близше сообщеніе между нами утрудняемо было непреодолимими препятствіями“ (Галичанинъ, Львів 1863, кн. I, вип. 2, стр. 107—13).

Щоб галицькі українці у своїх прямуваннях не пішли щодо мови на манівці, Максимович видрукував ще у „Кіевлянин-і“ 1841, II, стр. 119—52 статтю „О стихотвореніяхъ червонорусскихъ“; в ній познайомив Україну і ширшу російську публику з поезіями

---

[1]) Подаю літературу предмету: В. Данилов: „Письма Ив. Вагилевича к М. А. Максимовичу“ в „Русск. Филол. Вестник-у“, Варшава 1912, ч. 4, стр. 407-16; В. Науменко: „Листи Як. Головацького до Мих. Максимовича та Платона Лукашевича“ в „Укр. Наук. Збірнику“, Москва 1915, стр. 37-42.; К. Студинський: „З кореспонденції Дениса Зубрицького“ в „Записках“ НТШ., т. 43, де подана характеристика листування і видруковано п'ять листів Максимовича; Михайло Возняк: „Епізоди культурних зносин галицької і російської України“ в „Філ. збірнику пам'яті К. Михальчука“, Київ 1915, стр. 93-100, де видруковано чотири листи Зубрицького. У „Всенародній Бібліотеці України“ в Киеві є ще дальших 5 листів Зубрицького до Максимовича і їх збирався видрукувати Вол. Науменко. Копії є у мене. Характеристику листування усіх трьох галицьких письменників з Максимовичем видрукував я у першому розділі моєї студії про „Культурні зв'язки Галичини з Україною в рр. 1861-76“ у Киеві. Книжка досі не вийшла.

молодих галицьких письменників, а їм самим вказав шлях до дальшої діяльности. Він осудив стихотвори граматика Осипа Левицького, його оди єп. Снігурському (1837 р.) і митр. Левицькому (1838 р.), його жахливий переклад „Ерлькенігъ“ (1838 р.), а побіч них твори, писані церковно-слов'янщиною, Степана Сємаша, Теофіла Лисинецького і Сероїчковського, пишучи про них, що це ані великоруська, ані білоруська мова та що ні один українець не назве її своєю, що це штучна словено-руська складня, якою писали років за сто наші руські стихотворці і тому то їх твори зістарілися вже давно.

Зате похвалив Максимович елегію Мик. Устіяновича „Слеза на гробѣ Михаила... Гарасевича“ (1836 р.) та Ант. Могильницького „Привитаніе архикн. Фр. Карла“ (1839 р.). Вірш Устіяновича назвав він „кращою перлиною червоноруської музи“ і подав із нього та твору Могильницького ширші виїмки. Чимале признання віддав Максимович „Русалці Дністровій“ віршом Богдановича: „Во всѣхъ ты, Душенька, нарядахъ хороша“, і передруком поетичних творів Вагилевича „Мадей“, Як. Головацького „Два віночки“ і М. Шашкевича „Веснівка“.

Із сказаного видно, які тривкі основи поклав Максимович своїм збірником пісень, листуванням і статтею, під галицьке відродження, як сміло розбивав він ними перегороди між Галичиною й Україною та нав'язував зв'язки, що з часом розвинулися дуже широко і були важним чинником у розвитку українства на галицькій землі.

І хоча пізніше неодин із давніших галицьких письменників захитався у своїх національних пересвідченнях, виявлених у молодечих літах, то всеж таки немає сумніву, що під впливом Максимовича і зв'язків з Україною галицьке письменство розвинулося на народній мові й не подалося ані в бік польської літератури, до чого накликували Вацлав Залеський у передмові до видання „Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego“ (1833 р.) та інші польські письменники і публіцисти, ані в бік великорущини, до чого було багато різної нагоди.

Галицькі українці зрозуміли ту величезну небезпеку, якою загрожували їм „дружні поради“ таких, як Залеський з одного, а Зубрицький з другого боку і твердо рішили не йти тим шляхом, що їм показувано. Вони почали шукати свого власного обличчя. І тут саме виконав своє історичне значіння Мих. Максимович (Століття

„Малоросійских пѣсен“ Максимовича, стр. 29—30). Одначе не можна затаювати, що сам Максимович в листі до Дениса Зубрицького з дня 22. IV. 1840 р. ослабив своє значіння, коли писав, що тільки в Галичині письменство на українській мові можливе, бо „пора языка польскаго для Галичанъ давно прошла, а пора Великорусскаго для нихъ еще не наступила“, що на Україні не може бути письменства в українській мові, а можуть бути тільки поодинокі твори, нею писані — твори Котляревського, Квітки, Гребінки й інших. Українська мова, на його думку, стала в нас лише пам'ятником, що з нього можна збагачувати великоруську мову. Народні українські пісні й пословиці служать теж тільки чудовими пам'ятниками для великоруського письменства. Великоруська мова стала для всіх освічених українців загальною мовою і тому все, що пишеться на Україні по українськи, вже до деякого ступня штучне і має більше льокальне значіння, так як у німців все, що писане в алеманському наріччі. Коли Зубрицький виправдувався, що йому важко писати в іншій, як великоруській мові, Максимович відповідав: „Пишите ко мнѣ и другимъ Рускимъ, ради Бога, по-русски, не повѣрите, какое то наслажденіе доставляетъ, хотя для Васъ, какъ Вы говорите — и труднѣе то, чѣмъ писать по Польски“ і „на какомъ бы ни писали языкѣ Галичане, все равно, лишь бы писали они о своей милой Руси“ („Кoресп. Дениса Зубрицького“, ст. 26).

Сказати б по правді, небезпека з боку великорущини була значно менша від польщини, бо останньої мови в Галичині загально уживано, а по великоруськи писали і говорили тільки одиниці. Що Максимович помилявся — це виказала історія нашого письменства пізніших часів. Одначе ця помилка дала привід Якову Головацькому згаданого листа Максимовича видрукувати у „Галичанин-і“ за рік 1863, кн. I, вип. 2, стр. 107—13, без порозуміння з ним, тільки на те, щоб посіяти зневіру між галицькими робітниками пера та щоб виправдати свою власну метаморфозу в національних поглядах.

А все ж таки, хоч у Максимовича були сумніви про майбутнє українського письменства, він перший серйозно і ґрунтовно поставив питання про місце української мови серед інших слов'янських наріч, про її старинність і самостійність. Він стояв на тому, що українська мова, або южноруська, як він її називав, це самостійний „язик“, рівнозначний з великоруським; що стара, народня

„южноруська“ мова органічно перейшла в нову, сучасну і стара літературна мова — київських пам'яток спиралася на стару місцеву народню українську мову — багато з неї перейняла і навпаки — на неї впливала.

Його статті на тему мови, від р. 1838 починаючи, а кінчаючи на рр. 1856—63., коли полемізував з Погодіном і доводив хибність його думки, будьтоби до 13 віку людність київської Руси складалася з великоросів, — були на свій час дуже цінні, коли урядові російські авторитети характеризували українську мову як „наречіе“ русского, себто великоруського язика, зіпсоване польськими впливами, в часах, коли Україна була під Польщею і українцям „возсоединившимся з Россією“ нічого не лишалося більше, як вернутись до „справжньої руської мови“, покинувши своє „испорченное наречіе“.

Максимович доказував, що польські впливи були у книжній мові 17 віку, але народня, незіпсована ними, особливо в „київо-переяславськім наріччю“, — що здавалась йому найбільш чистим взірцем; що вона старша від великоруської, органічно розвинулася з народньої мови Київської Руси і що двом окремим мовам: „южноруській“ і „великоруській“ відповідають дві окремі народності, або етнічні типи (Століття „малор. пѣсен“, стр. 23—4).

Це становище Максимовича було, мабуть, приводом, що галицькі русофіли не то, що не взяли участи в ювілею його п'ятдесятилітньої праці, але навіть не прислали привітального письма, хоча їх сторонники-галичани, що служили, або училися тоді в Києві про ювілей повідомили „Галицко-русскую Матиц-ю“. Вона просто про ювілей промовчала.

Ювілей відбувся в Києві 1871 року і його описало львівське „Слово“ в дописі з Києва, **И**(вана) **С**(оневицького), галицького емігранта, пізнішого редактора „Виленск-ого Вестника“, а вкінці варшавської офіційної газети.

Із допису довідуємося, що дня 6 вересня 1871 року шановано Мих. Максимовича, першого ректора київського університету святочним обідом. Ректор унів. Бунге передав йому диплом доктора слов'янської філології, а природники, бо Максимович був ученим ботаніком, грамоту почетного члена товариства.

„Слово“ писало, що в часі обіду промовив теж галичанин, Лев Григ. Лопатинський, учитель II. київської гімназії:

„Онъ привѣтствовалъ престарѣлаго юбилара короткою рѣ-

чью, гдѣ изложилъ ясно пользу, принесенную имъ на алтарь науки и отечественной словесности и засвидѣтельствовалъ отъ имени нашихъ соотечественниковъ глубокую благодарность за труды и заслуги въ области русской литературы, провозгласилъ задушевное Галицко-русское „многая лѣта“.

Виголошено тоді чимало тоастів та відчитано багато привітальних листів і телеграм, тільки з Галичини не прислано нічого, хоча київські галичани повідомили, як згадано, про свято „Галицкорусскую Матицу“. Тому й писало „Слово“:

„Стыдно для насъ русскихъ Галичанъ. Изъ Галичины не получено ни одного поздравительнаго письма, ни одной телеграммы! Нужно ли еще говорить о заслугахъ, коими мы объязаны исключительно Михаилу Александровичу? А краеугольний камень нашему этимологическому правописанію, которое до сихъ поръ обще-употребительно въ Галицкой литературѣ, кто положилъ, якъ не достоуважаемый Михаилъ Александровичъ? Мы не можемъ вѣрить, чтобы наше ученое представительство способствовало индеферентизму въ отношеніи къ почитаемому русскому археологу, а потому ожидаемъ, что этотъ Гордіевъ узелъ будетъ розвязанъ посредствомъ нашего „Слова“ (1871, ч. 83).

Річ ясна, що „Слово“ не розв'язало „гордійського узла“, а Мелитон Бучинський писав дня 8. XI. 1871 р. Драгоманову, „Матиця“, „як не дописалась на ювилей, так і нині не може оправдатись, існуючи тільки в ідеї, котора як звісно, губи не має“ (Переписка Мих. Драгоманова з Мел. Бучинським“, Львів 1910, Збірник філ. секції НТШ, т. 13, стр. 49—50).

Не взяли також участи в ювилеї Максимовича галицькі українці, бо їх ніхто про нього не повідомив.

Побіч урядового свята було ще й інше, українське, про що довідуємось із листа Павла Житецького (23. XII. 1836 — 5. III. 1911) до Мелитона Бучинського з дня 19. X. 1871 р., де читаємо:

„Вчора (18 жовтня) молодший гурт справляв юбилейне свято старого батька Київського Максимовича: багато було Слав'янських співів і братерських річей; згадував старий і красний Галич“[2]).

---

[2]) Гляди моє видання: Галичина й Україна в листуванні 1862-1884, Київ 1931, I, стр. 175. Порівняй: Переписка Мих. Драгом. з Мел. Буч., стр. 49-50.

І про це свято галицькі українці довідалися по довершеному факті. Хотіли вони бодай опізнено вислати листа, але Ол. Русов (1847 — 21. X. 1915 р.) радив Бучинському 10 (22) XI. 1871 р.:

„Максимовичу — не пишите ничего: не стоитъ онъ того, по моему мнѣнію. Впрочемъ это мое личное мнѣніе. Захотите — напишите“. („Галичина й Україна“, І, стр. 187).

Інакше глядів на справу Драгоманов, що дістав з України опис урядового свята і подав з Флоренції дня 26. XI. 1871 р. інтересну характеристику Максимовича і його ювілею:

„Про Максимовича юбилей скажу, що він такий був, як і чоловік цей, мішаний: і під „Слово“ підходить і під нас з Вами. М-ч чоловік старосвітський, ще до-Гоголевський, а особливо до-білинковський, т. є до тих людей, що розібрали Гоголя лучше самого автора. Максимович чоловік віку „прекрасныхъ чувствъ“, виражених у стихах: ті чувства були і до народу і до волі, — тай до панів і до начальства... З таких людей виходили і декабристи і мощенники (як Погодин), коли хочете, у цій мішанині є свій добрий бік: чинопочитаніе не було ще приведено у систему, так що оставалось місто і для народу і для вольнолюбія... М. іще тим спасся од поганого впливу „Миколаєвської епохи“, що рано сховався у провінцію, дальше од князів, меценатів, орденів і т. п. і задержав ліризм прежної епохи. Тим він і досі остався близьким і до народу і до молоді, хоть не розривав духовної зв'язи із стариною і з меценатами. Прибавте і те, що удалившись рано у Київ, а потім на свою Михайлову Гору, М. не користувався матеріяльно своїми високими зв'язками і дожив до старости у бідноті і почти у поденній роботі, за котру виробляв собі гроші — невеликі, — звісно. Симпатичность, любов до народу і безкористіє дали йому право на юбилей — не офіціяльно. Але на той, що було у Києві, налізло стільки разношерстої погані, що дуже огорчаться тим, що не були — нічого... Перше, що бард вибрався той самий, що колись у Полтаві вірші на приїзд генер. Ростовцева (начальника военних шкіл при Ник. І) сочиняв (Ст. Пономарев), — та й утворив пісню, знаєте, таку, — що я аж дивуюсь його смілості: нічого так не терплять у нас, як риторики і високого слогу, — а Пономарев чуть самого Архангела Михаїла не привів на юбилей. — Друге, що компанія, у которой являлись там то самі імена: малор. народ, Тарас... Антонович не дуже то лакома. Значить, особо не

плачте, що од Вас нічого не було, а „Слово“ заскочило. Та я не знаю, як считать Лопатинського, вашим, чи ні? Він теж говорив, назвав М-ча основателем галицько-руської, народної літератури, но якої — вийшло не ясно; та й звів зараз на правопись[3]), а — автор брошюри на „Слово“. Лучше б було Л-кому прямо прочитати кусок з письма М-ча до Головацького.... тодіб і видно було, як старий дума про галицько-українську літературу. Та всеж юбилей М. має значеніе. Все таки наше, народне, хоть і під снігом, а вигляда з його (Переписка М. Драг. з М. Буч., стр. 68—9).

В ранішому листі з дня 16. XI. 1871 р. дораджував Драгоманов Бучинському, щоб привітальне письмо вислано на Михайлову Гору в село Прохорівку, або в Канів, „бо ця Мих. Гора над Дніпром, напротив Канева і Шевченкової могили. Чудесне місто — і треба нам колись буде там старого одвідати. Щоб не вийшло плутаниці з листами, напишіть і одошліть у Київ, і як старий вернеться, — а я думаю, що зімуватиме він у Києві, то йому отдадуть!“ (Переписка стр. 57).

Як бачимо, то й між українцями були різні погляди на Максимовича, а слова Русова вказують тільки на те, як важко було йому, молодому, зрозуміти чоловіка старого, що виріс і жив серед інших обставин і поглядів, а всежтаки не затратив свого національного обличчя та зберіг за собою „симпатичность, любов до народу, роботу і безкористіе“ та що „не покористувався матеріяльно своїми високими зв'язками і дожив до старости у бідноті і почти у поденній роботі, за котрі виробляв собі гроші — невеликі, — звісно“. Усі ті прикмети схопив у своєму бистрому умі Мих. Драгоманов (вересень 1841 — 20. VI. 1895 р.), що поставився до Максимовича цілком інакше, як Русов, і шанував у ньому культурного діяча України і речника односни Галичини з цілою українською землею, гідного такої пошани, щоб його відвідати на Михайловій горі.

З Михайловою горою зв'язана майже половина життя Максимовича. Ми знаємо, що він із молоду був слабого здоровля, а сум за рідним краєм, втрата дорогої матері тільки погіршували його фізичний стан. Прослуживши у Москві на катедрі ботаніки від року

---

[3]) В дійсності правопис Максимовича був основою етимологічного, галицького правопису аж до введення фонетики у школах (1892 р.).

1829—34, він просився на службу до київського щойно заснованого університету, щоб жити на півдні. Волю Максимовичеві вволено під умовою, що він перейде на катедру російської словесности. Крім того призначено його ще виконувати обов'язки ректора. Тоді не мав він ще 30 років. В р. 1839 занедужав він на ноги і вперше виїхав на ферії на Михайлову гору, де почав відбудовувати собі житло. Колиж здоров'я його не поправилося, він подався у відставку з університету і дістав її 26 квітня 1841 р., почім негайно виїхав на Михайлову Гору. В р. 1843—5 читав він знову курс у київському університеті, опісля знову прожив на Михайловій Горі, заїжджаючи час до часу до Києва та Москви.

Дня 30. IV. 1853 року, коли Максимовичеві було 49 літ з роду, він одружився з Марією Василівною Товбич. В рр. 1857—8 перебував Максимович у Москві, де видавав „Русскую Бесѣду". Тут відвідав його дня 18. III. 1858 р. Тарас Шевченко, про що й записав у щоденнику: „Хозяйки его не застали дома. Она была в церкви. Говеет. Вскоре явилась она и мрачная обитель ученого просветлена. Какое милое, прекрасное создание! Но что в ней очаровательнее всего, это чистый, не тронутый тип моей землячки. Она проиграла для нас на фортепьяно несколько наших песен. Так чисто, безманерно, как ни одна великая артистка играть не умеет. И где он, старый антикварий, выкопал такое свежее чистое добро? И грустно и завидно. Я написал ей на память свой „Весенній вечір". А она подарила мне для ношення на шее киевский образок. Наивный и прекрасный подарок" (Журнал, вид. акад. ст. 159—60). На іншому місці щоденника під днем 21. III. 1858 р. вписав знову Шевченко: „Вечер провел у своей милой землячки М. В. Максимович. И не смотря на страстную пятницу, она милая, весь вечер пела для меня наши родные, задушевные песни. И пела так сердечно прекрасно, что я вообразил себя, на берегах широкого Днепра. Восхитительные песни! Очаровательная певица!" (Журнал, ст. 161—2). Дня 25. III. 1858 р. витав Максимович Шевченка у Москві обідом і „застольною віршою"[4]). В найближчому році в місяці червні гостював Шевченко у Максимовича на Михайловій Горі, де малював портрет його дружини[5]).

---

[4]) Журнал, акад. вид., стр. 6837 (примітка Євг. Филиповича)- і „Століття малор. песен", стр. 14-19.

[5]) Листування Т. Шевченка, акад. вид., стр. 758-9, прим. Єфремова.

А побіч Шевченка бували на Михайлівській Горі в різних роках „высокочиновныи лица, первыя русскіи ученыи и литераторы", що „остановливались нарочно на прохоровской пристани, чтобы посѣтить малорусскаго патріярха въ его скромной, крытой соломою „хатѣ" (Слово, 1874, ч. 16., в дописі з Києва п. н. Михаилъ А. Максимовичь).

Відвідували Максимовича, окрім Шевченка, ще й інші українці. Хто з них бував на Шевченковій могилі, той переплив лодкою Дніпром на другий беріг і добивався до оселі Максимовича, оскільки з ним в'язала його знайомість, або літературні, чи наукові інтереси. Перебували тут у часі ферій київські студенти, а між ними Вол. Науменко.

З його іменем зв'язана дуже інтересна пригода з р. 1872, що про неї хочу розказати.

II.

Дня 22 липня 1872 р. приїхали у відвідини до Максимовича на Михайлову Гору монах Володимир (Іполит) Терлецький, Яків Головацький, Лев Григ. Лопатинський і Матвій Григ. Ястряб. Останні три були галичани, а монах Терлецький перебував два роки в Гошеві, Добромилі і Львові (1861—3), брав живу участь в обрядовщині, був знайомий із виднішими русофільськими діячами, познайомився з тамошніми відносинами і зберіг багато симпатій для галицької землі та її змагань.

Терлецький був тип незвичайно інтересний. Уродився він 1805 р. на Волині у Волиці з батьків-поляків, католиків. Учився в університеті у Кракові ,де здобув докторат медицини. Оженився перед польським повстанням з р. 1831. з полькою, замішався у революцію і наслідком того мусів емігрувати до Франції, у Париж. Тут виучився основно французької мови і наново складав свій докторат. Як здається, смерть дружини, що з нею прожив усього один рік, а може ще й інші причини, потрясли його організмом і він опинився в Римі, де почав учитись богослов'я і в р. 1842 став священиком східнього обряду і доктором богословських наук. Папа вислав його на місії до Болгарії та Царгороду, а що вони не вінчалися успіхами, то в душі Терлецького засіялася зневіра. Він кинув Рим і в р. 1857 переїхав на Угорщину та поселився поміж Василіянами в Мукачеві, де дня 9. VI. 1858 року зложив монаші обіти. Неба-

вом призначено його до мало-бережницького манастиря, а опісля до Красно-броду. Переслідування мадярської влади склонили його до переїзду в Галичину. Сталося це в р. 1861., але й галицька влада не була вдоволена з його симпатій до обрядовщини і виселила його з поворотом до Красно-броду, де він 17. II. 1864 став ігуменом і перебув на тому становищі до 1866 р. В р. 1871 опинився він знову в Мукачеві, а що мадярська влада не давала йому спокою, він старався про дозвіл вернутись у границі Росії. Заходи його вінчались успіхом. Він поїхав до Відня, добув у амбасаді паспорт, а в протоєрея Мих. Раєвського рекомендаційні листи і дня 5 (17) V. 1872 р. опинився в Києві. (Слово 1872, ч. 47). Кілька місяців пізніше прийняв він православ'я і осів у михайлівському манастирі (Слово, 1872, ч. 97, і 105). В р. 1874 перебував він у князя Демидова в його віллі Сан-Донато у Флоренції як учитель, або й лікар його дітей (Слово 1874, ч. 131). Коли умер син кн. Демидова в р. 1875, Терлецький перевозив його мощі на Сибір (Слово, 1875, ч. 65), потім знову вернувся до Флоренції і проживав тут ще в р. 1876. Вкінці осів в Одесі, де став архимандритом (Слово, 1885, ч. 40), і умер в січні 1889 р. на 84 р. життя (Слово, 1889, ч. 6).

Був це, без сумніву, чоловік дуже інтеліґентний, цікавився літературою, перекладав поезії Богдана Залеського на українську мову (1861 р.), описав свою подорож із Риму до Єрусалиму (1861), містив у „Слові" чимало статтей писаних із немалим публіцистичним хистом. У своїх релігійних переконаннях був непостійний, зміняв тричі обряд, або й віру, а прийнявши православ'я ненавидів штундистів і радив їх виселювати.

В парі із зміною релігійних переконань змінялися у нього національні погляди. З поляка став він русофілом, а вкінці перейшов отверто на сторону царської Росії, хоч проти неї раніше боровся як польський революціонер. Можна сумніватись, чи почувався він щасливим як монах і чи взагалі зміна становища освіченого лікаря на монашу рясу дала йому успокоєння і вдоволення[6]).

Зате щасливим почував себе Яків Головацький, що дня 6. III. 1868 року покинув Галичину і переселився до Вільна, де став пред-

---

[6]) Видно це із статті: „Терлецкій Владиміръ дръ и его жительство на угорской Руси, Слово, 1872, ч. 41-7. Можна здогадуватись на основі різних документів особистого змісту у ній наведених, що це автобіографія Т-ого.

сідником археографічної комісії з виїмковою платнею і різними почестями.

Не менше інтересним, як Терлецький, чоловіком, був Матвій Григ. Ястряб, селянський син, ур. 1843 р. в селі Високе, горлицького повіту на Лемківщині. Учився він спершу на селі, опісля серед важкого бідування в Горлицях, а вкінці у Перемишлі, де скінчив 4-ту гімназійну клясу 1866 р., коли йому було 23 роки зроду. Тоді здобув він для себе паспорт і піхотою пішов до Киева, голодуючи по дорозі й у столиці. Талановитим парнем зацікавився директор I. київської гімназії Олекса Томич Андріяшев і примістив його в пансіоні гімназійних учнів. В часі ферій заїздив Ястряб до свого товариша з гімназії Ал. Суровцева у Прохорівці, заходив на Михайлову гору і познайомився з ріднею Максимовича, а коли в р. 1870 скінчив гімназію, учив його сина Олексія (ур. 22. III. 1860 р.). Учений Максимович, як писав Ястряб в автобіографії, „так меня наелектризовал, что я переменил искать убежища в Петроградском филологическом институте, а поступил в киевский университет на филологический факультет по славяно-русском отделению". В Києві він знову бідував, доки не став корепетитором у домі професора-хірурга Караваєва. Одні ферії перебув він у Сокиринцях у відомого суспільного діяча і філантропа Григ. Павловича Галагана (15. VIII. 1819 — 25. IX 1888 р.), де списував кобзарські думи, а побут у цьому домі вважав найкращим у свому житті.

Про свою Лемківщину він заєдно пам'ятав і ще як студент університету написав лемківським говором статтю: „Кілька слів о лемківській бесіді" та післав до львівського часопису „Учитель", де її видруковано 1877 р., ч. 43—51.

Добувши в р. 1873 ступінь кандидата, учив грецької й латинської мови у I київській гімназії, опісля в Глухові, де одружився, на Закавказзі в Кутаїсі (1874 р.), у північному Кавказі в Катеринодарі (1880). В р. 1893 перейшов на емеритуру і займався невеличким господарством дружини у Лубенщині, де попадав безнастанно в борги. Тому почав він знову шукати за службою і дістав її в полтавському пансіоні-приюті, де учив у 1904—10 рр. Дуже радо оповідав він про свою вітчину Лемківщину, збирав книжки для капітульної бібліотеки в Перемишлі. Друкував статті з археології, а їх наголовки списав у автобіографії. Умер дня 18. I. 1925 р. в Лубнах[7]).

---

[7]) Його автобіографія друкована в „Україні" за рік 1925, кн. 6,

Останнім, що взяв участь у відвидинах Максимовича на Михайловій Горі, був Лев Григ. Лопатинський, що вже в р. 1864 їздив на Україну і привозив звідтіля книжки. Олександер Барвінський (8. VI. 1847 — 26. XII. 1926 р.) оповідає у „Споминах", що в осені 1864 р., коли він був учнем 8. гімназ. кляси, задержався в Тернополі через кілька днів в повороті з Києва Лев Лопатинський і оповідав учням-громадянам про Україну і про тамошніх визначніших діячів, научив їх патріотичних пісень: „Ще не вмерла Україна" і „Вже більше літ двісті, як козак в неволі" і под., привіз портрети гетьманів Хмельницького, Полуботка та ін. і деякі українські книжки та живим словом підняв ще більше в гору духа молоді (І, стр. 56—7).

Був це живий і енергійний чоловік. Він видав у 1864 році кулішівкою: „Календарь народній на рікъ звичайний 1865. Рочник І". (Львів), де, за виїмком одного перекладу з чеської мови, видрукував виключно твори письменників з України, поезії Ол. Цися (лікаря), повість Павлина Свєнціцького (1841 — 12. IX. 1876 р.) п. н.: „Подолянка", оповідання Ол. Стороженка (1805 — 6. XII. 1874 р.) п. н.: „Голка". Задумував видання календаря на дальший рік, але в р. 1865 був він знову в Києві, писав звідтам дописи до „Слова", почім вписався на тамошній університет, студіював латинську і грецьку мову, учив її 1867 р. в Сідльці, небавом став учителем II. київської гімназії, а вкінці перейшов на службу до кавказької учебної округи, де дослужився становища попечителя і редагував „Сборникъ матерьяловъ для описанія Кавказа" у кількох десятках випусків і займався науковою і педагогічною працею. За граматику і словник черкеської мови дістав він титул почетного доктора університету в Липську (Галичанинъ, 1896, ч. 181). В р. 1921 був він ще при житті й займав становище проф. університету в Баку. В „Известиах Бакинскаго Госуд. унив." № 1. 2). видрукував він дві статтейки: „Кабардинское сказание „Красавица Елена и Богатырь женщина" (стр. 176—96) і „Мстислав Тьмутараканский и Редедя по сказаниям Черкессов" (стр. 197—223).

Лопатинський відносився з великою пошаною до монаха Терлецького і виявив її 1885 р. з нагоди його вісімдесятиліття статтейкою, писаною „у подножья Ельборуса" п. н. „Старому Другу, посвящается дру Богословія і медицины о. Владиміру Терлецкому",

стр. 175-8 в „Некрології", зредаг. М. Грушевським, Вол. Дорошенком і М. Мочульським.

де згадав також про гостину в домі Мих. Максимовича, „славнаго представителя Приднѣпровской Руси, который смотрѣлъ на Русь не съ москворѣцкой высоты Ивана Великого, не съ запорожской Саворъ-могилы, но съ обширной точки зрѣнія единой русской земли“ (Слово, 1885, ч. 9).

Гостина в домі сердечних господарів, Мих. Максимовича і його дружини, на Михайловій Горі очарувала учасників, а між ними монаха Терлецького, що під свіжими враліннями списав дуже інтересний і живописний спогад. Його видруковано у „Слові“ за рік 1872, ч. 82 і 97 п. н. „Изъ угорской Руси (письмо дра Владиміра Терлецкого изъ Кіева отъ 24. юлья т. г. къ одному изъ его угрорусскихъ пріятелей)“. Терлецький перервав спогад з причини занедужання і скінчив його дня 28. VIII. 1872 року.

Спогад Терлецького, зв'язаний з особою Максимовича, такий живий, що й по 63 роках має свою високу ціну і тому подаю його в дослівному перекладі. Дивним дивом, перейшов він у 1872 р. і пізніше незамічений. В ньому читаємо:

„Ось яка пригода! 20-го липня нашого входить до мене якийсь чоловік і вітає як друг, а коли бачить моє помішання, каже: „Не пізнаєте мене, Головацького?“ Несподівана поява чоловіка світського, якого я знав завжди в одежі священика, його ненадійна поява в Києві, нагло з Вільни, так мене ввела в заклопотання, що я довго не міг пізнати його і признати за дійсного Якова Федоровича. Вам, що жиєте заєдно в домашньому кружку, між своїми, годі зрозуміти, якою радістю обливається серце при зустрічі коротко знайомого друга в далеких сторонах, та ще так несподівано. Дві години приятельської розмови минули, як блискавиця і здавалося, що ми ще не почали розмовляти. Він приїхав сюди з московської політехнічної виставки, та тільки на два дні і вже другої днини хотів збиратись у поворотну дорогу, одначе вкінці згодився залишитись ще один день у Києві. Головацький, як Вам відомо, є предсідником комісії для розгляду старинних актів у Вільні; йому зараховано також австрійську службу, так що за кілька літ буде мати право до емеритури. Платня його несе 2.000 рублів, одначе, як бувшому професорові львівського університету, йому додано особисто 1000 рублів на рік, бо така є платня тут професорів університету. Признано йому також чин статського совітника. У нас в Росії чин (ступінь) все ще багато значить, і хоча реформи заведені великим Царем-Освободителем ослабили давнішу бюрократію

і титуломанію, то всеж таки стара привичка така сильна, що в багатьох колах ще тепер чоловік без чина, хочби був достойніший від усіх, все ще таки = 0".

„На другий день, у п'ятницю, 21—20, згідно з умовою, ми зустрінулися з Як. Головацьким в церкві св. Первозванного на обідні, після якої Андрей Николаєвич Муравйов[8]) запросив нас до себе на чай. Ми пили чай в домашній альтані, кажу „домашній", бо тут є звичай при домах додавати рід зимової оранжерії, або альтани із скляною стіною з однієї сторони, де літом стоять квіти.

„Розмову ведено про старинності Києва і я згодився бути провідником Головацького по деяких церквах. Ми пішли до церкви Десятинної. Вона тепер значно менша від тієї, що побудував св. Володимир, одначе гарна, в формі квадрату. Ми цілували домовину св. рівноапостольного Просвітителя Руси та інших мощей святих. Протоєрей-парох показував нам збережені в церковній шафі старинні останки,найдені при розкопанні фундаментів, як: обломки старинної мозаїки, київські гривни, деякі прилади бронзового віку, дзвін Володимирської ще церкви і под. Звідсіля пішли ми до церкви Трьох Святителів, збудованої теж св. Володимиром. В ній інтересна тільки одна стіна, що зберіглася з давних часів. Церква була замкнена і ми тільки зверху оглянули старинну стіну. Дальше оглянули ми церкву Михайлівського манастиря і цілували — мощі св. великомучениці Варвари. Я запросив Головацького в мою тут же резиденцію, щоби дрібку відпочити від нестерпної спеки і покріпитися чаркою гіркої. Опісля оглянули ми салю засідань духовної академії, що її стіни дослівно закриті портретами митрополитів, епископів, козацьких атаманів та ін. Є тут і Сагайдачний і Хмельницький, Мазепа, Виговський, Могила і без числа багато інших. Зберігаються тут також деякі старинні грамоти, нумізмати і стара збруя. Ми оглянули бібліотеку, досить численну і гарно удержувану, і „братскую" церкву, названу так тому, що при ній основалося славне братство для оборони православ'я в XVI віці, що удержувало школу; цей будинок перемінено на вищу духовну школу ще за благословення патріярха Єремії, а після тяжких угнітів, видержаних від поляків, обновлено атаманом Сагайдачним, що призначив для неї цілий свій маєток. Ми вийшли з церкви о другій годині по полудні; спека була доскульна, та ось недалеко Дніпро-Славу-

---

[8]) Світський чоловік і церковний письменник (1806-1874).

тиця, то ми пішли до купальні на Дніпрі. Охолодившись, ми умовилися, що на другий день (в суботу) ранком зійдемося на пароплаві — і розійшлись кожний у свою сторону.

„На другий день рано я вибрався на беріг Дніпра і мало що не опізнився. Дві компанії висилають свої пароплави по Дніпрі; ми умовились, що поїдемо на пароплаві т. зв. „компанійнім“; візник привіз мене до пристані будьтоби того пароплава, та він в цю хвилину почав плисти; я поспішив чим скоріше до другого, що вже також розпустив пару і ледви вспів скочити на поклад, як і він відчалив від берега. На моє щастя, це був пароплав компанійний і я вже там застав моїх товаришів подорожі: Головацького, Л(опатинсько)го, учителя II гімназії, і Я(стря)ба. День був ясний, тільки вітер продував холодний. Дикі гори і набережні київські дебри минались скоро перед нашими очима і над ними видно тільки було якби завішений у повітрі, золотим увінчаний хрестом, вершок величавої лаврівської дзвіниці. Ми переплили попід два мости; один звисний, подібний і мало гірший від пештенського, другий теж залізний, не багато нижче для зелізної дороги; за цим останнім на правім березі показався нам у розкішній місцевості старинній манастир Видубицький, збудований св. Володимиром із такого приводу: Коли божка Перуна пустили на Дніпро, він плив з бігом ріки, а товпа народу поган бігла берегом Дніпра, сумуючи за своїм богом, і кричала: „Видибай, боже, видибай!“ і ось вода принесла його до берега. Утішений нарід поган витягнув його на беріг і на тому місці поставив. Коли про це дізнався св. Володимир, велів його розбити і оснував манастир, а йому надано ім'я „Видубицького“.

„Лівий беріг Дніпра, чернігівський, майже всюди низький, села на ньому дуже рідкі; зате правий, більшою частю гористий, але також мало населений, тільки часом, між горами, побачиш село і гарну, живописну церкву. З причини нечисленного населення мало є теж міст, до яких пристає пароплав. Мабуть, біля другого, або третього перестанку ми бачили гарний собою і гарно над берегом положений жіночий манастир, та я забув його ім'я і назву місцевости.

„Село Прохорівка, що біля нього находиться хутір Максимовича, віддалене від Києва 140 верстов, тому треба нам було весь день перебути на пароході, але скучно нам не було. В приємному, братньому товаристві час минав скоро на приятельських розмовах. По полудні ми пригадали собі, що у нас є хліб і руські ковбаси і сир

— тай обід готовий. Попоївши, ми веліли подати бутельку нашого кримського вина і чаю та були вдоволені своїм обідом, так що нам позавидував би неодин гастроном після свого 100-франкового обіду в Café de Paris, або Frères Suisset. На коротку хвилину пароплав пристав до лівого берега, щоби висадити і взяти переяславських подорожніх. Сам Переяслав бачили ми тільки здалека. Зате нижче на правому березі, на високій горі, над великим заливом Дніпра, прегарно зарисовувався Канів, але він гарний тільки з Дніпра, бо в середині він місто цілком еврейське.

„За Каневом на горі над Дніпром красується високо скромна з дерев'яним хрестом могила великого українського співака Тараса Шевченка. Він родом із сусіднього села, де й до нині живуть його свояки. Ми ще в Києві умовилися навідати цю могилу і там помолитися за душу великого поета, якого, як вам відомо, я був завжди великим почитателем. Одначе наш намір не повівся. Щоби виконати наш намір, треба було залишитись у канівській пристані, піти на могилу і вернутися, а на це треба було 3 або 4 години; опісля ще довелось би плисти лодкою по Дніпрі декілька верстов і перебіратися на лівий беріг, так що ми дуже запізнились би. Тому рішили ми відкласти наше паломництво, коли будемо вертатись.

„Біля 5-ої години причалили ми до прохорівської пристані й під проводом Я...ба пустились піхотою до села. Здавалося, що до самої оселі Михайла Олександровича не буде навіть 2 верстві. — Нам доводилося проходити піски, у яких ноги заглиблювалися по кістки. Поки ми дійшли до вітряних млинів перед селом, ми втомилися і нам здавалося, що перейшли вже більше, як 3 верстви. Я хотів вже був скликати суд на провідника, але він протестував, кажучи, що тут є мировий суддя і він має право судити. На щастя зустрінули ми тут „кибитку“, що повезла Головацького і мене до підошви Михайлівської гори. Ми вийшли на горб біля самої огорожі оселі Максимовича і вичікували наших товаришів.

„Переходила служниця і вона ввічливо запросила нас на хутір і так ми самі представилися господареві, що прийняв нас по своєму, особисто незнайомих із ним, якби старих приятелів і велів подати великий самовар, бо саме тоді ціла сім'я пила чай. Небавом прийшли також наші товариші. З нас чотирьох тільки я один був цілком незнайомий. Головацький від тридцяти літ був у науковому листуванні з Максимовичем. Я(стряб)а признавали там за члена сем'ї і він якийсь час перемешкував у Максимовича. Ло(патинсь)-

кий на ювілеї Максимовича з нагоди 50-ліття його наукової діяльности виголосив коротку, але дуже гарну промову в імені руських галичан. Тільки я один був цілком чужий, але це не спиняло й мене бути учасником приязної уважливости нашого старого, вельми шановного господаря.

Був уже вечір і нам годі було насолоджуватися чарівними видами, що тут так і кидаються в очі. Господар представив нас і нам свою сім'ю, зложену із його дружини, 14-літнього сина, гімназійного учня і меншої дочки. Окрім них був там у гостях один студент університету і ще одна дівчина, що скінчила гімназійний курс та була лекторкою при шановному господарі, бо його зір сильно ослаб від літературних праць і від віку, бо вже було йому 70 літ з роду. Наш господар був незвичайно услужливий видно, що гості були йому по серці. Розмова дуже інтересна на основі життєвого досвіду і широкого знання старця-господаря продовжувалася до півночі, перервана тільки вечерою, на якій явилися дійсні українські вареники із сметаною; для мене була це непереможна спокуса, і хоча звичайно я вечером нічого не їм, я не міг устоятися перед спокусою і забрався до вареників.

„В неділю рано ми пробудилися досить пізно. Мої товариші поплenталися піхотою купатися у Дніпрі, а я мав намір піти до церкви і вислухати Службу Божу — і ми засіли під тінню дерев, засаджених Максимовичем, пити чай. Коли я почув дзвін і хотів піти до церкви, довідався я, що богослуження вже кінчиться, бо сьогодні, за тутешнім звичаєм, громадяни умовилися громадити батюшці сіно і тому він із відправою поспішився. — Це був дзвін на „Достойно“ і поки ми зайшли би до церкви, віддаленої більше ніж верства, ми застали би вже замкненою.

„Прийшли також мої товариші подорожі й після чаю ми довго захоплювалися прегарними видами на околиці хутора. Сам хутір стоїть на лівому березі Дніпра, напротив устя Росі, що впадає до нього, на досить підвищеному горбі над селом Прохорівкою. Оселя, сама по собі дуже скромна, займає 25 десятин безплідної землі, з якої 20 під молодим лісом. Три маленькі дерев'яні дімки і такі самі господарські будинки приміщують рідню і нечисленну прислугу. Все те отінене деревами, насадженими рукою Максимовича.

„З гори бачиш широкий простір на майже 60 верстов довжини, а на ньому немовби широка срібна полоса споясує набережні гори і губиться в тінистих лісах, що покривають безконечні

рівнини. На полудні видна Мошна, старинне місточко, що в 17 віці носило ім'я міста Вишневецького; близько неї, серед гір і лісів біліється убогий манастир, де проживав Юрій Хмельницький, із гетьмана монах. Недалеко від Мошни лежить Мошногор'є, де, за переказом, удільний князь Святослав спинявся із своєю дружиною в частих своїх походах по Дніпрі; там тепер біліється висока колонна Святослава, поставлена теперішнім її власником, Воронцовим.

„За чаєм молодий студент, на доручення Максимовича, винайшов і читав нам статтю Дешка (брата мукачівського архидиякона) про угрорусів, дуже давно, зараз по його приході в тутешній край, видруковану. Максимович бажав, щоби я зробив йому примітки до цієї статті. Мене дуже мило вразило убрання малої донечки Максимовича і його лекторки. Щоби йому догодити, вони носять завжди народній, український одяг, а сьогодні, в неділю, вони одягнули святочний з численними шнурками різних коралів на шиї. Я захоплювався цим гарним одягом, при всій скромності незвичайно стрійним і приманчивим. Після чаю ми забралися до дімка Максимовича, а звідсіля на його приспу, де поплила солодка, інтересна розмова про матір руських городів, про святу Русь, про братів віддалених границями, про слов'янщину — і час минав скоро. Душа таяла, слухаючи старика-патріярха, строгого любителя правди, що висловлював свої погляди на минуле, сучасне і майбутнє... При тім подарував він нам деякі зі своїх брошур, що були в нього під рукою, бо для браку місця майже всі його книжки спаковані у ящиках. Ми й не стямилися, як нас прикликали обідати; випивши чарку горівки, ми взялися до славного руського борщу з качкою, до печеного поросяти, тісточок, до знаменитих кавунів із домашнього баштана, а при тім випили кілька чарок вина і весело розмовляючи, дали доказ, що наш апетит рівняється гостинності господаря. В примежній кімнаті мою особливу увагу притягнули до себе портрети наших господарів, зроблені славним нашим кобзарем і малярем Шевченком. Зараз по обіді Головацький розпрощався з нами всіма і відійшов в товаристві до пристані, щоби відїхати пароходом до Кременчука, а дальше залізною дорогою на Харків, Смоленськ, Динабург до своєї Вільни. Наш господар, згідно із своїм щоденним звичаєм, пішов відітхнути, господиня сіла до фортеп'яну і на мої вперті прохання заспівала прегарно в хорі лекторки і студента декільки чарівних українських дум.

Л(опатинськом)у і Я(стря)бу треба було бути, з уваги на службу, в Києві, в понеділок вечером. Щоби мати змогу відвідати могилу Шевченка, ми умовилися виїхати сьогодні о 5 годині вечером лодкою по Дніпрі до цієї могили, а опісля вичікувати на пароплав у канівській пристані. Одначе судилось інакше. Наш любий Я(стря)б чекав досить довго, поки відправив Головацького на пароход, опісля захотілося йому відвідати знайомих, дрібних поміщиків Прохорівки, а було їх там багато і всі його знайомі, так що він вернувся до нас, коли вже цілком смерклося — і ми були за вечірнім чаєм. Пускатися ніччю лодкою годі, а ще тоді, коли місяць не світить. Ми виганьбили нашого вітрогона і рішилися доїхати пароплавом до Канева, а що він там ночує, так вийти ніччю на могилу нашого співака.

„Сердечні господарі запрошували нас щиро, щоб переночувати і ще пару днів любуватися їх розкішною оселею, але обов'язок моїх товаришів не дав нам змоги покористуватися їх дальшою гостинністю. — І так вже в нічньому сумерку пустилися ми до Дніпрової пристані, куди пароплав повинен був прийти біля 10 години вечером. Наш Я(стряб), прибравши вид досвідного топографа та впевнюючи нас у докладному знанні місцевости, взяв на себе обов'язок проводити нас так, щоби оминути піски Дніпрового прибережжя. Ми завірили йому. Та куди! Виявилося, що він може бути філологом, істориком, етнографом, але в топографи і в провідники він цілком не надається. Завдяки його топографічним відомостям ми попали на піски ще глибші, чим на дорозі сюди. Довелося переходити через дебри, корчі, а що більше, він провадив нас у такому напрямку, що ми були би вийшли просто напроти Канева. Ми з Л-(опатиньск)им і сміялися і глузували з його топографічних відомостей і лаяли його, та вкінці не стало терпцю і ми підняли одвертий бунт против його проводу, пішли просто до берега Дніпра і добились до нього на одну, або дві верстви вище пристані і вже берегом ішли, перетомлені до краю — і так опісля якось доплентались до неї. На щастя, пароплав опізнився, бо інакше довелось би нам там і переночувати. Пароплав приплив о $11^1/_2$ годині. По півночі ми добилися до Канева; нам сказали, що пароплав не на довго спиниться і відплине о 2 годині по півночі. Тому неможливо було піти на Шевченкову могилу. Наш намір годі було перевести, і я за цю невдачу гарненько виганьбив друга Я(стряба). Це одначе не перешкодило нашій веселості в дорозі, яку при ясному

дні, відсвіженому легким вітром, щасливо і легко перебули ми між частими мілинами і Дніпровими насипами. Ми мали навіть рід перегонів з пароплавом другої компанії. Ми побідили, випередивши його, а він із гніву і пересердя цілий трясся і бухнув за нами клубами чорного диму й іскор. О третій годині по полудні були ми вже в київській пристані, пішли викупатися в филях Дніпра, що полегшували спеку і вернулись домів, зберігаючи в серці пам'ять веселої ескурсії".

Очарований побутом на Михайловій Горі монах Терлецький може не завважав одного моменту, зверненого спеціяльно проти Як. Головацького, що без згоди Максимовича видрукував його листа до Зубрицького, а в дальшому ряді проти галицьких русофілів. Зокрема до Головацького відносився Максимович у своїй хаті на Михайловій Горі з деяким холодом і дав йому відчути не тільки його безтактність, але й осудив його працю.

Завважав це свідок зустрічі Галичан з Максимовичем Вол. Науменко (1852—1919), тоді студент, а пізніше філолог, історик, журналіст, редактор „Кіевск-ої Старин-и" в рр. 1893—1907, що доповнив оповідання монаха Терлецького дуже інтересною згадкою. Науменко писав:

„Можу також посвідчити, що в перший раз побачилися вони (Головацький з Максимовичем) тільки за год до смерти останнього в 1872 році. В літку того году, тоді ще студент університету, жив я на хуторі Максимовича, на так званій Михайловій Горі. Одного дня над вечір пароходом прибули на Михайлову Гору Яків Головацький, свящ. Вол. Терлецький, який незадовго до того переїхав до Росії з Галичини і перейшов на православ'я. Цих двох Галичан, що покинули свою Галичину і натуралізувалися в Росії, привезли до Максимовича, як говорилось тоді, „на поклон" теж Галичанин-учитель київської гімназії Лопатинський та ще один студент Галичанин. Мені тоді-ж кинулось у вічі, що Максимович, дуже привітливо зустрічавший усіх гостей ,які приїздили до нього, на цей раз був якось неначе скептично настроєний. Головацький та Терлецький, тоді вже старі люди, особливо останній, раз ураз величали Максимовича „наш батько". Максимович через якийсь час, наче шуткуючи, але доволі гостро, сказав їм, що Галичина нагадує йому пісню про дівчину сироту і міняючи слова „молодая ти дівчинонько" на „Галичино", продеклямував:

Бідная ти, Галичино,
Чого в тебе та батьків много,

А рідного та ні одного,
Порадоньки ні од одного.

„Я тоді ще мало знав, кінчив оповідання Науменко, політичний і культурний стан Галичини, але зразу запримітив, що Галичанам-гостям, шукавшим собі по світу батьків, не дуже приємно було прослухати цю пісню. Прошу читачів вибачити мені цей, мимоволі зроблений ухил в сторону, але перечитавщи тепер листи Головацького до Максимовича, якось мимохіть пригадав той момент, який являючись дрібнотою, одначе як живий воскрес в пам'яті через 43 роки" („Український Збірник у Києві", Москва 1915, стор. 35).

III.

Несповна в рік і чотири місяці по відвідинах Галичан — Максимовича не стало між живими. Великдень 1873 р. провів він із ріднею в Києві, опісля поїхав до Москви і Петербурга, щоб відвідати приятелів, а його рідня вернулась на Михайлову Гору. Приїхав також сюди Максимович, перехорувавшись передтим у Києві, „к Петрову дню". Привіз його домів приятель Щербак. Окруження письменника завважало тоді, що не довге його життя. Свої іменини (8-го жовтня) забажав учений провести тільки серед рідні. Тоді подякував він їй за старання про нього та приповів, що небавом умре, бо скінчив 69 рік, а в такому віці умер його дід і батько. Два місяці був Максимович важко хорий. Пересиділа біля нього по днях і по ночах через весь час його дружина.

Умирав Максимович як філософ. Замовив для себе домовину, визначив місце на могилу, велів її викопати та виложити деревом. При кінці жовтня спровадила дружина з Києва сина, щоб розпращався з батьком. Дня 7. листопада почав недужий маячити, дня 8-го велів він дружині приготовити для себе і для неї чорне балеве убрання, бо командант кріпости пришле коні й вони обоє поїдуть до нього на баль. Дня 10-го, в суботу нагадував ще раз дружині про баль і післав по сусіда Красника. Була друга година по полудні. Могила була приготована, недужий обмитий, Красник прийшов. Хорий велів посадити себе напроти вікна і відслонити синю занавісу. Він глядів на широку далечину, перерізану буйним Дніпром, — і закінчив життя.

Покійного убрано у професорський мундур і наряджено в тій

самій кімнаті, де умер. Була вона для нього робітнею, спальнею і гостинною кімнатою.

Другого дня, в неділю винесено його тіло до цвинтарної церкви у Прохорівці при участі чотирох священиків. Тут переночувала домовина, а найближчого дня по обіді й панахиді благочинний Аристарх Пашкевич виголосив релігійну проповідь, без натяків на його наукову, чи суспільну працю. На похоронах явилися сливе всі мешканці Прохорівки. З церкви понесено знову домовину на Михайлову Гору дорогою, що була вистелена галузками ялиці. Мощі зложено у гріб, засипано землею і вивершено могилу.

Вістка про смерть ученого дійшла до Києва щойно дня 16. листопада. Дня 22. відправлено в університетській церкві панахиду. В сороковий день смерти поминала дружина покійного у цвинтарній церкві Прохорівки. Окрім дружини, сина і дочки та ще однієї людини, що описала останні хвилі й похорони ученого, не було в церкві нікого більше. На могилі поставила родина двораменний хрест. Українська суспільність не спромоглася на пам'ятник, подібно, як на могилі Шевченка, де поклала була дерев'яний хрест його рідня. Забуто теж, що в Лемешах, чернігівської губернії, пас гусей і жив пізніший гетьман Розумовський. Забуло також українське громадянство здвигнути пам'ятник Богданові Хмельницькому.

В могилі на Михайловій Горі спочив чоловік, „которому чужды были житейскіи интересы, который не гонился за житейскими выгодами и удобствами, а простая, малорусская, деревяная лавка замѣняла у него пружинный городскій диванъ, книги тощія и суровыи лица друзей литераторовъ были для него особенною осладою". Відійшов від світу „знаменитый ученый, удостоившійся 22 ученыхъ дипломовъ" (Слово, 1874, ч. 16 і 17).

До авторства цього допису у львівському „Слові" про останні хвилини життя Максимовича, про його похорони і поминки признався Матвій Григ. Ястряб у своїй автобіографії (Україна, 1925, кн. 6, стор. 178).

Зазнав він у домі покійного чимало добра, шанував у ньому ученого ,а з кожного вірша допису пробивалася сердечна пошана для доброго чоловіка.

Значно скромніше пошанувала Максимовича львівська „Правда". Вістку про смерть його дістала вона раніше від „Слова", але помістила тільки некролог ось якого змісту:

„Дня 10. (22) падолиста ц. р. упокоївся по довгій і тяжкій недузі Михайло А. Максимович, звісний український учений, поет і патріот в 70-ім році свого життя. Викладами своїми в київськім університеті, ученими розправами в ріжних книжках і часописьмах, збірниками українських народніх пісень і власними поезіями, іменно перекладом пісни о полку Ігоревім, причинився дуже много до розбудження народного духа на Україні і до розвою українсько-руської літератури. Мощі його похоронені на його власній земли, Михайловій Горі, майже напротив могили Тараса Шевченка. Вічная Йому пам'ять (Докладнішу біографію і оцінення діяльности покійника подамо пізніше)".

Обіцяного життєпису й оцінки діяльности Максимовича „Правда" не видрукувала[9]), а це свідчить, що на Україні, а ще більше в Галичині мало хто здавав собі справу, яку велику ролю грав покійний у відродженні своєї нації. Хоча в рр. 1876—188 приятелі видали три томи його наукових праць, то все ж таки освітлення його значіння припало на час пізніший, головно тоді ,коли видано його листування з різними людьми в межах Росії і в Галичині. Тоді виринула у повному блеску постать цього скромного в житті, а високозаслуженого для розвитку цілої української землі, чоловіка, що розбудив також у Галичині нове, народне письменство і клав основи під її єднання з Україною.

— — — — — — — — — — —

На закінчення ще кілька слів виправдання. На Шевченковій могилі був я у житті двічі, раз із поч. серпня 1887 року, а вдруге 9 червня 1929 року. За першим побутом (я щойно скінчив тоді гімназію) знав я про Максимовича не багато, одначе за останньої гостини на могилі Шевченка хотів я бути також на гробі Максимовича, де рідня поклала з часом мармуровий пам'ятник. Тому, що з найближчої рідні Максимовича нікого не було при житті, Михайлову Гору дістала під опіку київська Академія Наук. Я рад був поглянути на оселю покійного і поклонитися його могилі.

До Канева приїхав я пароплавом біля шостої години ранком враз із якою сотнею київських і харківських наукових робітників. Саме в той день відкривано у підніжжя гори, де спочив Шевченко, гарний дерев'яний, в українському стилі побудовиний готель для гостей Кобзаря.

---

[9]) Щойно в р. 1886 подало „Діло" ч. 56-7) Костя Одовця (Ол. Кониського) біограф. замітки: „Михайло Максимович".

Зараз по приїзді подались ми гуртом на Шевченкову могилу і перебули там майже три години, почім вернулись у долину, де о год. 9-ій мало початися свято відкриття готелю. Одначе воно опізнилося до полудня і тривало до год 2-ої. Не ставало вже часу на їзду човном і на томлячу дорогу по Дніпрових пісках на Михайлову Гору, бо о год. 5 вечором відчалював пароплав з поворотом у Київ. Ще раз пішов я на Тарасову могилу, а опісля подався берегом Дніпра у ліс, щоб помолитись при гарній мармуровій гробниці, де спочив акад. Микола Біляшевський (12. X. 1867 — 23. IV. 1926 р.).

З Шевченківської могили показувано мені Прохорівку і Михайлову Гору, тому летів я туди думкою і згадував Мих. Максимовича.

Ледви, чи доведеться мені ще бути на Україні, тому нехай ці рядки станнуть за поклін чоловікові, що вказував нам дорогу єднання, бо тільки в ньому можливий наш поступ і розвиток та краще майбутнє усіх українських земель.

Львів, дня 24. V. 1935 р.